

ISSN 0235-3490

4 1992

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації археологічних матеріалів і результатів досліджень на території України і за рубежом, дискусійні, біографічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых археологических материалов и результатов исследований на территории Украины и за рубежом, дискуссионные, биографические материалы.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР
(відповідальний секретар),
В. І. КЛДЕЄВ,
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заст. гол.
редактора), О. П. МОЦЯ,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО,
Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО.

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3.
Телефон 228-44-05

Здано до набору 30.12.92. Підп. до друку
22.02.93. Формат 70×108¹/₁₆. Папір офсет-
ний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбовідб. 14,17. Обл.-вид. арк. 14,81.
Тираж. 1200 прим. Зам. 629в.
Віддруковано у ВНП корпорації УкрНТІ.
252171 Київ, вул. Горького, 180.

Друкується за постановою редак-
ційної колегії журналу
Редактор Т. Г. ПРИВАЛОВА
Художній редактор А. С. ЗАЄЦЬ
Технічний редактор
О. І. ДОЛЬНИЦЬКА
Коректор Г. О. АВДЄЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

4 1992

АНАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щонавтально
Київ • Фірма «ДОВІРА»

ЗМІСТ

Статті

- 3 ТЕЛЕГІН Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е.
- 11 ІСВЛЄВ М. М. Природні умови та їх вплив на господарську діяльність населення Нижнього Побужжя в епоху грецької колонізації (VII—V ст. до н. е.)
- 17 РУСЯЄВА А. С., КРАПІВІНА В. В. До історії Ольвії IV—I ст. до н. е.
- 34 ГАРЛАН І. Про походження амфор типу «Солоха»
- 43 КУЧЕРА М. П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я
- 55 ПИСАРЕНКО Ю. Г. Клятва з дерном на голові (обряд і міф)

Публікації археологічних матеріалів

- 66 Пам'яті Аллі Олексіївни Моруженко
- 67 МОРУЖЕНКО А. О. Скіфський курган Передерієва Могила
- 75 ПАЧКОВА С. П., КУБИШЕВ А. І. Хронологія Пирогівського могильника

Пам'ять археології

- 91 ГРАБ В. І., СУПРУНЕНКО О. Б. Доля Михайла Рудинського

101 МАКАРЕНКО Д. Є Епістолярна спадщина М. О. Макаренка

108 До 90-річчя Володимира Андрійовича Богусевича

Дискусії

111 ШИЛОВ Ю. О. Новий етап археологічного освоєння курганів енеоліту-бронзи Південно-Східної Європи

121 РАССАМАКІН Ю. Я. До проблеми вивчення курганих споруд

138 РИЧКОВ М. О. Антропоморфні насипи. Міф чи дійсність?

Вітаємо юаліарів

148 До 80-річчя Ріви Йоніни Ветштейн

До 75-річчя Елли Ісаакіни Соломоник

До 60-річчя Валентини Іваніни Неприної

До 70-річчя Михайла Петровича Кучери

До 60-річчя Сергія Дмитровича Крижицького

Рецензії

155. ТЕЛЕГІН Д. Я. Domanska L. Kavasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnomezolitycznych społeczeństw Nizu strefy pogranicza Europy wschodniej i środkowej.— Poznań, 1990.— 965s.— 30 rus.— 1 foto.

СТАТТІ

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ У V — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IV тис. до н. е.*

Д. Я. Телегін

У статті на підставі вивчення археологічних, антропологічних та гідронімічних даних розглядається питання етнокультурного складу населення України в епоху неоліту і енеоліту (V—III тис. до н. е.) та найголовніші історичні події цього часу.

У зв'язку з підготовкою в Інституті археології АН України найдавнішої історії населення України помітно пожвавилась розробка деяких загальноісторичних питань, в тому числі і в галузі первісної історії. На сторінках «Археології», зокрема, з'явилось уже кілька спеціальних статей з питань періодизації первісного суспільства, шляхів його розвитку, проблем формаційної структури тощо¹. Викладені положення, безперечно, мають певне значення для більш глибокого розуміння історичних процесів у первісному суспільстві, зокрема і для епохи неоліту-міді України. Але, на жаль, автори вказаних робіт у своєму прагненні «абстрагуватись від емпіричної дійсності» розглядають питання історії конкретних територій, в тому числі й України, надто загально, абстрактно або лише мимохіть, у контексті висвітлення загальноісторичних процесів. Коли ж дехто з них часом і робить спробу торкатись якихось конкретних питань первісної історії, як це ми бачимо в статті А. В. Ніколової, де йдеться про хронологію та періодизацію неоліту і енеоліту України, то без розбору фактичного матеріалу це, на наш погляд, малопереконливо.

Завдання даної статті — показати на основі вивчення археологічних, антропологічних, гідронімічних та інших джерел — основні етапи історичного розвитку України в епоху неоліту-міді (V — початок II тис. до н. е.^{**}). Головними питаннями, що будуть тут поставлені для кожного з виділованих етапів, стане висвітлення проблеми етно-культурного складу населення, його переселення і розселення, культурно-економічних зв'язків тощо. Окремим аспектом проблеми буде, зокрема, показ взаємовідносин між автохтонними племенами місцевого східноєвропейського походження і племенами, які для наших територій, безперечно, були мігрантами.

Територіально рамки дослідження охоплюють в основному басейн Дніпра, Дніпровське лівобережжя України і межиріччя Дніпра та Дністра.

* * *

У межах сучасної України в епоху енеоліту і міді виділяється понад 20 археологічних культур². Вони розвивались або синхронно, займаючи різні об-

* Перша частина. Продовження у наступному номері.

** Тут і далі дати не калібровані.

ласті, або ж змінювали одну одну. Кожна з цих культур презентує різні етнічні чи етнографічні групи населення. Основним джерелом у визначенні таких груп є рештки їх матеріальної культури і, перш за все, кераміки, яка за своїми особливостями з точки зору форм посуду, його технології, елементів і мотивів декору є своєрідним «одягом» кожної палеоетнографічної групи первісності.

Дослідники — археологи і лінгвісти — приділяють багато уваги розробці питання про ідентифікацію носіїв окремих культур з певними етнічними спільнотами. Треба сказати, що результати цих намагань в цілому ще досить скромні, проте вірогідність висновків з часом знаходить все нові й нові докази. В основному при цьому застосовуються два методи досліджень: 1) ретроспективний розгляд генетичних зв'язків від різних культур, етнічна приналежність яких відома до більш ранніх із них; 2) комплексне вивчення даних топоніміки, зокрема гідронімії та географії археологічних пам'яток тієї чи іншої культури.

Спираючись на ці дані, з урахуванням загальноісторичної ситуації, багато вчених досягають висновку про розселення на території України в цей час племен кількох етнічних масивів, переважно іndoєвропейської мовної спільноти. Зокрема, вважається загальновизнаною концепція, що степові простори Євразії, в тому числі і України, починаючи з енеоліту (середньостогівська, ямна культури) заселяли численні іndoіранські племена (М. Гімбутас, М. М. Мерперт, О. Є. Кузьміна, Н. Л. Членова, Д. Я. Телегін та ін.).

Уже давно дослідниками була висловлена думка про приналежність трипільської культури племенам прафракійців (О. Я. Брюсов). Це припущення недавно знайшло обґрунтування при комплексному аналізі фракійської гідронімії на Україні і території розселення трипільців (О. М. Трубачов, Д. Я. Телегін). Проникнення прафракійських племен на правобережжя України, можливо, було і пізніше. Деякі дослідники (С. С. Березанська) вважають, що носії чорноліської культури епохи бронзи теж були фракійцями, що, на наш погляд, потребує подальшого вивчення.

Обґрунтовано слід вважати і думку про праслав'янську приналежність ряду культур епохи бронзи Волині і Середнього Подніпров'я, зокрема, тшинецької, білогрудівської і чорноліської (О. Гардавський, О. І. Тереножкін, Б. О. Рибаков, С. С. Березанська та ін.). Певна роль в етногенезі слов'ян відводиться і культурам шнурової кераміки Східної Європи, хоча остання, на нашу думку, зіграла в цьому процесі лише роль своєрідного адстрата, що нашарувався на пізньоенеолітичні культури гребінцевої кераміки північної України, півдня Білорусії і південно-східної частини Польщі, уже праслов'янські в своїй основі (Д. Я. Телегін).

Останнім часом деякі позитивні результати одержані з проблеми етносу окремих культур Волині, що мають західне походження. Мова йде, зокрема, про три культури — дунайську, або лінійно-стрічкової кераміки, лендельську та кулястих амфор, що проникли на схід з Центральної Європи, тобто з територій, де, на думку дослідників, відбувалося формування трьох основних груп іndoєвропейського населення — прагерманців, правенедів і прайлірійців (В. Георгієв, Л. Кілліан, Я. Жак, В. Гензель та ін.). Отже, уже апріорі, ми можемо говорити, що носії цих культур Волині могли мати певне відношення до названих вище етнічних спільнот чи частини з них. Древньогерманських, як і венедських, гідронімів на Україні практично немає, а ілрійських (за О. М. Трубачовим), або древньоєвропейських (за Г. Крає)³, на Волині виявлено багато. Район їх поширення майже повністю збігається з ареалом названих вище трьох культур. Причому лише цих і ніяких інших, в тому числі всіх наступних епох, аж до раннього середньовіччя. Все це дає нам підставу припустити ілрійську етнічну приналежність названих вище культур західного походження — дунайської, лендельської і кулястих амфор⁴.

Щоб завершити розгляд питання про можливу ідентифікацію археологічних культур чи їх груп з певними етнічними масивами, слід нагадати про розселення на північному сході України племен праугро-фінської мовної спільноті, яким належать культури ямково-гребінцевої кераміки,

мар'янівська, а можливо, й бондарихінська (В. А. Іллінська, С. С. Березанська, Д. Я. Телегін).

На жаль, питання етнічної принадлежності багатьох культур первісної епохи України, наприклад, сурської, буго-дністровської, михайлівсько-кеміобинської, лійчастого посуду, катакомбної тощо, вивчені ще дуже слабо.

Матеріальна і духовна культура, господарство і хронологія переважної більшості названих вище етнокультурних груп вивчені відносно добре. Більш-менш відомі нам і поховання багатьох культур, хоча б у загальних рисах. У зв'язку з цим варто підкреслити, що первісні племена України в географічному відношенні займають проміжне положення між двома етнічно і культурно зовсім різними регіонами Європи: балкансько-центрально-європейським і східноєвропейським. Значна частина неолітичних і енеолітичних племен, наприклад, проникла сюди з більш західних територій Європи в обхід Карпат з півдня чи півночі. Ці пришельці відомі нам як носії культур лінійно-стрічкової кераміки, трипільської, лендельської, лійчастого посуду та ін. Це було населення з високорозвиненою землеробсько-скотарською культурою, що довгий час мешкало на Правобережжі, Волині і Подолії. За характером господарства і складом матеріальної та духовної культури воно різко відрізнялось від місцевих східноєвропейських племен — дніпро-донецької, середньостогівської, михайлівсько-кеміобинської, ямної та інших культур, переважно мисливсько-рибалських чи скотарських. (Таблиця.)

Основні періоди в історії населення України V — III тис. до н. е.

Періоди історії	Тис. до н. е.	Культури	
		Прийшли	Місцеві, східноєвропейські
IV	II	КШК ККА	Ямна — II ДДК — III КЯГК
	III	Трипілля — С — 2 КЛП	Ямна — I
III	IV	Трипілля — С — I Лендель Трипілля — В	ССК — II ПМ ДДК — II НМ НД КЯГК ССК
		Гумельниця Трипілля — А	ДДК — II
I	V	КЛСК	Сурська ДДК — I БДК

Культури: КШК — шнурової кераміки, ККА — кулястих амфор, КЛП — лінійного посуду, ДДК — дніпро-донецька, КЯГК — ямково-гребінцевої кераміки, ПМ — постматропольська, НД — новоданилівська, КО — кемі-оба, НМ — нижньомихайлівська, КЛСК — лінійно-стрічкової кераміки, ССК — середньостогівська, БДК — буго-дністровська.

Варто наголосити на тому, що названі групи культур репрезентують собою дві різні соціально-економічні спільноти, два окремі світи населення: а) світ місцевих мисливсько-рибалських, а потім скотарських племен з примітивною матеріальною і духовною культурою, що мали, як правило, ще гостродонну кераміку, слаборозвинене домобудування і мистецтво, свій похованальний обряд тощо; б) світ землеробсько-скотарського населення з високорозвиненою культурою — розписний плоскодонний посуд, розвинене домобудування, багата пластика, своя система вірувань тощо.

Місцеві східноєвропейські племена і носії прийшлих культур, в принципі, розрізнялися і за антропологічними даними, особливо в епоху неоліту. Численні матеріали дніпро-донецьких могильників Маріупольського типу показують, зокрема, на те, що носії цієї культури були представниками високорослої, вилицюватої пізньокроманіонської раси (Г. Ф. Дебец, І. Й. Гохман, Т. С. Кондуторова, І. Д. Потехіна). В той час як племена прийшлих куль-

тур лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля та, мабуть, і Гумельниці були вузьколицими, низькорослими середземноморцями (Г. Грімм, М. С. Великана). У мідному віці України така расова поляризація, однак, в значній мірі нивелюється (Т. С. Кондуктторова, М. І. Круц, І. Д. Потехіна).

Досить переконливо різницю між популяціями дніпро-донецького населення, з одного боку, та носіїв «західних» культур, зокрема лінійно-стрічкової кераміки і Трипілля — з другого, показують на сендограмах польські вчені Я. Піонtek і А. Марчиняк⁵.

З огляду на господарські потреби та, очевидно, ряду інших причин територія розселення цих племен не залишалась постійною, нерідко вона розширявалась чи звужувалась; одні племена змінювали інші. Далеко не однаковими були і періоди існування племен — від кількох сот до тисячі і більше років. Дніпро-Донецьке населення мешкало в Подніпров'ї, наприклад, понад 2000 р., трипільці — близько 1500 р., а середньостогівці, ямники та інші — не менше 700—800 р. Всі вони зробили помітний внесок в історичний розвиток давнього населення України.

Як бачимо, далі всі більш-менш важливі події в історії населення басейну Дніпра, в тому числі переселення і розселення племен, культурно-економічні відносини між ними, відбувались головним чином в районі стику носіїв місцевих автохтонних і прийшлих культур.

Виходячи з перебігу цих подій, в історії населення V—III тис. до н. е. до сліджуваної території можна виділити чотири основні періоди:

I. Неолітичний — кінець VI—V тис. до н. е.

II. Нео-енеолітичний — перша половина IV тис. до н. е.

III. Ранньоенеолітичний — друга половина IV — початок III тис. до н. е.

Основними критеріями цих періодів, в рамках яких можуть мати місце підперіоди чи етапи, є значні епохальні зміни в соціально-економічному плані та етнокультурному складі населення.

I. НЕОЛІТИЧНИЙ ПЕРІОД

Серед фахівців вважається загальновизнаною наявність на розглядуваній території в цей час чотирьох основних неолітичних культур — буго-дністровської, сурської або сурсько-дніпровської, лінійно-стрічкової кераміки або дунайської, дніпро-донецької⁶. Носії цих культур заселяли окремі регіони України і дуже різнилися між собою за характером господарства, проявами матеріальної і духовної культури, що говорить про строкатий палеоетнографічний склад тогочасного населення. Дуже різна у цих культур була і кераміка.

Всі названі вище неолітичні культури, за винятком дунайської, склалися на місцевій східноєвропейській основі, хоча, очевидно, і не без сторонніх впливів з боку більш розвинутих культур Балкан і Малої Азії.

Через нерівномірність історичного розвитку первісне населення України почало переходити на неолітичний ступінь розвитку далеко не одночасно, тому період мешкання окремих неолітичних племен не завжди повністю збігається з виділеним нами неолітичним етапом в історії первісних племен України. Деякі «пережиточні» неолітичні культури, як побачимо далі, згідно іх хронології, розвивалися в наступних нео-енеолітичних і енеолітичних періодах.

В загальних же рисах ми можемо говорити про такі основні моменти в історії племен за неолітичного етапу України.

Кінець VI — перша половина V тис. до н. е. в історії населення України характеризується переходом більшості пізньомезолітичних племен на неолітичний етап розвитку, коли у них з'являються відтворюючі форми господарства — землеробство і скотарство; виникає кераміка. На Нижньому Дністрі і Південному Бузі в цей час складається буго-дністровська культура,

⁵ Нині ця культура визначається як ряд споріднених культур (волинська, києво-черкаська, надпорізка тощо) дніпро-донецької етнокультурної спільноти (О. М. Титова).

а в пониззі Дніпра, в Надазов'ї виникає культура сурських племен. Для кожної з них властивий свій склад матеріальної культури, особливо кераміки. Буго-дністровські племена знали вже землеробство і скотарство, у сурських виявлено лише кістки домашніх тварин. Основним же заняттям в обох випадках було мисливство і рибальство⁶.

У середині V тис. до н. е. буго-дністровські племена розселяються на північ по лісостеповому правобережжю. Десять тут вони входять в контакт з пізньомезолітичними племенами Подніпров'я, які запозичують від пришельців технологію виготовлення кераміки, а можливо, і деякі навики розведення тварин та злаків. Так, на широких просторах Середнього і Верхнього Подніпров'я, а також на Волині і лісостеповому лівобережжі складається культура дніпро-донецьких племен. В основному це було ще мисливсько-рибальське населення, хоча їм були вже відомі злаки (ячмінь) і свійські тварини (бик, свиня). Для дніпро-донецької культури характерна переважно гостроДонна кераміка, багато прикрашена гребінцево-наколчастим орнаментом. Добре відомий їх обряд поховання — випростане на спині трупопокладення; скелети густо засипані порошком червоної вохри. За антропологічними даними, це було, як згадувалося вище, високоросле, кремезне, широколице населення так званої пізньокроманьйонської раси. У розвитку їх культури умовно виділяється три етапи — ранній (І), розвинений (ІІ) та пізній (ІІІ). У неолітичному періоді мешкало лише раннє дніпро-донецьке населення.

Як зазначалось вище, про етнічну принадлежність буго-дністровських і сурських племен щось певне сказати важко. Що ж стосується дніпро-донецького населення, то його більш північна частина разом з племенами Понімання і лівобережжям Вісли потім, у пізньому неоліті — мідному віці, стала тим фізичним матеріалом, на основі якого склалось праслов'янство (А. Гардівський, Д. Я. Телегін).

Десь в середині неолітичного етапу (початок другої половини V тис. до н. е.) більш-менш плавний процес формування місцевих неолітичних культур на Україні був раптом порушеній інвазією чужорідних для Східної Європи племен. Мова йде про появу тут носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки або дунайської. Останні проникли з Центральної Європи в обхід Карпат з півночі і розселилися на Поділлі і Волині до сучасного міста Житомира. Як говорилося вище, це населення етнічно належало до ілрійської (давньоєвропейської) етнічної спільноти. За рівнем культурного розвитку дунайські племена стояли набагато вище як від буго-дністровських, так і (особливо) дніпро-донецьких. Вони знали високорозвинене землеробсько-скотарське господарство, мали високоякісну плоскодонну кераміку зі складним і оригінальним лінійно-стрічковим орнаментом. Іншим був і обряд поховання — скорочене на боці трупопокладення в позі «адорациї»; за антропологічними даними, вони відносяться до так званої середземноморської раси — низькорослого населення з граціальними рисами обличчя.

На правобережній Україні пришельці широким клином врізалися між районами мешкання ранніх дніпро-донецьких племен на півночі і буго-дністровських — на півдні. Картографування пам'яток дунайських і дніпро-донецьких племен на Волині вказує, що ці два етнічні масиви розселялися поряд, але якихось культурних контактів між ними поки що встановити не вдалося. Надто вже різне це було населення і за рівнем культури, і етнографічно, і антропологічно. «Дунайці» освоювали в основному родючі лесові ґрунти південного Полісся, а дніпро-донецькі мисливці і рибалки мешкали в пущах зандрової смуги на більш північних територіях басейну Прип'яті (рис. 1).

Мабуть, дещо по-іншому складались відносини між дунайськими і буго-дністровськими племенами. Проникаючи по Дністру на південь, перші увійшли в безпосередній територіальний контакт з другими. Відбувався між ними і якийсь обмін, оскільки в буго-дністровських комплексах відзначенні імпорти типової лінійно-стрічкової кераміки, і навпаки, буго-дністровські — на дунайських поселеннях. Дунайські племена на Поділлі і Волині мешкали приблизно півтисячоліття — десь до початку IV тис. до н. е. Потім їх культура тут зникає, не залишивши якихось певних генетичних слідів в культурах

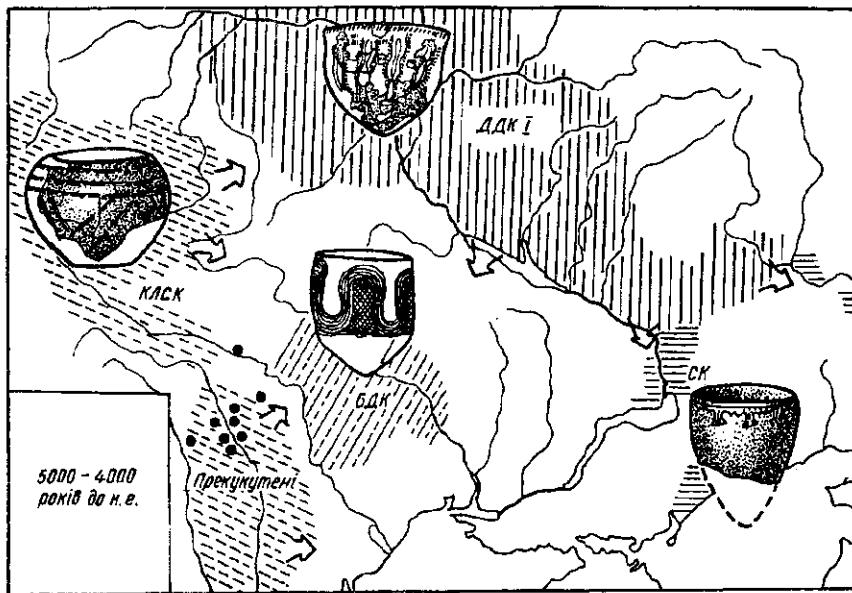

Рис. 1. Основні групи племен України у V тис. до н. е. дніпро-донецької (ДДК), лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК), буго-дністровської (БДК) та сурської (СК) культур.

наступних епох. Поява цього населення в чужорідному оточенні має для науки досить важливе значення, зокрема, для вирішення питань етнічної приналежності.

Отже, в кінці V тис. до н. е. обстановка з розселенням неолітичних племен на Україні залишалась більш-менш стабільною: зандрову зону Волині, все Середнє і Верхнє Подніпров'я, а також лісостепове лівобережжя заселяють дніпро-донецькі племена, трохи південніше, на Волині, ще мешкало ілірійське населення, а далі на південь, в лісостеповому правобережжі — буго-дністровські племена; пониззя Дніпра і степове Надазов'я в цей час було зайнято носіями сурської культури.

II. НЕО-ЕНЕОЛІТИЧНИЙ ПЕРІОД

Другий період в історії первісних племен України триває протягом першої половини IV тис. до н. е. Він характеризується співіснуванням в межах України в основному двох культур: неолітичної — дніпро-донецької і енеолітичної — трипільської. Ранньоенеолітичні культури — буго-дністровська і дунайська (з появою трипільців) на цей час (початок IV тис. до н. е.) уже припиняють своє існування, як і сурська; територію останньої, як побачимо далі, приблизно в той час заселяють носії дніпро-донецької культури.

Племена трипільської культури проникли до нас з нижнього Подунав'я і Попруття на початку IV тис. до н. е. Поступово розселяючись в північно-східному напрямку, за 4—5 століть вони вийшли в басейн П. Бугу і межиріччя Бугу і Дніпра, а потім і в долину Дніпра (рис. 2). Трипільці знали високо-розвинене сільське господарство. Їх культура характеризувалась досконалим домобудуванням, високоякісною розписною керамікою, численною різноманітною пластикою. Як зазначалось вище, трипільці, що, очевидно, належали до фракійськомовної групи населення, заселяли Правобережжя України близько півтори тисячі років. Вони внесли помітний вклад в історію первісних племен України. Звичайно в розвитку трипільської культури виділялось три етапи — ранній (А), середній (В) і пізній (С)⁷. В цілому історія трипільського населення пов'язується з другим і третім нео-енеолітичним і ранньоенеолітичним періодами в історії первісних племен України, лише найпізніші групи трипільських пам'яток етапу С-2 (Усатове, Софіївка, Городськ) належать до четвертого — пізньоенеолітичного періоду.

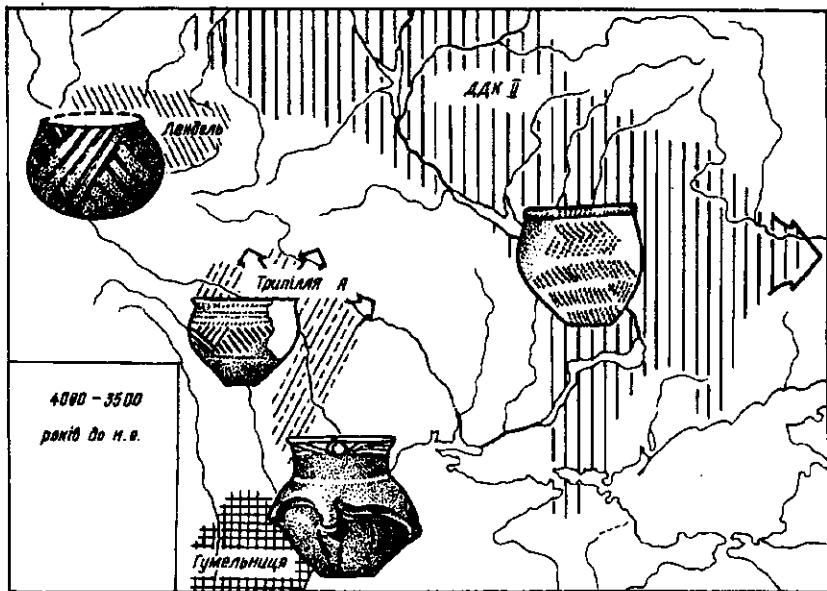

Рис. 2. Розміщення неолітичних і енеолітичних племен на Україні близько 3500 р. до н. е.: дніпро-донецьких, лендельських, трипільських та гумельницьких.

Протягом нео-енеолітичного періоду східним і північно-східними сусідами трипільських племен було дніпро-донецьке населення; між ними в цей час встановлюються тісні культурні зв'язки, що ясно простежується за археологічними даними. Так, на дніпро-донецьких поселеннях і в могильниках тепер досить часто зустрічаються трипільські керамічні імпорти, сюди ж проникає трипільська мідь. Відбувається також фізичне змішування пришельців з аборигенами, коли серед трипільців — антропологічно середземноморців — починають зустрічатись пізньокроманіонські типи людей, властиві місцевому дніпро-донецькому населенню. В окремих випадках трипільці, у яких був обряд скорчених на боці поховань, починають запозичувати дніпро-донецький ритуал випростаних на спині захоронень. В історії населення України це був, мабуть, перший випадок, коли праслов'янське населення увійшло в безпосередній контакт, що, до речі, тривав, очевидно, не менше півтисячоліття, з прафракійцями. Можливо, уже з цим часом слід пов'язувати встановлення слов'яно-фракійської мовної схожості, про яку говорять лінгвісти⁸.

Треба сказати, що під впливом високорозвиненої трипільської культури і, очевидно, ряду інших чинників значно змінюється і сама дніпро-донецька культура; розвивається скотарство, удосконалюється керамічна технологія тощо. Кількість дніпро-донецького населення в цей час (перша половина — середина IV тис. до н. е.) значно зростає. Воно починає розселятися на більш північні, північно-східні і південні території. Спустившись вниз по Дніпру, ці племена увійшли в безпосередній контакт з сурським населенням і, мабуть, поступово асимілювали його. На ряді островів в Надпоріжжі, де раніше стояли сурські поселення, тепер виникають дніпро-донецькі. В Надпоріжжі і Надазов'ї носії цієї культури повністю переходят до скотарства. У них встановлюються культурні контакти з племенами Подоння, Північного Кавказу тощо. В результаті цього тут з'являється метал, високоякісні вироби з прізвінних каменів — навершя булав, прикраси тощо.

Посилення ролі скотарства, поява металу свідчить про те, що дніпро-донецькі племена в середині IV тис. до н. е. уже теж стояли на порозі переходу до епохи енеоліту. Однак у цей час розвиток їх культури на великих територіях припиняється у зв'язку із значними змінами в історичній обстановці, дуже несприятливій для останньої. Справа в тому, що в цей час дніпро-донецьке населення потрапляє майже з усіх боків в етнічно і культурно чуже

оточення, зокрема, згадуваних уже трипільських та інших племен. Проблема взаємовідносин між ними в третьому ранньоенеолітичному періоді становить предмет розгляду в наступному нашому нарисі.

Примітки

¹ Вунятян К. П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 6—19; Генінг В. Ф. Проблеми формаціонної структури первісності // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 44—55; Павленко Ю. В. Шляхи розвитку первісного суспільства // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 3—23; Ніколова А. В. До співвідношення хронології та періодизації // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 14—25.

² Див.: Археология Украинской ССР.— 1985.— № 1.— С. 110—564.

³ Трубачов О. Н. название рек правобережной Украины.— М., 1968.— С. 290; Krane H. Indogermanische Sprachwissenschaft.— Berlin, 1959.— S. 106.

⁴ Телегін Д. Я. Иллірійські та фракійські гидроніми правобережної України в світі археологіческих дослідів // Вопросы языкоznания.— 1990.— № 4.— С. 46—60.

⁵ Piontek J., Marciniak A. Struktura antropologiczna a Kulturowe Strategie Adaptacyjne // Populacji neolitycznych w Europie Środowej.— Poznań, 1990.— S. 47—61.

⁶ Повну характеристику цих та інших неолітичних культур див.: Пасек Т. С., Черніши Е. К. Памятники культури лінійно-лентичної керамики на території ССР.— М., 1963.— С. 39; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1968.— С. 254; Неприна В. І. Неоліт ямочно-гребенчатої керамики на Україні.— К., 1976.— С. 150; Даниленко В. Н. Неоліт України.— 1969.— 257 с.; Археологія УРСР.— 1985.— Т. 1 та інші.

⁷ Докладно про трипільську та інші енеолітичні культури див.: Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений.— М., 1949.— С. 245; Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— 168 с.; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья.— К., 1974.— 173 с.; Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья.— К., 1977.— 158 с.; Свешников И. К. Культура шаровидных амфор.— М., 1983.— 85 с.; Археология ССР. Энеоліт.— М., 1982.— С. 321—348; Археология УССР.— Т. 1.— С. 184—355.

⁸ Krahe H. Die Sprache und Vorzeit.— Heidelberg, 1954; Лер-Славинський Т. К современному состоянию проблемы происхождения славян // ВЯ.— 1960.— № 4.— С. 25.

Д. Я. Телегін

ОСНОВНЫЕ ПЕРИОДЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В V—ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ IV ТЫС. ДО Н. Э.

Статья посвящена изучению сложных проблем истории неолитического и энеолитического населения Украины. Для решения этих вопросов автором привлекаются различные источники — археологические, гидронимические. По этим данным устанавливается, что на изучаемой территории в V—III тыс. до н. э. обитали различные племена или их группы, в том числе носители местных восточноевропейских и пришлых нам, главным образом с запада, культур. Среди первых мы видим племена днепродонецкой, ямочно-гребенчатой керамики, среднестоговской, нижнемихайловской, ямной и др. культур, а вторых — культур линейно-ленточной керамики, трипольской, гумельницы, лендель, воронковидных сосудов, шаровидных амфор и т. д. По мнению автора и других исследователей, есть основания предполагать наличие среди автохтонных восточноевропейских племен людей праславянской, праиндо-иранской и финно-угрской этнической принадлежности, а среди мигрантов — прабалканцев и праиллирийцев.

Все основные исторические события в V—III тыс. до н. э., как то переселения, расселения, этнокультурные контакты четче всего прослеживаются в районе стыка местного и пришлого населения.

Судя по изменениям в составе населения региона изучения, прогрессу социально-экономического развития в истории населения V—III тыс. до н. э. выделяется четыре основные периоды — неолитический, нео-энеолитический, ранне- и поздне-энеолитические. Отмечается, что в течение двух первых периодов имел место значительный приток западных мигрантов, а в двух последующих, наоборот, фиксируется распространение местных восточноевропейских, главным образом скотоводческих

племен на запад, вплоть до нижнего Подунавья и Балкан включительно. Среди последних главную роль играло, видимо, праиндо-иранское население.

D. Ya. Telegin

MAIN PERIODS OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF POPULATION IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE 5TH AND FIRST HALF OF THE 4TH MILLENNIA B. C.

The paper is devoted to the study of intricate problems of the Neolithic and Eneolithic population of Ukraine. Various sources, archaeological and hydrodynamic ones included, have been attracted by the author to cope with the task. The data obtained have permitted determining different tribes or groups of tribes that dwelt in the studied territory in the 5th—3d millennia B.C., including carriers of native East European cultures and of alien, mainly western ones. Tribes of the Dnieper-Donets and pit-comb pottery as well as of the Mid-Stogovskaya, Low-Mikhailovskaya, Yamnaya and other cultures were carriers of native culture, while linear-strip pottery, Tripolian culture, Humelnitsa, Lendel, funnel-like vessels, globular amphora and so on represent carriers of western culture. There are grounds to suppose, in the author's opinion and in views of other researchers, that autochthonous East-European tribes embraced people of pra-Slavonic, pra-Indo-Iranian and Finno-Ugric ethnic attribution, while migrants involved pra-Francians and pra-illyrians.

All historical events in the 5th and 3d millennia B. C., such as migration, dissemination, ethnocultural contacts, are traced most distinctly at the joint of natives and new-comers.

Proceeding from changes in the population composition of the region under study, as well as from progress of the socio-economic development four basic periods are identified in history of population of the 5th and 3d millennia B. C.: Neolithic, neo-Eneolithic, Early- and Late-Eneolithic. It is stated that the two first periods are characterized by a considerable influx of western migrants, while the latter two — vice versa, by migration of East-European, mainly cattle-breeding, tribes westwards, up to the lower Danube and Balkans inclusive. Among the latter, pra-Indo-Iranian population played a significant part.

Одержано 05.11.1990

ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ В ЕПОХУ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНИЗАЦІЇ (VII-V ст. до н. е.)

М. М. Ієвлев

На основі аналізу кліматичних умов Північного Причорномор'я прослежується їх вплив на господарську діяльність населення.

У другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. територія Північного Причорномор'я стає об'єктом грецької колонізації. Понтійська (Чорноморська) — була заключним етапом Великої Грецької колонізації¹.

Ймовірна реконструкція природних умов регіону Північного Причорномор'я, можливо, допоможе з'ясувати причини його пізнішого освоєння.

© М. М. Ієвлев, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

Одна з найбільш ранніх грецьких колоній Північного Причорномор'я виникає в районі Дніпро-Бузького лиману. Оскільки він знаходиться в тому ж кліматичному поясі, що й вся територія Північного Причорномор'я, реконструкцією кліматичних умов даного району можна відобразити і кліматичні умови регіону в цілому.

Для більш пізньої колонізації цього району могли існувати такі об'єктивні причини, які мали вплив на весь характер колонізації: незручне розміщення або відсутність придатних для ведення господарства земель і необхідних природних ресурсів; досить численне та ворожо настроєне місцеве населення; природні умови не сприяли для господарської діяльності.

Зручне географічне положення районів Нижнього Побужжя та Нижнього Подністров'я, існування великої кількості родючих земель, заплавних лісів, річок з великим запасом цінних видів риб² та відсутність численного місцевого населення³ наводить на думку, що основною причиною, яка затримала колонізацію цього району, були, мабуть, несприятливі кліматичні умови.

Вивченням палеокліматичних умов займались О. В. Шнишников, І. Є. Бучинський, П. В. Федоров, О. О. Борисов, І. Г. Підоплічко, О. Н. Щеглов, К. К. Шилік, С. В. Кіріков, І. В. Агбунов та ряд інших дослідників. Безпосередньо палеогеографія Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я, а також питання щодо зміни рівня Чорного моря в цьому районі, знайшли відображення в працях К. К. Шиліка.

Сукупність результатів, одержаних цими вченими, а також нові археологічні дослідження дозволяють зробити реконструкцію палеокліматичних умов та ландшафту даного району VII-V ст. до н. е.

Майже всі дослідники, які займалися питаннями палеоклімату Східної Європи, відзначають деяке похолодання клімату цієї території приблизно з XIII ст. до н. е. або дещо раніше⁴.

Цей час ототожнюється з початком розвитку Фанагорійської регресії, яка, за даними П. В. Федорова і К. К. Шиліка, закінчується приблизно до середини I тис. до н. е. Рівень моря на цьому етапі розвитку Чорноморського басейну знаходився нижче сучасного на 4–10 м⁵. У цей час на території Східної Європи триває епоха зниження вологості, яка закінчується до VII ст. до н. е.⁶ Таким чином, на території Північного Причорномор'я приблизно з XIII по VII ст. до н. е. був холодний сухий клімат. Наявність таких кліматичних умов та відзначеного вище рівня Чорного моря спричинена похолоданням разом з пониженням концентрації вологи, яка брала участь в планетарному вологообміні льодовиків того часу. Останні дослідження показали, що процес збільшення льодовиків збігається з засушливим кліматом, арідність якого зростає саме в кінці льодовикового періоду⁷.

Встановлення клімату підвищеної вологості до VII ст. до н. е. свідчить про закінчення холодного періоду та початок танення льодовиків, що привело до збільшення вологи в планетарному гідрообміні і створило сприятливі умови в Північному Причорномор'ї і на території всієї Європи.

Потепління та збільшення вологості клімату поступово поширювалось з південних районів далі на північ.

Ймовірно, що саме цей процес мав певний вплив на дещо пізніше освоєння регіону Північного Причорномор'я.

Цей, на перший погляд, незбіг кліматичних умов і низького рівня Чорного моря легко пояснюється специфікою його будови. Потепління, що викликало підняття рівня Світового океану, не змогло сильно вплинути на рівень Чорного моря, тому що стік річок не міг збільшитись за короткий час, а вузькі протоки Босфор та Дарданели, які з'єднують Чорне море з Середземним, не могли пропустити достатньо води для швидкого підвищення рівня. Процес стабілізації рівнів Чорного моря та Світового океану зайняв досить багато часу, тим більше, що вони з'єднувались через Середземне море, яке, в свою чергу, з'єднувалось з Атлантичним океаном досить вузькою Гібралтарською протокою.

Враховуючи ці факти, можна провести приблизну реконструкцію природних умов районів Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. На цей час клімат був помірний, із значною

для цих районів кількістю річних опадів.⁸ Це знаходить своє підтвердження в описі клімату Північного Причорномор'я, залишенному Геродотом, який відвідав Ольвію у V ст. до н. е. Він пише: «На протязі восьми місяців буває безперервна зима, але її в інші місяці стоять холода...» і далі «...Зима також своїм характером відрізняється від зими в других країнах, так як на протязі її в дощову пору майже не буває дощів, а літом вони йдуть безперервно»⁹. До цих свідчень треба поставитися досить обережно, тому що клімат даної частини Північного Причорномор'я відносно клімату Середземного в наш час здається дещо суворішим, так само, мабуть, це було і у V ст. до н. е. Саме це дозволяє стверджувати, що у V ст. до н. е. на території Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я був помірний та вологий клімат.

З пониженням рівня Чорного моря у першій половині та середині I тис. до н. е. сталося часткове осушення прибережних районів та лиманів річок. Площа лиманів значно зменшилась за рахунок осушення їх мілководних ділянок.

Тому твердження К. К. Щиліка, що Кінбурнський півострів був довшим на 45 км за рахунок Одеської банки¹⁰, досить переконливе. Дніпровський лиман був значно вужчим і довшим сучасного, і на його території було багато дельтових островів, існування яких підтверджує Діон Христостом, який відвідав Ольвію у I ст. до н. е. Описуючи Дніпровський лиман, він відзначає велику кількість мілин, які виявляються залишками дельтових островів, затоплених трангресією, що розпочалася¹¹.

Основне русло Дніпра проходило ближче до високого (правого) берега, з лівого боку якого знаходилась ширша заплавна тераса, на відміну від неї ширина правої була незначна.

Бузький лиман був значно вужчим сучасного, основне його русло, як і русло Дніпра, проходило ближче до правого берега¹², решта, можливо, являла собою численні дельтові острови, розділені протоками. Березанський лиман при зниженні рівня на 10 м мав бути значно вужчим і коротшим від сучасного, із більшими заплавними заболоченими берегами. Можна припустити, що довжина лиманів фіксується наявністю архаїчних поселень по їх берегах.

Острів Березань за рахунок оточеної шельфової зони став півостровом¹³, Кінбурнський півострів був відокремлений від материка рядом Дніпровських рукавів¹⁴.

Заплавні тераси і близько розташовані до них балки були вкриті мішаним лісом¹⁵. Особливо великий в цій місцевості лісовий масив знаходився на північному березі нижньої течії Дніпра, в районі Кінбурнського півострова, про який повідомляє Геродот. Він пише: «Якщо переправитися через Борисфен зі сторони моря, то, по-перше, буде полісся»¹⁶.

Район Нижнього Побужжя і Подніпров'я не випадково був вибраний грецькими поселенцями для утворення власної колонії. Він займав зручне географічне положення в пониззях двох великих річок, які мали зв'язок з центральними районами Східної Європи, а також були зручними транспортними артеріями.

Найбільш раннє поселення в районі Дніпро-Бузького лиману виникає на о. Березань¹⁷ у максимальному наближенному до моря місці, де є умови для господарської діяльності. Острів на той час був залишком корінного берега, який відокремився від нього у ранішу геологічну епоху. Поселення виникає приблизно у другій чверті VII ст. до н. е. Економічна характеристика поселення на ранніх етапах його існування проблематична¹⁸. Є припущення, що на початку розвитку о. Березань не був аграрним центром¹⁹. Цей факт, можливо, є свідченням того, що в другій чверті VII ст. до н. е. природні умови району Дніпро-Бузького лиману були ще мало сприятливі для землеробства. Про причини заснування й економічного напряму господарської діяльності Березанського поселення можна тільки здогадуватись. Існує думка, що розміщення найдавніших шарів грецької колонізації пов'язане з пошуками металів²⁰, які були одним з важливих стимулів у розвитку процесу колонізації²¹. Можливо, ця причина відіграла вирішальну роль у заснуванні Березанського поселення. Підтвердженням цього є освоєння в першу чергу району Кінбурн-

ського півострова на початку VI ст. до н. е. Саме тут виникає велике за площею Ягорлицьке поселення, господарська діяльність якого має яскраво виражений ремісницький напрям²².

Освоєння берегів Березанського лиману у другій та третій чверті VI ст. до н. е.²³, можливо, свідчить про встановлення сприятливіших кліматичних умов.

З опису району понизь Дніпра і Бугу, залишеного Геродотом, видно, що не тільки зручне географічне положення, а й сприятливі природні умови стали вирішальним фактором в освоєнні цього району. Характеризуючи Дніпро, Геродот пише: «Борисфен найвеличніша річка після Істра... Сама корисна не тільки серед скіфських річок, а й серед усіх інших, крім Єгипетського Нілу»²⁴. Далі, перераховуючи його якості, він пише: «Він (Борисфен) дає стадам прекрасні і дуже поживні пасовища, гарну рибу в великому числі, вода його дуже приемна на смак, вздовж нього тягнеться добра пахітна земля, або росте дуже висока трава там, де земля не засивається... в гирлі його сама собою в великій кількості осідає сіль»²⁵. Перераховані переваги цього району, загалом, пояснюють причину вибору грецькими колоністами саме цього місця для заснування однієї з своїх найбільших колоній на території Північного Причорномор'я.

Поселення архаїчної доби на Березанському лимані нечисленні і займають, як правило, невелику площину, що, можливо, пов'язано з обмеженою кількістю землі, сприятливої для ведення сільського господарства грецьких поселенців. Подальше освоєння земель відбувається вздовж Дніпро-Бузького лиману, а згодом основним районом розселення стає правобережжя Бузького лиману. Поселення архаїчної доби на Дніпровському лимані нечисленні.

Розташування архаїчних поселень на корінних високих берегах та майже повна відсутність їх слідів у заплавній частині Бузького лиману пояснюється тим, що таке розташування відділяло ці поселення від весняних паводків Південного Бугу, який заливав якщо не всю, то значну частину заплави. Існування її відіграво чи не головну роль у виникненні поселення вздовж Бузького, а не Дніпровського лиману, який у VII-VI ст. до н. е. вже існував, але мав менш придатні землі в своїй береговій зоні. Більш зручні землі по Дніпру були значно вище за його течією, та через віддалення від моря, до якого тяжіють всі грецькі поселення²⁶, вони менше влаштовували грецьких колоністів. Освоєння території понизь лівобережних заплавних земель Дніпра, можливо, було утруднене через великі паводки. Місцевість являла собою заболочену рівнину, вкриту мішаним лісом і розділену численними рукавами Дніпра, де була сировинна база для грецьких поселенців; звідти постачались будівельні матеріали та сировина для ремісників. Це підтверджується існуванням в даному районі Ягорлицького поселення, яке за напрямом господарської діяльності носить яскраво виражений ремісницький характер²⁷. Питання про його постійне чи сезонне існування потребує додаткових досліджень, але у даному випадку це не має такого впливового значення.

Всі архаїчні поселення можна розділити за такими ознаками:

- час виникнення;
- географічне положення;
- площа та структура будівництва;
- напрям господарської діяльності.

Розглядаючи всі перераховані ознаки, можна легко визначити їх залежність від географічного положення. Найперші поселення виникають у більшіх до моря районах і тільки потім поширюються вздовж лиманів.

Порівняння природних умов Березанського та Бузького лиманів дозволяє з'ясувати причину освоєння території Бузького лиману грецькими колоністами.

У наш час Березанський лиман — відкрита водойма, з'єднана з морем вузькою протокою. Довжина лиману — 20—25 км, середня ширина — 2—3 км, середня глибина — 3,3 м, а найбільша — 15 м, площа його становить 60 км². Бузький лиман має довжину 35 км, ширину — 2—6 км, середня глибина — 5 м, найбільша — 12 м. Мілиною зайнято 23% всієї площи водойми. При рівні Чорного моря нижче сучасного на 4—10 м Березанський лиман має

бути коротшим в 2—2,5 раза, площею близько 15 км². Площа заплави Березанського лиману становила приблизно 40—50 км², тоді як заплава Бузького лиману, тільки за рахунок осушення мілководної частини, зростає до 100 кв. км²⁸. Таким чином, Бузький лиман мав заплаву в 2—3 рази більшу від Березанського. Крім того, заплава Бузького лиману знаходилась в гирлі повноводної ріки, яка була зручною транспортною артерією. Район Бузького лиману порівняно з Березанським був багатший на природні ресурси (більше джерел прісної води, земель, придатних для сільськогосподарської діяльності, будівельних матеріалів та ін.), а значна віддаленість від моря дніпровських заплавних земель, зручних для сільського господарства, ймовірно, стала однією з причин відмови від них. Сукупність природних факторів вплинула на густоту розташування поселень і їх господарську діяльність.

За даними археологічних розвідок та розкопок, проведених в цьому районі, а також з урахуванням перелічених властивостей можна розділити всі відомі архаїчні поселення на три основні групи:

1. Найбільш ранні поселення, які виникли в першій половині VI ст. до н. е. Вони розміщувалися у зоні, максимально наближеній до Чорного моря, на о. Березань та на берегах Березанського лиману (Бейкуш, Чорноморка II, Вікторівка); всі мають невелику площину (2—3 га) та досить значну щільність забудови. Основні напрямки господарської діяльності з варіаціями по кожному поселенню: рибальство, землеробство, скотарство, ремесла²⁹.

2. Поселення, які виникли в середині та наприкінці VI ст. до н. е., розміщені, головним чином, на високому правому березі Дніпро-Бузького та Бузького лиманів. Всі вони займають значну площину (до 70 га), являють собою великі групи житлових та господарських будівель, розміщених одна від одної на віддалі, достатній для присадибних ділянок³⁰. Основні напрямки господарської діяльності — землеробство й скотарство³¹. Найхарактерніші для цього типу поселення — Широка Балка, Чортовате II, Чортовате VII, Аджигол I.

3. Поселення, які виникли наприкінці VI — початку V ст. до н. е., розміщені близче до верхів'їв Бузького лиману, займають, як правило, невелику площину (до 1 га чи трохи більшу) за типом невеликих садиб чи хуторів. Основний напрям господарської діяльності — землеробство, інші мали допоміжний характер³².

Окрім перерахованих типів поселень, існував ряд таких, які в різній мірі мали ознаки сусідніх типів. Також існували нечисленні тимчасові стоянки скотарів, рибалок, можливо, землеробів та поселення, які існували нетривалий час. Всі вони, як правило, були з'язані з одним великим поселенням — центром переробки всієї сільськогосподарської продукції.

Наприклад, на території Аджигольської балки відомі 10 пунктів, очевидно, пастуших стоянок, та велике поселення Аджигол I (площа 9 га), яке було базою зимівлі худоби, та, можливо, переробки сировини³³.

Підбиваючи підсумки, можна зробити наступні висновки:

1. У VII ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я відбувається зміна кліматичних умов, холодний і засушливий клімат змінюється на помірний та вологий. Це, разом з політико-економічними обставинами в метрополії, створює сприятливі умови для проникнення греків у район Північного Причорномор'я, яке закінчується утворенням колоній на території Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я.

2. Продовження потепління клімату при збереженні відносної вологості сприяє розвиткові та підйому сільського господарства Нижнього Побужжя та Подніпров'я, економічної бази для подальшого розквіту Ольвійської держави в VI-III ст. до н. е.

3. Географічне середовище, навіть в масштабах невеликого за площею регіону, впливало на розміщення, густоту та характер господарської діяльності поселень Ольвійської держави на ранньому етапі її існування.

Примітки

- ¹ Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации северного и восточного Причерноморья. Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Цхалтубо. 1977.— Тбилиси, 1979.— С. 42.
- ² Там же.— С. 43.
- ³ Марченко Р. К. Взаимодействие эллинистических и варварских элементов на территории Нижнего Побужья // Проблемы греческой колонизации.— С. 131.
- ⁴ Лосев К. С. Климат: вчера, сегодня... и завтра? — Л., 1985.— С. 98; Борисов А. А. Климат СССР в прошлом, настоящем и будущем.— Л., 1975.— С. 383.
- ⁵ Шиллик К. К. К палеографии Ольвии // Ольвия — К., 1975.— С. 5; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— С. 59.
- ⁶ Красов Д. Д. Позднечетвертичная история крупных озер и внутренних морей Восточной Европы.— Л., 1975.— С. 23—27.
- ⁷ Бучинский И. Е. Указ. соч.— С. 69.
- ⁸ Геродот // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 264.
- ⁹ Шиллик К. К Изменение уровня Черного моря в позднем голоцене: Автореф. дисс.— Л., 1975.— С. 12.
- ¹⁰ Дион Хрисостом // ВДИ — 1948.— № 1.— С. 229.
- ¹¹ Шиллик К. К К палеографии...— С. 67.
- ¹² Шиллик К. К Изменению уровня...— С. 12.
- ¹³ Агбунов И. В. Загадки Понта Эвксинского.— М., 1985.— С. 128.
- ¹⁴ Кириков С. В. Человек и природа степной зоны.— М., 1983.— С. 128.
- ¹⁵ Геродот // Там же.— С. 2.
- ¹⁶ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колонизационного процесса // Проблемы греческой колонизации.— С. 106.
- ¹⁷ Отрешко В. М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Проблемы греческой колонизации...— С. 151.
- ¹⁸ Копейкина Л. В. Указ. соч.— С. 108.
- ¹⁹ Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 37.
- ²⁰ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации...— С. 13.
- ²¹ Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 152, 153.
- ²² Там же.— С. 154.
- ²³ Геродот // Там же.— С. 266.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Бунин Т. В. История градостроительного искусства.— ГОСИЗДАТ, 1953.— Т. 1.— С. 53.
- ²⁶ Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 152, 154; Островерхов А. С. О возникновении стеклоделия в Ольвии // Проблемы Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 61, 62.
- ²⁷ Тимченко В. М. Гидрологические факторы формирования гидробиологического режима Дуная и лиманов Северо-Западного Причерноморья // Гидробиология Дуная и лиманов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 10.
- ²⁸ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 11.
- ²⁹ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Проблемы Ольвии...— С. 8.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же.
- ³³ Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV-III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 45.

M. M. Ievlev

ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ХОЗЯЙСТВЕННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ В ЭПОХУ ГРЕЧЕСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ (VII-V вв. до н. э.)

Статья посвящена вопросу влияния географической среды на хозяйственную деятельность населения в начальный период греческой колонизации Северного Причерноморья и, в частности, района Нижнего Побужья и Поднепровья. Показывается ее влияние на размещение поселений, их величину, делается попытка их классификации.

M. M. Ievlev

NATURAL CONDITIONS AND THEIR EFFECT ON ECONOMIC ACTIVITIES OF POPULATION OF THE LOW BUG TERRITORY IN THE EPOCH OF GREEK COLONIZATION (THE 7TH-5TH CENT.B.C.)

A problem concerning the effect of the geographic environment on economic activities of population at the initial period of Greek colonization of the North Black Sea territories and, in particular, the region of the Bug and Dnieper areas is analyzed. It is shown how the geographic environment influenced arrangement of settlements, their size; an attempt is made to classify the settlements.

Одержано 12.01.1991

ДО ІСТОРІЇ ОЛЬВІЇ IV—I ст. до н.е.

А. С. Русєєва, В. В. Крапівіна

В статті розглядається нововідкритий оборонний комплекс Ольвії та монументальні постаменти для статуй з написами.

В результаті археологічних досліджень на центральному узвишші Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-19' в 1977—1981 рр. були розкриті залишки оборонних споруд: невелика частина від башти, рів, величезний розвал оборонної стіни, в якому знаходилось багато різноманітних архітектурних деталей, а також декілька постаментів під монументальні статуї. На чотирьох з них майже повністю збереглись присвяти різним ольвійським богам.

Оборонний комплекс було споруджено вздовж давнього, досить крутого схилу Заячої балки, який стояв приблизно за 5—7 м на захід від сучасного його розміщення. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в давнину Заяча балка була ширша. Її схил був покритий товстим шаром (більше 2 м) міського сміттєвого звалища Y-II ст. до н. е., в яке було впущено глинисте трамбування під стіни башти і безпосереднього в західному напрямку вирито паралельно їй рів, в якому знаходився потужний розвал каміння. В районі башти з заходу до рову прилягав невеликий вал (рис. 2").

* Роботи велись під керівництвом В. В. Крапівіної.

** Фотографії до статті виконував М. Ш. Петковський; графіка — Т. А. Зінов'єва, Л. І. Горюх.

© А. С. РУСЄЄВА, В. В. КРАПІВІНА

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

17

5-629в

Рис. 1. Південно-східна частина розвалу оборонної стіни та гравіювання під башту (ділянка Р-19)

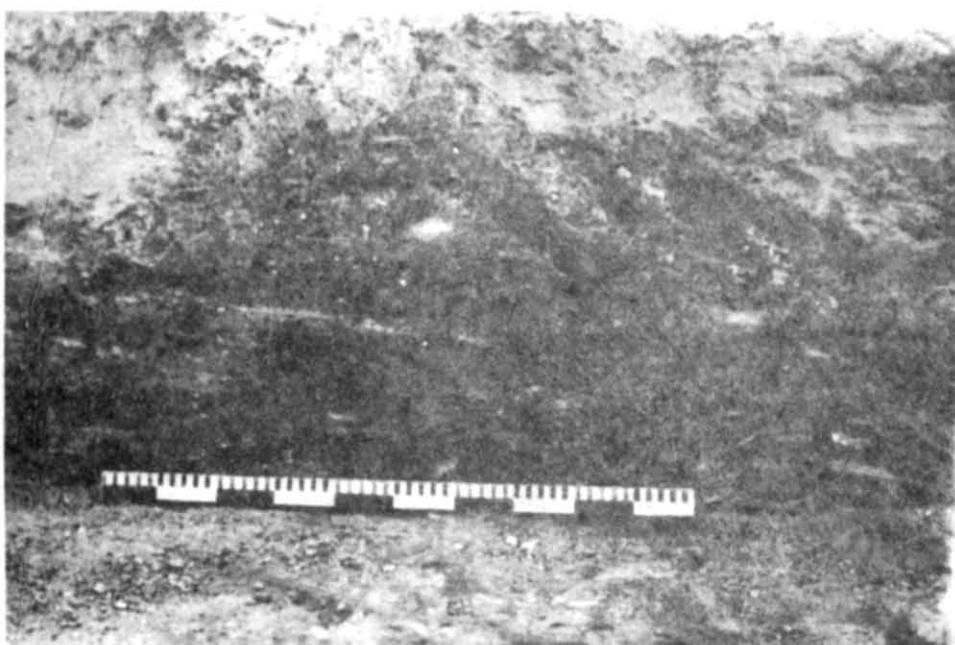

Рис. 2. Розріз валу (ділянка Р-19)

Від башти залишилось частково відкрите жовтоглиняне трамбування та виявлені на ньому залишки кам'яних кладок (рис. 1). Трамбування знаходилося на глибині 2,35 м від рівня сучасної денної поверхні, орієнтоване по осі північний захід—південний схід з відхиленням до півночі. Форма в плані прямокутника, розміри розкритої частини: 6,65×1,25+1,30 м, виявлено товщина — 0,95 м (поринає глибше), північно-західна частина трамбування на 0,20 м вища за південно-східну. Збереглися залишки південно-східної та пів-

денно-західної стін башти. Кладка південно-східної стіни рядова, постелиста, двошарова, дволицьова, з полігональних грубо рваних по шару плит вапняку. Розміри розкритої частини: довжина — 1,80 м, товщина — до 1,00 м, висота — до 0,20 м. Над кладкою по східному борту розкопа розкрита вибірка шириною 1,20 м, висотою 1,00. Південно-західна стіна башти також збереглася частково, були виявлені два великі вапнякові камені, розташовані в створі один з одним на відстані 3,25 м, з північно-західного та південно-східного кінців трамбування. За розмірами каменів та трамбування відновлюються і розміри кладки: довжина — 6,00–6,65 м, товщина — до 1,20, висота — до 0,40 м. Судячи з розмірів північно-західної частини трамбування, товщина стін башти тут, мабуть, становила 1,05 м, довжина виявленої частини — 1,40 м. Отже, розміри розкритої фундаментної частини башти: довжина — до 6,65 м, ширина — 1,40+1,75 м, висота — до 0,40, товщина стін — 1,00+1,20 м.

Матеріали із шару над трамбуванням складаються, в основному, з уламків амфор IV—II ст. до н. е. (гераклейських, усть-лабінських, фасоських, родоських, з розширеною базою). Є окремі уламки амфор I—III ст. н. е. (із складнопрофільованими ручками, світлоглинняних вузькогорлих із жолобчастими ручками), а також червоноолакового посуду. Матеріал із шару навколо трамбування також в основному датується IV—II ст. до н. е. (уламки гераклейських, фасоських амфор, амфор з розширеною базою, ковпачковим дном, фрагменти чорнолакової кераміки). Більш ранні матеріали нечисленні, представлені уламками родосько-іонійської розписної, чорнофігурної, червонофігурної кераміки, лесбоських, хіоських пухлогорлих амфор. Безпосередньо біля південно-східного кінця трамбування, на глибині 0,95 м, виявлена нижня частина амфори типу Солоха-II. Певно, наявність матеріалів I—III ст. н. е. слід пов'язувати з нівелюванням схилу Заячої балки під тераси в II—III ст. н. е.¹, численні матеріали IV — початку III ст. до н. е. та незначні VI—V ст. до н. е. відносяться, швидше за все, до шарів міського сміттєвого звалища, а відносно нечисленні матеріали другої половини III—II ст. до н. е. можна зв'язувати з часом спорудження та існування башти. Побічно це підтверджується матеріалами, які містилися у насипу валу, найбільш пізні з них датуються II ст. до н. е. Вал виявлено тільки в районі вищеписаного трамбування (на схід від нього) та розташованого уздовж схилу Заячої балки рову. Розміри валу: висота — до 0,85+0,90 м, ширина підвалини — 1,40 м. У процесі розкопок вал було зрізано, він був насипаний з жовтоглинистого ґрунту з сіроглинистими включеннями та золистими прошарками; утворений в результаті викидання землі при спорудженні трамбування.

Матеріал із верхнього шару звалища датується другою половиною IV—II ст. до н. е. Цей шар темного жовтоглинистого ґрунту з сіроглинистими та золистими включеннями, товщиною 0,30 м, розміщувався горизонтально.

Матеріал із наступного шару звалища датується в основному IV—III ст. до н. е., зустрічаються також матеріали VI—V ст. до н. е. Цей шар темного сіроглинистого ґрунту з жовтоглинистими та золистими включеннями, товщиною 1,00+1,70 м, розміщувався з ухилом на південний захід по давньому схилу Заячої балки.

У шарі звалища безпосередньо на захід від трамбування було розкрито рів, який містив величезний розвал оборонної стіни (рис. 3—6). Рів був витягнутий між I та II поперечними балками уздовж схилу Заячої балки по осі північний захід—південний схід, його довжина 45 м. Конфігурація його складна: верхня частина мала у розрізі форму зрізаного трикутника з довжиною підвалин 3,50 м та висотою 1,30 м; нижня — форму прямокутника, довжиною до 1,60 м, ширину — до 0,90 м. Зовнішні межі нижнього та верхнього рівнів рову збігалися, його спільна висота досягала 2,20 м.

Верхній рівень розвалу оборонної стіни наближається в плані до прямокутника (рис. 3—5), розміром: 45×0,35+3,50 м, висотою до 1,00 м; розміщений хаотично в 1—3 шари каміння; являє собою скід на північно-східний схил рову (ухил — 8—9°). За характером каміння розвал неоднорідний. Середня його частина складається в основному з великих вапнякових каменів: архітектурних деталей, плит, блоків, їх уламків, великого буту. Тут же виявлені постаменти з написами, докладний опис яких буде наведено нижче.

Рис. 3. Центральна частина розвалу оборонної стіни (ділянка Р-19)

Північно-західна частича розвалу (довжиною до 3 м) виявлена повністю, вона розташована з пониженням по схилу II поперечної балки. Перепад висот — $0,60 \pm 1,05$ м. Камені — в основному дрібний та середній вапняковий бут, малочисельні великі вапнякові плити, блоки, бутові камені.

Рис. 4. Розвал оборонної стіни (ділянка Р-19)

З північно-західного кінця розвалу розкрита кладка та невеликий завал буту, який виник в результаті її руйнування. Кладка розташовувалась на одній глибині з нижчим рівнем розвалу, ніби обмежуючи його. Вона була витягнута по осі північний схід—південний захід, розміри в плані: $2,05 \times 0,20 \pm 0,25$ м, висота — $0,20 \pm 0,35$ м. Зберігся один ряд кладки. Вона, імовірно, була однорядна, наблизжалась до іррегулярної, однолицьова, одношарова, орфостатна. Камені — вапнякові, грубо рвані по шару блоки. Лицьовий оброблений фасад кладки звернений до північного заходу, а необроблений — до розвалу каменів.

Південно-східний кінець розвалу повністю не виявлений. В розкритій частині він уривчастий, з невеликим ухилом до південного сходу (перепад висоти — 0,10 м). Камені — дрібний, середній, великий вапняковий бут та дві вапнякові плити з вибраними кутами.

Розвал виявлений в жовтоглинистому ґрунті з невеликою кількістю сіроглинистих та золистих включень. Матеріал представлений в основному фрагментами кераміки

IV—II ст. до н. е., це уламки амфор гераклейських, фасоських, родоських, усть-лабінських, коських, синопських, типу Солоха-II², чорнофігурної, чорнолакової, буролакової та еліністичної розписної кераміки. Невеликою кількістю представлена кераміка I ст. до н. е. — I ст. н. е.: уламки амфор червоноглиняних та світлоглиняних з цигаркоподібним тулубом та двоствольними ручками, конусоподібним дном³, з шилоподібними ручками⁴, червонолакова кераміка. Поодинокі матеріали II—III ст. н. е. Особливо слід відзначити знахідку біля підошви верхнього рівня розвалу заливного персня зі скляною інталією часів Августа або перших римських імператорів⁵.

Нижній рівень розвалу, відокремлений від верхнього $0,10+0,30$ м шаром жовтоглинистого ґрунту з невеликою кількістю сіроглинистих та золистих включенів, також витягнутий по осі північний захід—південний схід, трохи вужчий верхнього, його ширина — $0,30+1,60$ м, висота — $0,30+0,80$ м (рис. 6). На відміну від верхнього рівня, нижній лежав горизонтально (в 2—3 шари каменів), а не по схилу рову, при цьому його центральна частина містилася трохи нижче.

Камені нижнього рівня — дрібний, середній та великий вапняковий бут, вапнякові плити, блоки та їх уламки. Тут також був виявлений постамент з присвятою Аполлону Дельфінію.

Матеріал нижнього рівня розвалу представлений в основному уламками амфор IV—III ст. до н. е. (гераклейських, усть-лабінських, з розширеною базою, синопських, з ковпачкоподібним дном, фасоських, коських), чорнолакової, буролакової, еліністичної розписної кераміки. Найбільш пізній матеріал — це уламки амфор та червонолакової кераміки I ст. до н. е. — I ст. н. е. Ретельний аналіз археологічних та епіграфічних даних дозволяє пов'язувати утворення розвалу оборонної стіни на центральному узвиші в Ольвії з гетьською навалою (блізько середини I ст. до н. е.)⁶.

При розборі розвалу було знайдено багато архітектурних деталей, плит, блоків і їх фрагментів, які потребують спеціального розгляду. Частина з них — фризи дорійського ордеру, архітрави та карнизи іонійського ордеру — сумарно відносяться до IV—II ст. до н. е. Okрім цих, вже опублікованих⁷ архітектурних деталей, в розвалі виявлені: уламок вапнякової капітелі дорійського ордеру з трьома канелюрами, половина ствола колони, здогадно сегмент бази колони, фрагмент вапнякової плити зі скосеним кутом і частиною кала метопи зі слідами підтісування, 11 уламків карнізів і одного наличника вікна, величезна кількість плит і блоків складної конфігурації, які за своєю формою і розмірами, можливо, теж належали великій споруді.

Особливий інтерес становлять знайдені в цьому розвалі постаменти з написами. Внаслідок того, що кожен з них є самостійною і оригінальною пам'яткою, їх потрібно розглядати окремо, відповідно до методики дослідження лапідарних документів⁸. Попередньо відзначимо, що в розвалі знаходився лише один фрагментований мармуровий постамент розміром $0,70\times0,25+0,45\times0,46$ м без напису. Бокова і верхня площини добре відшли-

Рис. 5. Розвал оборонної стіни (нижчий рівень, ділянка Р-19)

ΧΗΝΤΗΝΔΕΕΤΡΗΣΙΒΙΟΜΠΑΤΕ,
ΕΤΕΡΗΝΔΙΕΛΟΘΕΡΙΩΜΕΑΝΕΘΝΚ.

ΦΙΛΟΣΦΙΛΤΕΦΟΥΣ
ΧΣΙΚΕΣΙΟΥΤΟΝΥΙΟΝ
ΘΕΟΙΣΤΑΣΙ

Ε Ν ΟΣ Ε Υ Ν Ι Κ Ο Σ Ε Υ Δ Ρ Ρ Ο Υ Τ Ο Υ Γ Ρ Ρ Ο Τ Ο Γ Ε Ν Υ
Α Γ Π ο Λ Λ Α Ν Ι Δ Ε Λ Φ Ι Ν Ι Λ Ι Ε Ρ Η Σ Α Μ Ε Ν Ο Σ

ΛΕΩΝΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΥΠΕΙΤΟΥΥΙΟΥ
ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΔΙΟΛΥΜΠΙΟΙ

Рис. 6. Постаменти з написами із розвалу оборонної стіни (ділянка Р-19)

фовані, грані чітко виражені. Як і на постаментах, що будуть розглянуті далі, на верхній площині вибита ступня, розміром $0,30 \times 0,08 + 0,13 \times 0,05$ м, для кріплення статуї, судячи з цього, висотою близько 1,60—1,80 м. Решта постаментів різняться за характером каменю, а також, що дуже важливо, має написи.

1. Напис вирізано на лицьовій, старанно відшліфованій поверхні фрагментованого постаменту прямокутної форми із сірого мармурового вапняку (рис. 7, 1; 8;). Його розміри: довжина (повна) — 69,5 см, ширина — 40 см, висота (повна) — 31 см. Крім того, постамент відшліфовано ще з бокових фасадів і у верхній площині. Тильний бік і нижня частина грубо обколоті, її ребра дещо нерівні внаслідок неохайній обробки нижньої площини плити. Бокові вертикальні ребра набагато рівніші. На нижній площині з боку добре помітні два підтісування трапецієподібної в плані форми, певно, для кріплення постаменту.

На його верхній площині на відстані 10 см від фасадної і 36,5 см від лівої бокої грані витесано заглиблення у вигляді ступні для встановлення лівої ноги статуї (довжина 22,5 см, ширина 8÷4,5 см, глибина 5 см). Поверхня навколо неї грубо обколота. В п'яті ступні зроблено циліндричне заглиблення (діаметр 2 см, глибина 2 см), певно, для більш надійного кріплення статуї. Залишків металевих окислів не зафіксовано. Права нога статуї, ймовірно, була відставлена назад і, відповідно, виїмка від лівої ноги повинна була знаходитися на тій частині постаменту, яка відбита. Два його уламки ($43 \times 31 \times 25$ см і $32 \times 29 \times 25$ см) були виявлені теж в розвалі оборонної стіни. Аналогічні виїмки для ступень ніг статуй на ольвійських постаментах зустрічаються не так часто⁹. Судячи з розміру ступні і пропорційно їй, висота статуї могла бути 1,60—1,80 м.

На фасаді постаменту на відстані 2,8—3 см від його верхньої частини розміщено дворядковий напис, частково збитий з двох боків, розміром $45,5 \times 4,6$ см. Напис складається з 51 літери:

...ΕΥ]ХНН ΤΗΝΔΕ ΕΥΡΗΣΙΒΙΟΜ ΠΑΤΕ[ΡΑ
...]ΕΤΕΡΗΝ ΔΙΙ ΕΛΕΟΘΕΡΙΩΙ ΜΕ ΑΝΕΘΗΚΑΣ

Переклад: «...за однією обітницею (ти поставив статую) батька Євресібія, ...за іншою — ти присвятив мене Зевсу Визволителю».

Текст зроблено старанно, порівняно невеликими літерами (висота їх від 1,5 до 1,8 см) з дотриманням рядності. Букви вирізані неглибоко, майже на однаковій відстані одна від одної. Ритмічність дещо порушена тільки у другому рядку внаслідок пропущеної майстром однієї літери (другий епісон в слові ΕΛΕΟΘΕΡΙΩΙ), яку він поставив над цим рядком у відповідному місці.

Напис становить присвяту метричну епіграму громадянина Ольвії, ім'я

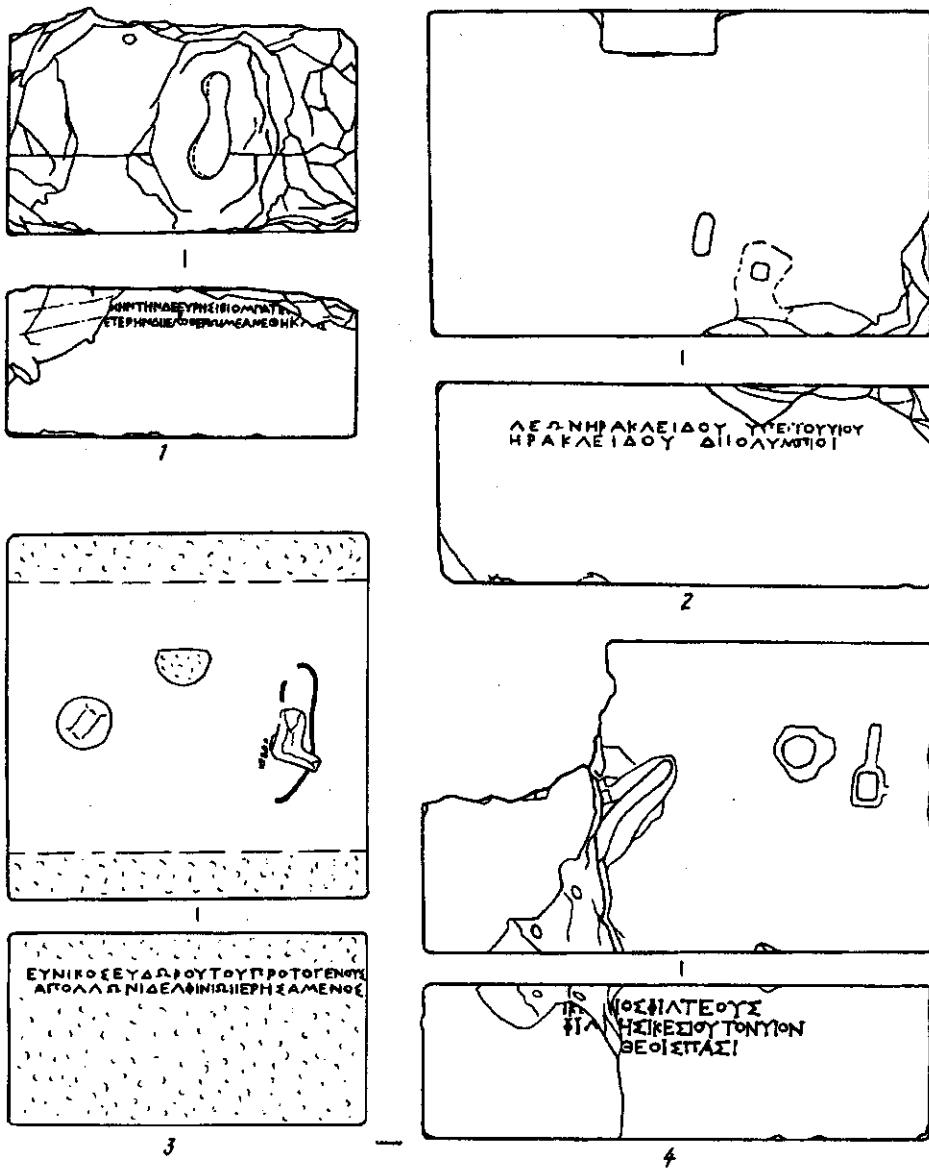

Рис. 7. Написи на постаментах із розвалу оборонної стіни.

якого нам невідоме. В її реконструкції можуть бути, звичайно, різні варіанти. Один з них належить Ю. Виноградову: («О Леократ!» За однією обітницєю (поставивши) статую свого батька Євресібія... за другою ти присвятив мене Зевсу Визволителю»¹⁰.

Зараз в Ольвії відомо три вотивних написи зевсу Визволителю з урахуванням наведеного вище. Перший з них вміщено на мармуровій базі статуй, де збереглося ім'я бога та його епіклеза¹¹. Знайдена в Ольвії ще в 1899 р., вона довгий час (до 1971 р.) залишалась єдиним свідченням про шанування тут Зевса з культовим ім'ям Визволитель.

Другий напис (епіграма), яка повністю збереглася, була випадково знайдена Б. В. Борисовим під час вивезення земляних викидів з розкопів між ділянками Е-6 і Західним теменосом в гумусному шарі на глибині 0,20—0,30 м від рівня сучасної поверхні¹². Про неї в тезисній формі повідомляв А. О. Білецький, а потім — Ю. Г. Виноградов¹³. Проте до цього часу пам'ятка залишається неопублікованою, хоч становить безсумнівний інтерес не «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

Рис. 8. Постамент з присвятою Зевсу Визволителю.

тільки в плані вивчення культу Зевса в Ольвії, але й взагалі її історії і духовної культури в IV ст. до н. е.

Перший напис В. В. Латишев за палеографічними даними датував першою половиною III ст. до н. е.¹⁴, другий А. О. Білецький відносив до кінця V або початку IV ст.¹⁵. Обидві дати переглянуті Ю. Г. Виноградовим, який вважає, що всі три документи, в тому числі і наведений нами, вкладаються в межі першої чверті IV ст.¹⁶. Дійсно, проведений цим дослідником порівняльний палеографічний та стилістичний аналіз ольвійських лапідарних пам'яток у широкому хронологічному діапазоні дозволяє погодитись з його визначенням дати і вотивів Зевсу Визволителю.

Однак при цьому все ж варто навести і деякі власні міркування. Не виключено, що наш напис дещо пізніший, ніж епіграма Євресібія, сина Сіріска, яку, ймовірно, варто було б датувати самим початком IV ст. (або ж навіть і кінцем V ст.). В ньому два рази згадується ім'я Зевса Елевтерія: ΕΛΕΥΘΕΡΙΩ ΙΗΝΙ ΘΕΩΜ ΒΑΣΙΛΕΙ — «Зевсу Визволителю, цареві божеств» і-ΙΗΝΟΣ ΕΛΕΟΘΕΡΙΟ ΠΑΓΡΑΤΟΣ — «Зевса Визволителя побідоносного». Хвалебні епітети, можливо, також є доказом того, що це перша присвята богові, якому Євресібій, син Сіріска, присвятив, здається, оборонну башту в результаті важливих політичних змін в Ольвійському полісі.

В написі з оборонного комплексу йдеться, перш за все, про встановлення статуї цього ж Євресібія його сином, що найчастіше, згідно традиції, відбувалось уже після смерті того заслуженого діяча, статую якого присвячували тому чи іншому божеству. А це могло бути в кінці першої чверті IV ст. або ж і дещо пізніше. Якщо взяти до уваги, що напис було зроблено на однаковій відстані від краю, то розрахунок площини, яка була зайнята певною кількістю літер, показує, що на початку першого рядка могло бути ім'я з 6–8 літер. Згідно з Ю. Г. Виноградовим, це Леократ, аде, можливо, той же Сіріск, оскільки в Ольвії відомі випадки, коли сину давалося ім'я діда.

Наш напис є поки що єдиним серед ольвійських епіграфічних пам'яток, в яких присвята робиться за обітницею (ΕΥΧΗΝ), тим паче подвійною. Досить розповсюджена форма присвят (ΕΠΕΥΧΗΝ) або більш пізня (ΚΑΤ'ΕΥΧΗΝ), особливо в перші століття нової ери в боспорських містах¹⁷, а також в сусідній Істрії¹⁸, певно, не набула популярності в Ольвії.

Рідкісне елінське ім'я Євресібій¹⁹ — одне з небагатьох ольвійських імен, які були відомі тут протягом майже всього періоду історії міста. Найбільш раннє відноситься до останньої чверті VI ст.: його носій залишив по собі

пам'ять на чорнофігурній чаші (Ε]ΥΡΗΣΙΒΙ[ΟΣ). В першій половині V ст. якийсь Євресібій подарував чорнолаковий кілік Гермесу²⁰. На початку IV ст. Євресібій, син Сіріска, ставить присяту Зевсу Визволителю, а згодом, певно, його син за подвійною обітницею присячує цьому богові статую батька. В присвяльному написі Зевсу Сотеру (остання третина IV ст.) представлена ціла сім'я (рід) жерців і фіасців Євресібіадів²¹. Активна суспільно-державна діяльність Євресібія, сина Деметрія, його прихильне ставлення до ольвіополітів дали поштовх до того, що демос у II ст. до н. е. присвятив його статую Зевсу Царю²². В каталогі імен (II ст. до н. е.) також згадуються Євресібії, сини Лекрата і Пандіона²³. Цілком можливо, що в цьому написі перелічені імена жерців-епонімів Ольвії²⁴.

Нарешті, в перші століття нової ери носії імені Євресібій чи сини Євресібіїв займають посади архонтів в Ольвії²⁵. Один з останніх Євресібіїв, син Каллісфена, спорудив за життя для себе і своєї дружини Аreti, дочки Панія, розкішний кам'яний склеп²⁶. Виходячи з цього, можна вважати, що аристократичний рід Євресібіїв, в якому це ім'я було спадковим, існував у Ольвії протягом майже всієї її історії.

Всі три присяти Зевсу Визволителю вказують на те, що в полісі було введено цей культ у зв'язку зі значними подіями, а саме: встановлення тут демократичного державного ладу. Євресібій, статуя якого була поставлена в святилищі Зевса, був тираноборцем, що в результаті перемоги назавжди забезпечило його роду становище лідерів²⁷.

Питання про політичне становище Ольвії в V ст. залишається дискусійним, проте не можна не визнати, що традиційно культ Зевса Елевтерія вводився в надзвичайних випадках і в інших полісах Еллади: чи то перемога над ворогом, чи встановлення демократії²⁸. Безсумнівно, що і в Ольвії в першій чверті IV ст. відбулися корінні зміни в її політичній системі, що стимулювало увічнення прогресивного діяча Ольвії Євресібія.

2. Постамент прямокутної форми з сірого граніту, оброблений під троянку, з чітко визначеними ребрами. Розміри: 99×65×40,5 см (рис. 7,2; 9). Незначні сколювання помітні в правій частині на верхній і бокових площинах.

На верхній площині зроблено два заглиблення для закріплення окремих деталей пам'ятника: 1 — кругле (діаметром 4 см, глибиною 5 см на відстані 11 см від переднього фасаду і 30 см від правого бокового); 2 — прямокутне з заокругленими кутами (10 × 4 × 5 см на відстані 1 см від переднього фасаду і 41,5 см — від правого бокового).

Дворядковий напис розмірами 72 × 5 см, вирізаний на лицьовому боці постаменту, зберігся повністю. Незначні пошкодження літер в кінці першого рядка не заважають його прочитанню. Напис розташований на відстані 9—9,5 см від верхнього краю постаменту, за 16 см від лівого і 14 см — від правого. Горизонтальність рядків витримана погано, залишків прокреслених

Рис. 9. Постамент з присятою Зевсу Олімпійському.

ліній немає. Висота літер — 2—2,5 см. Відстань між рядками досить незначна (від 0,5 до 1 см). Літери вирізані порівняно добре, хоча в окремих випадках спостерігається недбалість. ΛΕΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ ΔΙ ΟΛΥΜΠΙΟΙ

Переклад: Леон, син Геракліда за (своого) сина Геракліда Зевсу Олімпійському (присвятив).

Різьбар розділив окремі слова напису: після імені дедиканта слово ΥΠΕΡ починається на відстані 5,4 см, у другому рядку в 6 см розташоване ім'я бога ΔΙ. В основному ж відстань між буквами і словами не перевищує 1,5—2 см. Порівняльний палеографічний аналіз напису дозволяє віднести його до кінця III — першої четверті II ст. до н. е. Дата цього напису, як і подальших, ґрунтуються на порівняльному аналізі лапідарного шрифту вже продатованих ольвійських написів з урахуванням методики Ю. Г. Виноградова²⁹. Більшість букв у ній тяжіє ще до ранньоеліністичного періоду, однак такі букви, як *pi* з виступаючою праворуч горизонталлю, *κappa* зі скорченою середньою рискою, зменшенні *омега* і *омікрон*, нарешті, апеціювання (хоч і не так сильно виражене) властиві вже для другої половини III ст. Форма букви *pi* з виступаючою поперечкою, як показав Ю. Г. Виноградов, прослідкувавши її розвиток на прикладі епіграфічних пам'яток, простежується в ольвійському лапідарному письмі не раніше середини III ст. до н. е.

В написі значиться маловідома в Ольвії формула присвяти, суть якої полягає в словах ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΥΙΟΥ. Такого типу вотиви В. В. Латишева гіпотетично відновлює у вже згаданому написі, в якому невідомий на ім'я дедикант, син Гікесія, зробив присвяту за сина Гекатея³¹. Ю. Г. Виноградов, значно удавнивши його, дає іншу інтерпретацію³².

Близький до цього формульного типу і фрагментований напис II ст. до н. е. з ольвійської агори: «Полімед, син... за брата... присвятив»³³. Отже, наш напис є поки що єдиним, який повністю зберігся серед такого типу присвят в Ольвії. Нерідко такі присвяти (за сина, за дружину, за батька, за дочку, за брата) трапляються і в інших північнопонтійських містах³⁴.

Якщо ім'я Гераклід було порівняно добре відоме в Ольвії, особливо в перші століття нової ери, а також в сусідній Істрії і в боспорських містах³⁵, то ім'я Леон зустрічається значно рідше. Так, в Ольвії, крім нашого напису, воно згадується тільки в надгробній епітафії перших століть нової ери³⁶. Присвята Леона теж підтверджує існування серед ольвіополітів традиції передавання імені діда онуку.

В ній засвідчена також перша згадка про культ Зевса Олімпійського. Як відомо, Зевса шанували в Ольвії під кількома епіклезами, Рятівник, Визволитель, Цар, Володар міст, Ольвій³⁷. Тепер в цьому ряду з'явилась і нова епіклеза — Олімпійський. Власне в цьому значенні, згідно з давньогрецькою міфо-релігійною традицією, Зевс міг шануватися в Ольвії і раніше, про що свідчить зображення орла на монетах V ст. до н. е.³⁸. Але, як і в інших регіонах античного світу, його культова сутність нерідко відтінялась різними епіклезами, які вказували на конкретні функції бога. Епіклеза Олімпійський порівняно з іншими (наприклад, Сотер, Елевтерій, Ольвій) за своєю суттю і значенням ширша. Культ Зевса Олімпійського був широко розповсюджений в різних областях Еллади³⁹, відомий і в метрополії Ольвії — Мілеті, однак в північному Причорномор'ї засвідчений лише розглянутим написом. Особиста присвята такого типу свідчить про те, що на замовлення Леона, сина Геракліта було виготовлено спеціальний пам'ятник для встановлення його в святилищі Зевса. Відсутність на постаменті спеціальних вирубок у вигляді ступні, можливо, вказує на те, що на постаменті було поставлено на статую, а якийсь інший пам'ятник, характер якого встановити важко. Це міг бути і триножник, і невеликий вівтар, і статуарна фігура бика чи орла.

За археологічними і епіграфічними даними відомо, що в еліністичний час на центральному теменосі був збудований храм Зевса⁴⁰. В межах святилища цього бога традиційно ставили різні, присвячені йому від ольвійських громадян, пам'ятники. За звичаєм, як це видно з епіграфічних документів, їх найчастіше присвячували родичі після смерті своїх близьких. певно, в тому випадку, якщо вони принесли яку-небудь користь своїм співвітчизникам.

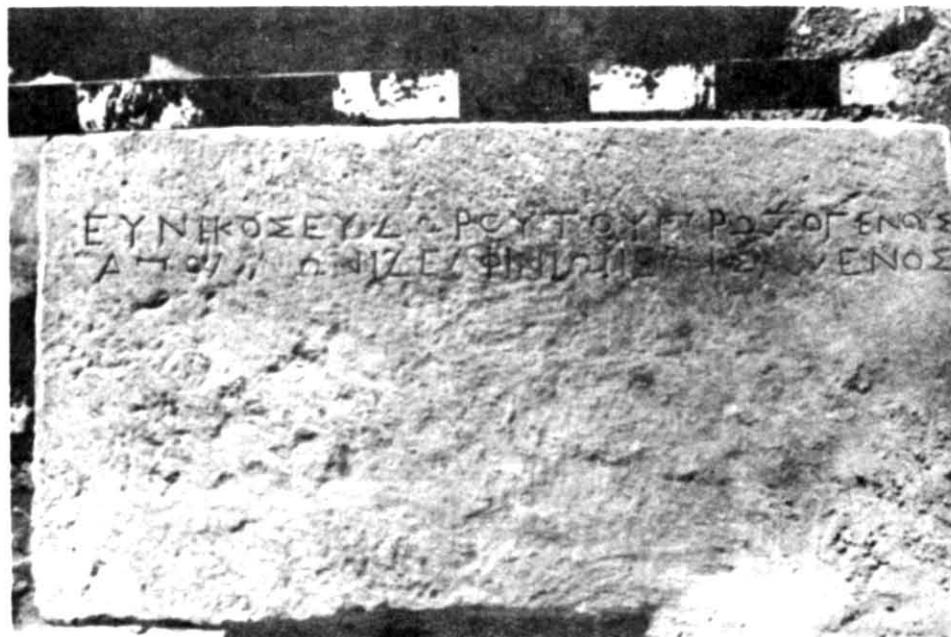

Рис. 10. Постамент з присвятою Аполлону Дельфінію.

3. Постамент прямокутної форми із сірого граніту, оброблений під троянку з усіх боків. Розміри: висота — 32 см, ширина — 73 см, довжина — 71,5 см (рис. 7,3; 10). Фасад і частково бокові грані обкатані по спеціально відміченій лінії, вся верхня площа добре обтесана. На відстані 11 см від правого краю намічена врізною лінією ступня ноги довжиною 29 см, але видовбана тільки частково. За 34 см від неї теж зроблена віймка типу заглиблення, але попередня розмітка ступні відсутня.

Напис (розмірами 67×5 см) вирізано на передньому фасаді глибокими і досить чіткими літерами висотою 2—2,5 см на відстані 8,5 см від верхнього краю. Він складається з двох рядків, розташованих майже на всю довжину постаменту з невеликим відступом (5 см) від краю. Проміжок між рядками 0,5—1,2 см. Загальна горизонтальна лінія напису чітко не витримана, не помітна і попередня лінійна розмітка. ЕΥΝΙΚΟΣ ΕΥΔΩΡΟΥΤΟΥ ΠΡΟΤΟΓΕΝΟΥΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΔΕΛΦΙΝΙΩΝ ΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ

Переклад: Євнік, син Євдора, онук Протогена Аполлону Дельфінію (присвятив), виконавши посаду жерця.

Саме такий переклад, на перший погляд, здається найбільш правильним і нібито не може викликати ніяких заперечень відносно його інтерпретації. Тим часом, якщо поставити його в один ряд з аналогічними присвятами III—II ст. з Ольвії⁴¹, то в жодній з них ідентична за всіма даними формула не зафіксована. Найчастіше божествам присвячувались статуй жерців чи засłużених громадян, які відбули свій строк служби. В Ольвії фактично не існувало і традиції спеціально відзначати ім'я свого діда, хоча у частини ольвійських громадян були, безумовно, знамениті діди.

Виходячи з усього викладеного, ми вважаємо, що переклад цього напису не може бути абсолютно однозначним. У зіставленні з вищезазваними документами його можна інтерпретувати і таким чином: «Євнік, син Євдора (статуй), Протогена Аполлону Дельфінію (поставив), виконавши посаду жерця».

Тим паче, що знаменитий в Ольвії еверget Протоген⁴² не мав потреби в якихось уточненнях, як це зустрічається в інших написах, де конкретизується ступінь споріднення. Дійсно, згадка в написі Протогена одразу ж викликає до нього особливу зацікавленість, тому що саме його декret до цього часу є неперевершеним документом для відтворення багатьох питань з історії Ольвії в період кризи. Це ім'я в Ольвійських лапідарних написах відзначено

лише в каталозі імен, причому в трьох різних варіантах: Геросон, син Протогена, певно, батько відомого евергета, а також Євдор, син Протогена, і Протоген, син Євдора⁴³.

В усіх цих написах ім'я Протоген пишеться через омегу, в нашому написі — через омікрон, що, зрештою, не дає ніяких сумнівів в тому, що і в ньому йде мова про відомого нам благодійника Ольвії. В каталозі імен значиться і Євнік, від патроніміка якого збереглась тільки перша буква⁴⁴, який тепер можна надійно відновити відповідно нашему напису — Євнік, син Євдора, був онуком Протогена від одного з його синів за таким родоводом: Геросон, син Протогена — Протоген, син Геросона — Євдор, син Протогена — Євнік, син Євдора. Всі вони обирались на щорічну посаду жерців в храмі Аполлона Дельфінія і були епонімами. Фіксація їх імен наївні з багатьма іншими відбулася на рубежі II—I ст. до н. е.⁴⁵.

Як відомо, декрет Протогена до цього часу не має абсолютної дати, що, звичайно, пояснюється складністю цієї пам'ятки, її палеографічними особливостями. В. В. Латишев відносив його до часу існування галатського царства у Фракії (від 279 до 213 р. до н. е.) в одному випадку, а в іншому — близче до другої половини III ст.⁴⁶; Т. М. Кніпович і П. Й. Карищковський датували напис кінцем III — першим десятиліттям II ст. до н. е.⁴⁷, Ю. Г. Виноградов — останньою чвертью III ст.⁴⁸; В. П. Яйленко — 170—180 рр.⁴⁹.

Приймаючи дату В. В. Латишева і Ю. Г. Виноградова (остання чверть III ст.) і враховуючи те, що Євнік, син Євдора, традиційно присвятив статую свого діда Протогена вже після його смерті, знаходячись у зрілому віці, оскільки був жерцем, ми можемо датувати нашу пам'ятку першою половиною II ст. до н. е.

Цій даті не протирічить і прифт напису, в якому спостерігається більше пізньоеліністичних елементів, ніж в присвяті Леона, сина Геракліда. Тут значніше виражено апіцювання окремих букв, зменшений за розмірами омікрон, більш помітно зближені нижні кінцівки омеги, дещо скорочені і вусики каппи, крайні частини сигни в більшості випадків горизонтальні, півкруг омеги стягнутий, горизонталь *ні* виходить за межі правої частини.

В Ольвії, як і в інших містах, існував звичай встановлення статуй прославлених громадян і евергетів з присвятою їх тому чи іншому божеству⁵⁰. Серед них були і жерці, які відслужили свою повинність. Присвята ж від імені жерця, який відбув свій строк діяльності (*ΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ*), в додеський період історії Ольвії зустрічається не так часто. Зокрема, відома присвята Агрота, сина Діонісія (III ст. до н. е.), який підніс Афродіті Понтії вівтар і золотий вінок⁵¹. Напис Євніка є другим такого типу, хоч у плані присвяти має істотну різницю: Аполону Дельфінію присвячується статуя. Розмір ступні статуй (29 см), яка вирізана на верхній площині постамента, може свідчити про те, що постать робилася на повний зріст. Але той факт, що заглиблення для ступні не були закінчені, не виключає того, що статуя Протогена через незрозумілі причини так і не була встановлена в Ольвії.

Присвята статуй Аполлону Дельфінію зафіксована лише одним синхронним написом, яким брати Агрот і Посідей свідчать про встановлення статуй свого батька Діонісія, який теж був жерцем вищезазначеного бога⁵². Відповідно до цього напису, а також виходячи з того, що Євнік, син Євдора, був жерцем, можна вважати, що в роду Протогена протягом якогось часу чоловіки обиралися на посаду жерців в храмі верховного покровителя Ольвійського полісу. Цей храм, особливо в період кризи, мав велике значення в політичному і культурному житті ольвіополітів⁵³.

4. Постамент прямокутної форми з сірого граніту, оброблений під троянку, розколотий в середній частині, складається з двох фрагментів (рис. 7, 4; 11). Значні пошкодження у вигляді сколів і тріщин помітні як на верхній площині, так і на фасаді. Розміри постамента: 10×63×31 см. На верхній площині справа вибито два заглиблення, певно, для кріпління бронзової статуй: 1 — прямокутне, розмірами 6,5×4,5×3 см на відстані 11 см від правої бокової грані і 30 см від фасадної, до тильного боку від цього заглиблення відходить невеликий жолобок (10×2+2,50×0,5 см); 2 — кругле заглиблення (діаметр — 7±7,5 см, глибина 5 см) на відстані 22,5 см від правої бокової площини і

Рис. 11. Постамент з присвятою Всім богам (фрагмент).

36 см від фасаду. За 52 см від правої бокової грані і 20 см від того ж фасаду видовбано заглиблення у вигляді ступні (частково збиті, розмірами 24,5x5+5,5 см).

Трирядковий напис, розташований на відстані 26 см від правої бокової грані, 29 см — від лівої і 3,5 см — від верхньої. Він дещо пошкоджений тільки на початку перших двох рядків. Вони розташовані за 1—1,5 см від одного: перші два рядки починаються безпосередньо один під другим, кінець другого на чотири літери довший, проте третій рядок розміщено точно посередині під другим. Основна частина напису вирізана старанно за попередньою розміткою, лише деякі літери не вкладаються в загальну горизонтальну лінію. Висота неглибоко врізаних літер — 2,5—2,6 см.

ΙΚ[ΕΣ]ΙΟΣ ΦΙΛΤΗΟΥΣ ΦΙΛ[Τ]Η ΙΚΕΣΙΟΥ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΘΕΟΙΣ ΠΑΣΙ

Переклад: Гікесій, син Філта, (статую свого) сина Філта Гікесієва всім божествам (присвятив).

Порівняльний палеографічний аналіз всіх трьох документів показує, що в присвяті Гікесія, сина Філта, відбулася ще більш помітна зміна окремих елементів в буквах: перш за все прикраса всіх літер широкими апексами, зламана перекладина в *альфи*, *инсильон* і *фі* із зігнутими гастами, зменшення півкуруга *фі* і вусиків *каппи*, широка *пі* з виступаючою перекладиною за межі обох вертикалей, ще більше зменшення середньої горизонталі в *енсильоні* і т. д.

Все разом взяте дозволяє датувати присвяту Всім божествам першою половиною II ст., але близче до його середини. Її формула близька напису Леона, сина Геракліда. В Істрії знайдено напис з присвятою статуй сина Аполлону⁵⁴. Ольвійський напис дозволяє саме так уточнити інтерпретацію цієї пам'ятки.

З нашого напису не ясно, яку роль відігравали батько і син в культі Всіх божеств. Можливо, перший з них служив жерцем в їх святилищі. Розташування ступні і заглиблень на постаменті показує, що статуя була поставлена напівобернутою відносно фасаду з написом, спираючись на колону чи тримаючи в руках якийсь довгий предмет.

Гікесій і Філт — імена загальновідомі в Ольвії. Більш розповсюдженим було ім'я Гікесій. Тільки у вищезгаданому діахронному каталогі жерців воно згадується десять разів, проте серед імен, що повністю збереглися в цьому документі, немає ні Гікесія, сина Філта, ні Філта, сина Гікесія, які, певно, могли тут знаходитись⁵⁵. Найраніша згадка імен Гікесія і Філта в ольвійській епіграфіці відноситься до IV ст. до н. е.⁵⁶ У II ст. н. е. Гікесій, син Майака, двічі був обраний на посаду першого архонта⁵⁷. За часів встановлення пам'ятника сім'я Гікесія, сина Філта, цілком можливо, належала до елітарної верхівки ольвійської общини.

Великий інтерес становить згадка в написі Всіх богів. Фрагмент присвяти «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

їм на базі статуй кінця III—початку II ст. до н. е., знайденої при розкопках ольвійської агори поблизу від центрального теменосу, може вказувати, що цей пам'ятник стояв на теменосі або ж неподалік від нього⁵⁸. Напис Гікесія дає друге свідчення про існування в Ольвії культу Всіх богів. Хоч присвята має приватний характер, вона, проте, характерна для пам'ятників, які встановлювали у відповідному святилищі. Традиція звертання до всіх божеств, до вітчизняних чи батьківських божеств, до олімпійських богів і богинь взагалі простежується в багатьох античних містах⁵⁹. Однак найбільш цікаві свідчення про культ Всіх богів збереглись в епіграфіці Істрії⁶⁰. З почесних декретів III—II ст. до н. е. ясно, що в цей час в названому місті було святилище Всіх богів, жерцями яких служили істрійські евергети. В такому випадку не виключено, що в Ольвії синхронно було створено подібне святилище, скоріш за все, тільки з віттарями, враховуючи її тяжкий економічний стан.

5. Від останнього постаменту знайдено невеликий уламок довжиною 55 см, ширину 60, висотою 20 см (рис. 12). Камінь — сірий граніт, оброблений так само, як і попередні. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що він належав подібному постаменту прямокутної форми. Розміри ступні, вибитої на верхній площині, — 22,5×4,5+6×2 см. Від напису збереглось лише чотири останні літери, певно, від слова ΙΕΡΗΣΑΜΕΝΟΣ, тобто в такій же формі, як і в присвяті Аполлону Дельфінію. Звідси ясно, що в даний час (палеографія схожа з цим документом) було встановлено ще один пам'ятник, певно, навіть цьому ж богу, жерці якого, як вказувалося, були епонімами.

Одночасно привертає увагу той факт, що всі останні чотири постаменти виготовлено з одного сорту каміння і оброблено однаковим способом. Якби не існувало, скажімо, методики датування за палеографічним аналізом, всі ці пам'ятники можна було б вважати синхронними, зробленими в одній майстерні. Написи ж вирізувались різними майстрами. Цілком можливо, що в даному випадку ми маємо перед собою не стільки хронологічні зміни в палеографії, скільки особливості шрифту, властиві для кожного з майстрів. Адже якщо, наприклад, присвяту Леона, яка є найранішою серед наших документів, «написав» старий майстер, дотримуючись в основному манери письма, якої він свого часу навчився, а присвяту Гікесія вирізьбив молодий, який добре знат нові особливості шрифту, то обидва пам'ятника були б хронікально близькими. Отож при визначенні їх дати ми не могли не враховувати і археологічний аспект, що в цілому дає можливість відносити ці написи до першої половини II ст. до н. е.

Таким чином, розглянуті в комплексі археологічні й епіграфічні пам'ятки, такі неординарні для розміщення їх в оборонній стіні, звичайно, вимага-

Рис. 12. Постамент з присвятою Всім богам (фрагмент).

ють відповіді на питання про те, як і звідки вони тут з'явилися. Оборонна стіна, від якої дійшов до нашого часу величезний розвал, була споруджена, певно, в останній третині ІУ — на початку III ст. до н.е. Саме в цей час будувалися всі основні оборонні споруди еліністичної Ольвії, населення якої після облоги Зопіріона почало інтенсивне укріплення міста. Раніші споруди шарових підвалин і потужних глиняних трамбувань невідомі⁶¹. Питання про існування на центральному узвишші Ольвії більш ранніх оборонних комплексів, які відкриті в районі Західних воріт у вигляді залишків сирцевих і кам'яних кладок, розміщених на культурному шарі⁶², залишається відкритим до повного дослідження комплексу і виявлення підвалин оборонної стіни.

Башта, ймовірно, була прибудована до оборонної стіни не раніше останньої четверті III — початку II ст. до н.е. Саме в цей час ремонтуються і комплекс Західних воріт, що, можливо, знайшло відображення в декреті на честь Протогена⁶³. Цікаво, що куртина, яка відходила від південної башти в тому напрямку (тобто в бік Центрального узвишшя) як і наша башта, була також складена не на шарових підвалинах, а на глинистому трамбуванні, що, певно, може свідчити про їх синхронність. Необхідність спорудження цієї башти, в такій же мірі, як і зміцнення інших оборонних комплексів Ольвії, диктувалася, безумовно, ускладненням військово-політичного становища в регіоні, що відображене в Протогенівському та інших декретах⁶⁴. Порівняно невеликі розміри башти і тонкі стіни (на відміну від усіх інших в Ольвії до цього часу), певно, пояснюються розташуванням башти і її призначенням. Зі спорудженням башти збільшився кут огляду і обстрілу; в той же час її побудова на крутому схилі Заячої балки виключала можливість використання стінобитних знарядь, що й визначило невелику товщину її стін. Цей аспект мав неабияке значення в умовах економічної кризи, що охопила місто з середини III ст. Очевидно, одночасно з баштою перед нею був викопаний рів у шарах міського сміттєвого звалища для ускладнення підходів до неї.

Ще один ремонт і зміцнення цього оборонного комплексу було зроблено, мабуть, не раніше кінця II — початку I ст., що було продиктовано активізацією варварського оточення, внаслідок якої в ольвійській окрузі розташувався загін воїнів-арменійців, посланих для захисту міста Мітрідатом Євпатором⁶⁵. В цих досить складних умовах ольвіополіти змушені були використовувати для зміцнення оборони навіть архітектурні деталі від храмів і віттарів теменосів.

У той же час присвячені написи, особливо таким шануванням в Ольвії, як Аполлон і Зевс, святилища яких в додатковий час постійно знаходились на центральному теменосі, куди традиційно приносили і вотивні дари, свідчать, що розглянуті нами пам'ятники також повинні були стояти там. Виходячи з цього, можна вважати, що вони були перенесені сюди з метою укріплення оборонної стіни. Але при цьому не можна не враховувати того, що в такому випадку порушувався звичай, характерний для ольвійських теменосів, коли заборонялось будь-що виносити за їх межі. Весь культовий інвентар хоронили у спеціально викопаних ямах (богросах). Проте ця традиція, певно, неодноразово порушувалась, особливо у складних ситуаціях. Її ігнорування за свідчено і декретом Протогена, де вказувалося, що священні посудини були закладені на міські потреби. В особливо тяжкі часи свого життя ольвіополіти вдавалися до крайніх заходів, порушуючи при цьому і свої звичаї.

Можливо, зауважимо, що у другій половині III — першій половині I ст. до н.е. Ольвія зазнала великих економічних труднощів, які постійно намагалася подалати. На фоні загальної економічної кризи і зубожіння більшості ольвійських громадян, що видно з Протогенівського декрету, привертає увагу монументальність і дорогоцінна пам'ятників, адже статуй виготовлялись на замовлення у тих середземноморських містах, де були скульптурні майстерні. Їх виготовлення і доставка морським шляхом, безсумнівно, вимагали величезних коштів. Тому не виключено, що в момент соціальних конфліктів у місті розорені громадяни знищували статуй ольвійських аристократів, використовуючи їх постаменти для зміцнення оборонних стін. Принаїдно варто згадати, що чимало представників ольвійської еліти під час варварської за-

грози і в голодні роки втікали з Ольвії. Можливо, до таких емігрантів належали й ті, хто поставив у місті пам'ятники різним божествам.

Примітки

- ¹ Крапивина В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II-III вв н. е. // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 202—204.
- ² Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Т. XXII, 43, т. XIII, 20, т. IX, 20, 22, т. XXIII, 49, т. XYIII, 35, т. XYI, 33, т. XIII, 29, т. XIV, 30.
- ³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа первых столетий нашей эры.— К., 1976.— Т. 1.— С. 1—17, 20—24.
- ⁴ Зеест И. Б. Вказ. праця.— Т. XXIX, 67 а, в.
- ⁵ Крапівіна В. В. Залізний перстень з Ольвії // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 106—108.
- ⁶ Крапівіна В. В. До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 12—18.
- ⁷ Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— К., 1988.— С. 56—59, 66—69.
- ⁸ Всі постаменти зберігаються в Ольвійському заповіднику.
- ⁹ IPE, 1², 188, 190, 191; HO, 65.
- ¹⁰ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 147 (тут приведено лише напис без детального розгляду всієї пам'ятки).
- ¹¹ IPE, 1², 160; Виноградов Ю. Г., Политическая история...— С. 135; Цей автор вважає, що присята була зроблена Гекатеоном, сином свого батька Гікесія, який теж поставив статую.
- ¹² Зберігається в музей Ольвійського заповідника.
- ¹³ Белецкий А. А. Три эпиграфических памятника // Новейшие открытия советских археологов. Тез. докл.— К., 1975.— № 2.— С. 91; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 136.
- ¹⁴ IPE, 1², 160.
- ¹⁵ Белецкий А. А. Вказ. праця.— С. 91.
- ¹⁶ Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 136.
- ¹⁷ КБН, 64, 70, 73, 76, 132, 1116, 1123, 1125, 1260, 1261, 1283—1285, 1288, 1287, 1325.
- ¹⁸ ISM, 1, 124—126, 131.
- ¹⁹ Це ім'я різними вченими читається неоднаково: Еврісівій (Латишев В. В. Исследование об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 84, 164 л; IPE, 1², 101, 130, 221); Еврісівій і Евресівій (Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 136, 147); Евресівій (Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— М.— Л., 1953.— № 44; Соломоник Э. И. Об одной утерянной ольвийской надписи // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.— К., 1986); Гевресібій (Белецкий А. А. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии // ВДИ.— 1955.— № 2.— С. 180—191; Карышковский П. О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. е. // Античная культура.— С. 26, 31). Ми приймаємо Евресівій відповідно до читання інших ольвійських імен, які починаються на ЕУ.
- ²⁰ Толстой И. И. Греческие граффити...— № 44.
- ²¹ HO, 71
- ²² IPE, 1², 187.
- ²³ IPE, 1², 201.
- ²⁴ Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 220 сл.
- ²⁵ IPE, 1², 101, 130, 131, 134, HO, 80, 90.
- ²⁶ Фармаковский Б. В. Склеп Евресивия и Ареты // ИАК.— Вып. 3.— 1902.— С. 1—20; IPE, 1², 221; Соломоник Э. И. Указ. соч.
- ²⁷ Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 135 сл.
- ²⁸ Літ. див.: Виноградов Ю. Г. Вказ. праця.— С. 136, 137.
- ²⁹ Надписи Ольвии.— Л., 1967; Виноградов Ю. Г. О методике обработки эпиграфических памятников по ольвийским материалам // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1978.— С. 46—75.
- ³⁰ Виноградов Ю. Г. Методика... — С. 56.
- ³¹ IPE, 1², 160.
- ³² Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 135.
- ³³ HO, 76.
- ³⁴ IPE, 1², 406, 410; КБН, 17, 19, 23, 27.
- ³⁵ IPE, 1², 91, 100, 140, 155, 211; I M., 1, 5, 124, 127, 196, 197, 211; КБН, С. 87.

- ³⁶ IPE, 1², 225.
- ³⁷ IPE, 1², 42, 143, 160, 183, 187; HO, 71.
- ³⁸ Русеева А. С. Духовная культура населения Ольвийского государства // Автореферат дисс. на соискание уч. степ. доктора исторических наук.— К., 1990.— С. 16.
- ³⁹ Schwabl H. Zeus.— München, 1978.— Sp. 342, 343, 1466—1468.
- ⁴⁰ Карапев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса Ольвии. Теменос и Агора.— М., 1964.
- ⁴¹ IPE, 1², 187—191.
- ⁴² IPE, 1², 32.
- ⁴³ IPE, 1², 201.
- ⁴⁴ IPE, 1², 201.
- ⁴⁵ Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 220.
- ⁴⁶ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 66—86.
- ⁴⁷ Книпович Т. Н. К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 142—149; Карышковский П. Й. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія.— 1968.— № 21.— С. 95—105.
- ⁴⁸ Виноградов Ю. Г. Методика... — С. 57; Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 182.
- ⁴⁹ Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник.— М., 1985.— С. 164—171.
- ⁵⁰ IPE, 1², 187—192, 194; КБН, 6, 10, 25, 974, 1044; М, 1², 70—96.
- ⁵¹ HO, 68.
- ⁵² IPE, 1², 189.
- ⁵³ Русеева А. С. Політичні функції храму Аполлона Дельфінія в Ольвії // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 26—35.
- ⁵⁴ I M, 1², 110.
- ⁵⁵ Наприклад: IPE, 1², 201, 9, 10, 40.
- ⁵⁶ IPE, 1², 160, 195.
- ⁵⁷ IPE, 1², 132; Карышковский П. О. Монетное дело... — С. 28.
- ⁵⁸ HO, 73.
- ⁵⁹ Наприклад, клятва херсонеситів (IPE, 1², 401) чи Фарнака (IPE, 1², 40). Статую царя Перисада брати Гіппокл і Гіппократ (родосці) присвятили в Пантікапеї Всім богам (КБН, 20). Присвята плита фанагорійців батьківським богам (КБН, 977).
- ⁶⁰ I M, 1², 31, 37.
- ⁶¹ Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс Западных ворот Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья.— С. 12, 13, 21, 22.
- ⁶² Там же.— С. 17—22.
- ⁶³ Там же.— С. 28—31.
- ⁶⁴ IPE, 1², 32; Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 178.
- ⁶⁵ IPE, 1², 35; Виноградов Ю. Г. Политическая история... — С. 252—257.

A. С. Русеева, В. В. Крапивина

К ИСТОРИИ ОЛЬВИИ IV—II вв. до н. э.

В процессе археологического исследования в Ольвии на участке Р-19 (центральная возвышенность) в 1977—1980 гг. был открыт уникальный комплекс, представляющий собой развал оборонительной стены позднеэллинистического времени. В нем находились разнообразные архитектурные детали и базы монументальных статуй с посвятительными надписями. Изучение остатков оборонительной стены и находящихся в ней надписей позволило установить, что она была укреплена незадолго до гетского нашествия за счет выноса с центрального теменоса каменных плит и постаментов. Каждая из рассмотренных в хронологической последовательности надписей представляет новые данные по истории и культуре Ольвии IV—II вв. до н. э., в частности о введении культа Зевса Элевтерия (Освободителя) в первой четверти IV в. до н. э. в связи с установлением здесь демократического строя, о постановке статуи знаменитому ольвийскому эвергерту Протогену его внуком, о почитании Зевса Олим-

пийского, об учреждении совершенно нового культа Всех богов. Все эти надписи свидетельствуют о культурно-политических связях с Аттикой, Олимпией, Иstriей и значительном социальном расслоении ольвийской гражданской общины в трудные для города времена.

A. S .Rusyaeva, V. V. Krapivina

CONCERNING HISTORY OF OLBIA THE 4TH-1ST CENT. B.C.

A unique complex of ruins of the defense wall dated from the Late Hellenistic time has been found during the archaeological excavation in Olbia in section P-19 (a central height) in 1977–1980. It contained various architectural details and bases of monumental statues with inscribed dedications. The study of that wall ruins and inscriptions has permitted determining that the wall was fortified shortly before the Getic invasion. With that aim the stone plates and bases were taken away from the central temenos. Each of inscriptions considered in a chronological succession supplies new information on history and culture of Olbia in the 4th–2nd cent. B.C., in particular about the cult of Zeus Eleutherian which was introduced in the first quarter of the 4th cent. B. C. as a result of establishment of a democratic state there, about the statue of Protagon, an outstanding Olbian evergethian, erected by his grand-son, about the reverence of Zeus Olympicus, about institution of an absolutely new cult of All gods. All those inscriptions have confirmed cultural and political relations that existed between Olbia and Attica, Olimpia, Eastria and testified to a considerable social differentiation in the civil Olbian community.

Одержано 20.05.1991

ПРО ПОХОДЖЕННЯ АМФОР ТИПУ «СОЛОХА»

І. Гарлан

У статті пропонується нова гіпотеза походження амфор типу «Солоха»

У останні дванадцять років значно помножилися відкриття майстерень по виготовленню амфор, що починає нову епоху у вивченні цього матеріалу¹.

Острів Пепаретос (сучасний Скопелос), до якого додамо сусідній острів Ікос (сучасний Алонніос), можуть бути прикладом досягнутих результатів. Спираючись на відомі літературні тексти та особливо завдяки новому розвитку місцевої археології, ми спробуємо пов'язати з цими двома островами численну амфорну серію, місце виробництва якої досі вважають невідомим, зробити атрибуцію, що базується на аналізах тіста глини.

У багатьох давніх текстах відзначається важливість виноградників та розповсюдження вина² з Пепаретоса і в меншій мірі — з Скіатоса³ та Ікоса⁴. На користь культу Діоніса у Пепаретосі однаково свідчать численні літературні та нумізматичні пам'ятки.

Отже, немає нічого дивного в тому, що на цих островах Північних Спорад виробляли амфори для транспортування вина.

Три майстерні були відкриті у Пепаретосі (рис. 1,1), у місті, що зветься Стафілос, за 1,5 км в напрямку до моря, а також у глибині узбережжя заток

© І. ГАРЛАН, 1992

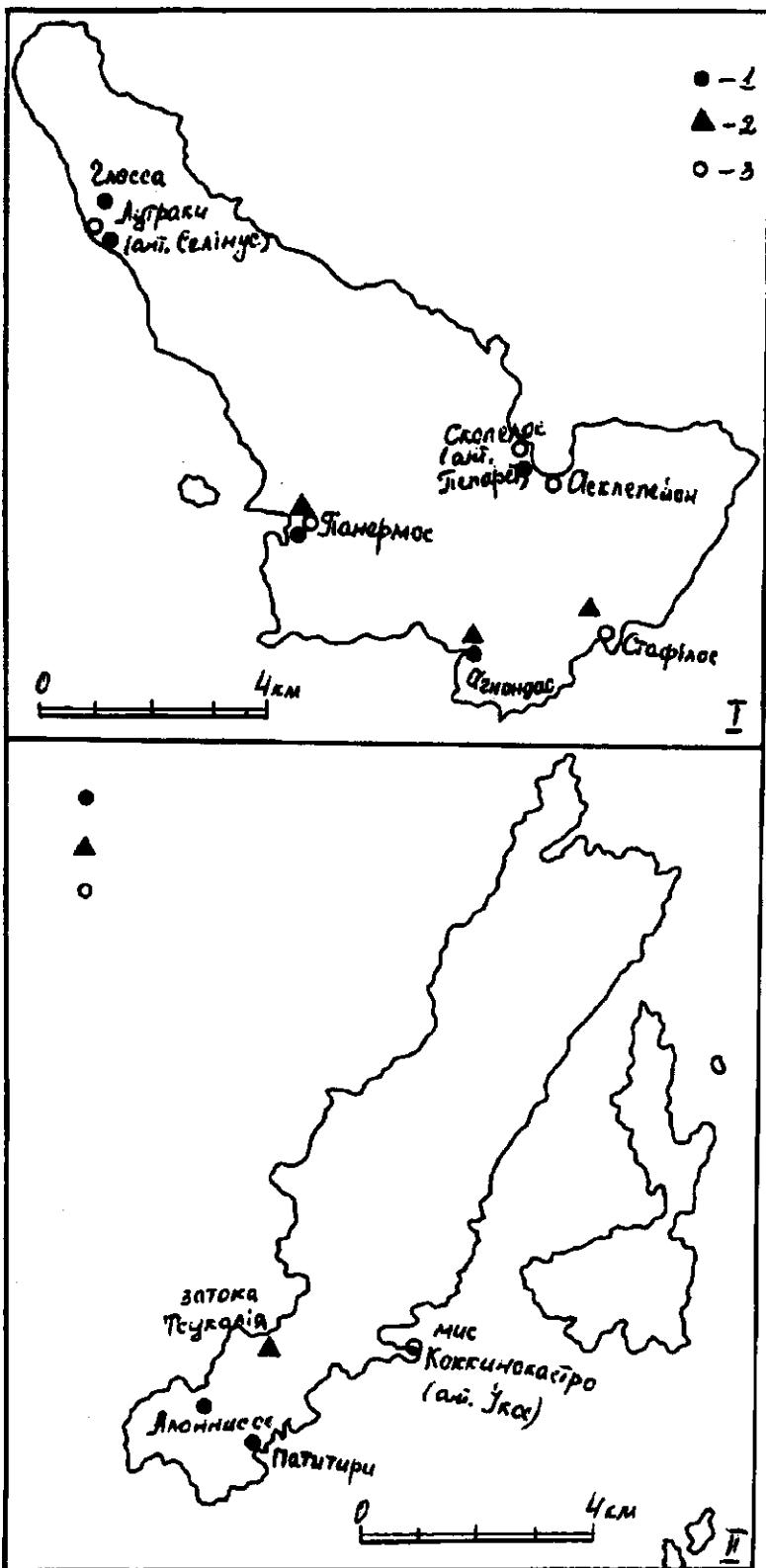

Рис. 1. I — План Скопелоса, античний Пепаретос; II — План Алоніоса, античний Ікос.

Агнондас та Панермос. Ікос, зного боку, мав одну дуже гарно обладнану майстерню у Затоці Тсукалія (рис. 1,II).

На поверхні смітника для браку були зібрани численні профільовані фрагменти ручок, вінець, ніжок. Декілька повних чи майже повних форм знайдено під час незначних розкопок у Панермосі. Характеристики цього матеріалу простежуємо за кількома попередніми знахідками.

1. Головний тип пепаретських амфор найкраще репрезентований повним екземпляром невідомого походження, з музею у Волосі (рис. 2,1). Мова йде про струнку амфору висотою 88 см. Максимальний діаметр тулуба 32 см та устя — від 10,5 до 11,5 см. Місткість — трохи більше 16 л. Цей тип має довге циліндричне горло, яке становить приблизно третину загальної висоти. Вінця підрізані, висотою 1,5—2 см (від 1 см, або ще менше на інших екземплярах). Їх контур більш-менш чіткий, він може бути навіть майже сплющеним; легка борозенка відокремлює вінця від шийки. Остання злегка розширяється донизу; перехід від шийки до плечиків — увігнута лінія, від плеча до тулуба — під чітким кутом. Ручки одноствольні, у перерізі мають майже правильний овал, починаються практично від вінця, у вигляді дуже чіткого заокруглення, яке, не піднімаючись вище низу вінця, потім переходить у вертикаль, яка спускається до плеча. Вони не відхиляються від шийки більше, ніж на 4 або 5 см. У місці з'єднання ручок та тулуба знаходиться значне заглиблення малого діаметру (1,5—2 см), явно відтиснute пальцем. Поверхня тулуба дуже слабо опукла (майже пряма), має конічний профіль і закінчується більш-менш високою ніжкою, яка має гладкий бутон, у підошві якого вирізьблене досить значне заглиблення. Амфора (рис. 2,2), знайдена у зондажі Панермоса, має ті ж самі загальні характеристики.

Вінця амфор цього типу дають тільки незначні варіанти відмінностей між окремими майстернями. Більш різноманітна форма ніжки (рис. 3). В основному ніжка донизу злегка розширяється перед поєднанням з бутона так, що ця частина має форму більш-менш біконічну. Верхня частина бутона іноді має профілювання у вигляді поясного карнизу різної висоти. Також різними можуть бути розміри заглиблення в підошві бутона: у глибину — від 2 до 6 см та у глибину — від кількох міліметрів до 2 см. Походження цієї різниці є результатом праці різних гончарів і ні в якій мірі не свідчить про те, що майстерні обов'язково відносились до різних епох.

У всіх майстернях амфори виготовлялися з глини досить однотонного оранжевого кольору. Вона вміщує трохи слюди і частину валняку, що сприяло облученню поверхні. У деяких випадках (Страфос, Агнондас) спостерігалася присутність білуватого або темного ангобу.

Примітно є наявність невеличких енгліфічних кіл близько 8 мм в діаметрі на нижній частині шийки або ніжки (у верхній частині бутона) або ж на заокругленій частині ручки. Амфора з музею, що повністю збереглася

(рис. 3), має два кола: одне на горизонтальній частині ручки і друге — на шийці. Ці маленькі кола робилися перед випалюванням посудини за допомогою порожнистої палички і являли собою вид клейма. Ми не думаемо, що вони були на всіх амфорах або в усіх майстернях; скоріш за все, це була позначка майстерні з Агнондасу.

2. Другий тип пепаретських амфор представлений небагатьма екземплярами, які, однак, присутні в усіх майстернях. Найбільш показовою є амфора з Панермоса (рис. 4,1). Вона має великий овідний тулуб, коротку шийку з короткими ручками овально-го перерізу та кутові виступаючі вінця. Перехід між шийкою, плечем та тулубом зроблений відповідно без-

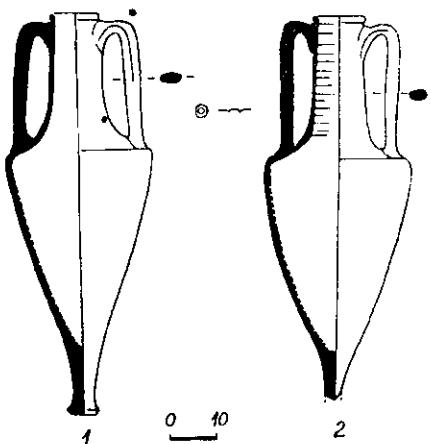

Рис. 2. 1 — Амфора ВЕ 6834 з музею у Волосі, тип 1; 2 — Амфора ВЕ 6843 з Панермоса, тип I.

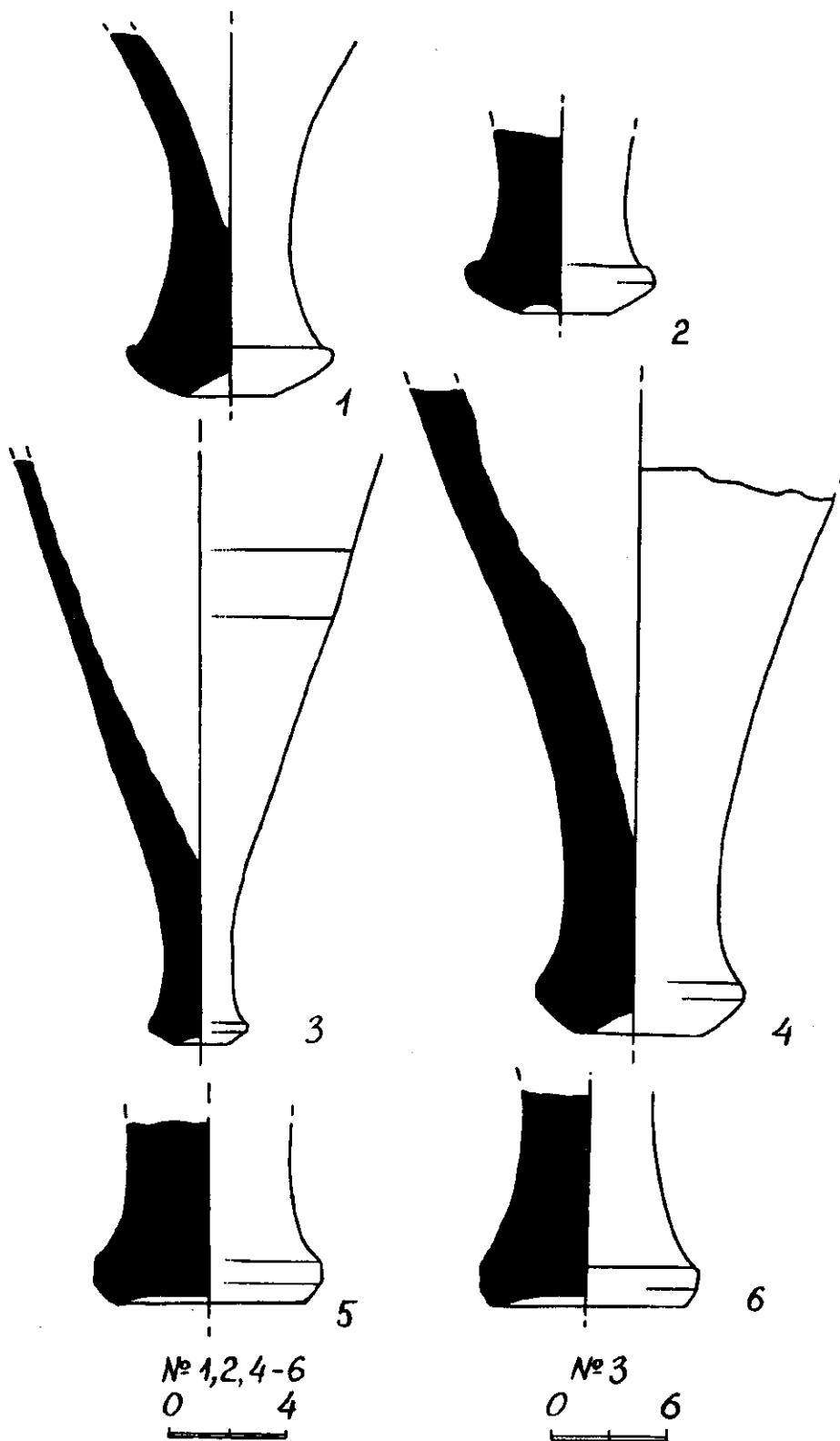

Рис. 3. Ніжки амфор, знайдені у майстернях Пепаретоса та Ікоса (1 — Страфілос ВЕ 6800; 2 — Страфілос ВЕ 6809; 3 — Агнондас ВЕ 6825; 4 — Панермос ВЕ 6837; 5 — Тсукалія ВЕ 6798; 6 — Тсукалія ВЕ 6783).

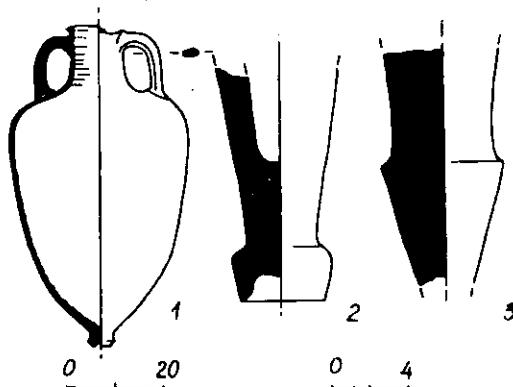

Рис. 4. 1 — Амфора з Панермоса ВЕ 6842, тип II. 2, 3 — Ніжки амфор з Страфілоса (ВЕ 6804, 6802).

3). Усі з Страфілоса, нагадують, скоріше, хіоську продукцію.

Нарешті, існує група амфор з жовтої глини, які представляють тільки Пепаретос і в дуже малій кількості. Вони мають профіль, зовсім відмінний від двох перших типів. Фрагмент із Панермоса (рис. 5) представляє, наприклад, коротку шийку, яка розширяється догори і закінчується двогранними вінцями, що злегка звішуються (вінця відігнуті зовні); перехід до плеча кутовий.

Завдяки даним розкопок, проведених у Скопелосі, можна уточнити хронологію пепаретських амфор. У святилищі Асклепія шар, сучасний головній фазі будівництва (середина і третя чверть IV ст. до н. е.), дав, разом з чорнолаковою керамікою та монетами, багато фрагментів амфор першого типу. У зондажі в Панермосі були знайдені, разом з амфорами, уламки чорнолакової аттичної кераміки із штампованим орнаментом (особливо з пальметами), які можна датувати першою половиною IV ст. до н. е.

Тепер нагадаємо відомий пасаж проти Лакрітоса псевдо-Демосфена, написаний у 340-і роки, де йдеться, що «імпортують у Понт вино з наших країв: Пепаретоса, Коса, Фасоса, Менди і багатьох інших міст» (XXXV, 35). Від тієї ж епохи з'явилися добре датовані великі амфорні майстерні, які ми переврахували. Отже, є вагомі аргументи на користь того, що пепаретські амфори, присутність яких археологи ніколи не згадували на іноземних ринках, насправді становили там частину імпорту, який вважали (за відсутністю пояснювального клеймування та інших ознак) невідомим за походженням.

Курган «Солоха» на узбережжі Чорного моря, до якого ми спонтанно зверталися, йдучи за псевдо-Демосфеном, дасть нам елементи відповіді.

Мова йде про скіфський царський курган в околицях Нікополя в Україні, який після розкопок М. І. Веселовського у 1912—1913 рр. став об'єктом численних доповідей та спеціальних досліджень, але був опублікований тільки у 1987 р. А. П. Манцевич⁵ (з усіма втратами інформації, до яких призвела тривала затримка). Курган мав у своєму складі два поховання: центральне (спочатку пограбоване) та бічне (знайдене непорушеним), датування яких було спріям, незважаючи на численність матеріалу, часто дуже високої якості. Одні, наприклад, Б. В. Фармаковський⁶,

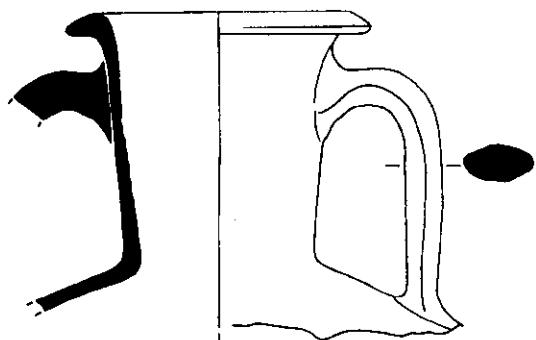

Рис. 5. Горло амфори з Панермоса (ВЕ 6839)
M = 1 : 4.

перервній кривій. Строго ка-
жучи, ніжка відсутня: до низу
тулуба приєднаний маленький
біконічний бутон у формі, ана-
логічній амфорам першого типу.
Ця амфора має висоту
67 см і максимальний діаметр
36 см. Глина першого і другого
типу однакова.

3. Крім двох основних ти-
пів, існували амфори малень-
ких розмірів, про що можна су-
дити за маленькими ніжками
варіюючих форм (хоча і по-
дібних, у загальних рисах, згад-
даним вище), знайденими у
майстернях. Невелика кіль-
кість серед них циліндричної
або конічної форми (рис. 4, 2—

вважали, що перше датується 450—350 рр., а друге — другою половиною IV ст.; інші — що обидва були практично одночасні і датуються першою чвертю⁷ або серединкою⁸, або більш широко — першою половиною IV ст.⁹

У західній ніші бічного поховання знайдено десять амфор, з яких вісім, що збереглися повністю, були негайно передані до Херсонського музею разом з двома іншими, виявленими у східній ніші¹⁰. Там вони були сфотографовані і зарисовані А. П. Манцевич та І. Б. Зеест¹¹ перед майже повним зникненням під час другої світової війни.

З типологічної точки зору одинадцять цілих амфор розподіляються на дві групи: вісім з них ті, які нас цікавлять перш за все, отримали найменування «Солоха II».

Тут ми розглянемо п'ять екземплярів, профіль яких був опублікований І. Б. Зеест (рис. 6), абстрагуючись від інших повних екземплярів, які були згодом приєднані до цієї групи.

На користь походження амфор «Солоха II» з майстерень Пепаретоса наведемо такі міркування:

Типологія. Ідентичність головних форм виникла одразу: шийка циліндрична, розміром близько третини загальної висоти амфори; запліччя різко виявлені; тулуб конічний; ніжка злегка витягнута у продовження тулуба, закінчуєчись трохи виступаючою п'ятою. У деталях аналогії досить разючі, незважаючи на численність варіантів; вінця у вигляді сплющеного або злегка вигнутоого валика, часто, як у продукції Хіоса IV ст.; ніжка з гранчастою або вигнутою у вертикальному перерізі п'ятою, іноді оздобленою поясним карнизом, з малим поглиблennям у центрі підошви, яка нагадує деякі фасоські форми IV ст.; тулуб масивний, переріз овальний з незначною кривизною.

Розміри. Ті ж самі, що й в серіях з Пепаретоса I та «Солоха II»: діаметр вінець від 8 до 12 см, тулуба — від 29 до 34 см; загальна висота від 80 до 89 см; об'єм на час виміру варіює від 16,9 до 20,05 л.

Тісто. Представлене в обох випадках багатьма нюансами оранжевого кольору, має добавку дрібного піску, слюди та частки білого вапняку. Аналіз тіста був проведений М. Піконом у Лісонській керамічній лабораторії за методом спектрометрії у промінні X. Стосовно кількох зразків амфор типу «Солоха II», знайдених у Фанагорії, так само, як і інших, знайдених у Пепаретосі та Ікосі, він виявив, що як одні, так і інші розподілися у більшості між двома групами. Це не може бути випадковістю і робить досить вірогідною точку зору про атрибуцію походження амфор «Солоха II» з Пепаретоса.

Енгліфічні кола. Щонайменше на 5 з 9 екземплярів з кургану «Солоха» виявилися відбитки (зроблені до випалювання) маленького кола від 5 до 11 мм у діаметрі: то повного (2 екз.), то неповного та сегментованого (3 екз.); то на ручках (4 екз.), то на шийці (1 екз.), а іноді — на ніжці; на екземплярах, знайдених поза «Солохою». Хоча ця деталь не завжди відзначалася у публікаціях, на думку Б. М. Гракова¹², вона «зустрічається у переважній більшості випадків на амфорах типу «Солоха II». Таке твердження дещо категоричне, якщо зважити на те, що такі позначки існують і на інших серіях амфор, що походять, наприклад, з Хіоса, Фасоса або Кніда¹³. Отже, можна

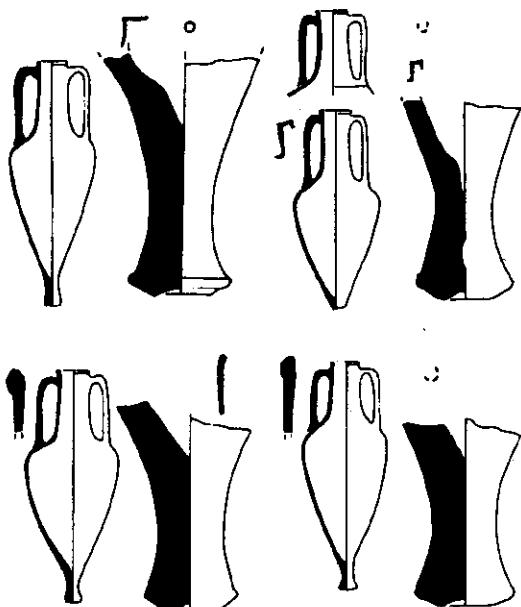

Рис. 6. Амфори кургану «Солоха» (тип II) у І. Б. Зеест (т. XVIII). М. — 1 : 10, для деталей — 1 : 4.

лише відзначити, що амфори Пепаретоса так само, як і «Солоха II», часто мають на собі цей вид позначок.

Клеймування. Декілька круглих клейм з рельєфними літерами або енгліфічних ($\Delta, \Sigma, M, F, A, \Theta, B$) було виявлено на шийках та, досить рідко, на ніжках амфор, які визначаються як «Солоха II», виходячи з їх розмірів та профілю¹⁴. Однак нічого подібного не спостерігалося у Пепаретосі. Але, з сгляду на це, не резонно відмовлятися від нашої ідентифікації, оскільки йдеться про випадкову практику клеймування, яка так само випадково могла бути відсутня на наших пепаретських знахідках; або більш глибоко, тому, що ми вважаємо, що (всупереч зовнішній схожості) ці клеймовані амфори мають малий шанс бути того ж походження, що і амфори «Солоха II»¹⁵, враховуючи чітку різницю у тісті (глина червона, випалена до металевого дзвону).

Датування. Апогей випуску пепаретської продукції, що випливає з текстів або стратиграфічних показників, припадає на IV ст., тоді як проникнення амфор «Солоха II» припадає (більш точно) на другу чверть та середину сторіччя.

Розповсюдження. У відповідності із судженням псевдо-Демосфена про роль Пепаретоса в експорті грецького вина на Чорне море близько середини IV ст., амфори «Солоха II» складали важливу частину тогочасного матеріалу, відкритого у цьому районі: на Каменському городищі, наприклад, вони становили чверть або п'яту частину¹⁶; на поселенні Єлизаветівка знайдена «достатньо велика кількість фрагментів»¹⁷; вони надходили також до Ольвії¹⁸.

Усі ці аргументи дозволяють нам відкинути висунуті раніше гіпотези про походження амфор «Солоха II». Найбільш давня була обережно висунута Б. М. Граковим у 1954 р.¹⁹, до того, як часто повторювалась у більш-менш стверджуючий спосіб²⁰. Гіпотеза розглядає червоні ділінти у вигляді V° , презентовані на шийці чотирьох амфор кургану «Солоха», як мегаро-корінфську першу літеру етнікона, фігуруючу на монетах Бізантія (V та більш рідко Ψ) між V та III ст.²¹. Однак ця ідентифікація нам здається неприпустимою з багатьох міркувань: між цими двома позначками є певна графічна різниця; зображення Ψ на монетах з Візантії є архаізуючим і не було в ужитку під час цієї епохи²², інші ділінти, які є на залишках амфор з кургану «Солоха» (I, Г, ГЛУ), мають відмінне значення і аніскільки не нагадують мегаро-корінфську абетку. Це гіпотеза для гіпотези. Нам здається більш вірогідним вбачати у цьому знаку Π з апексом початкову літеру етнікону Π ($\epsilon\lambda\alpha\rho\epsilon\theta\delta\sigma$). Дві інші ідентифікації, які користувалися меншим успіхом, рівним чином відкидаємо, хоча вони орієнтовані у дещо крашому напрямку. Одна, за В. А. Василенко²³, відносить амфори «Солоха II» до групи X, яка походить з

чорноморського центру або північноегейського, що знаходитьться під впливом Хіоса у відношенні певної подібності у формі амфор та практиці клеймування; інша, за А. П. Манцевич²⁴, — на користь Олінфа, що поставляв велику кількість круглих енгліфічних клейм таким чином, як і фрагменти «Солохи II».

Три інші амфори з кургану «Солоха» (рис. 7) є прототипами та епонімами другої групи — «Солоха I», які також широко розповсюджуються з кінця V по III ст. на узбережжях Чорного моря²⁵. Вони чітко відрізняються від попередніх жовтим тістом, розмірами, загальним профілем і особливо двогранними вінцями, які злегка виступають («у вигляді гриба» або «комірця лебедя»), короткою шийкою, піфоїдним тулубом і завершуючим бутоном з досить значним заглибленням в основі.

Між групою «Солоха I» і другою групою пепаретських амфор, яку ми виділили, є деякі аналогії: розміри та профіль. Едина чітка різниця у тісті: жовте у першому випадку і оранжеве у другому, якщо не рапувати жовте тісто, засвідчене у Пепаретосі в невеликій кількості знахідок, що

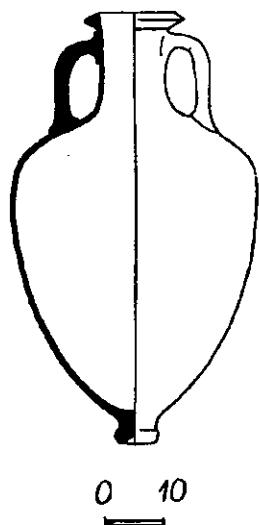

Рис. 7. Амфора з кургану «Солоха» (тип I) за А. П. Манцевич.

включають шийку з Панермоса (рис. 8), цілком подібну до «Солохи І».

Теоретично було б припустимим, що група I кургану «Солоха» мала те саме пепаретське походження, що і група II. Можливість для цього здається відкрита. Однак, якщо ми й вагаємося це стверджувати, то виходячи з кількох міркувань:

- з цієї точки зору ми нехтуємо усіма аналізами тіста;
- документальна база для наших типологічних порівнянь ще надто слабка;
- поширення назви «Солоха І» на інші амфори викликане деякою неясністю у визначенні групи, маємо на увазі широке розповсюдження даного типу вінець у всьому грецькому світі (особливо на Родосі кінця IV ст. і Салосі)²⁶.

Як бачимо, наша гіпотеза так само мало забезпечена, однак здається краще обґрунтованою, ніж ті, що були запропоновані до цього часу: це А. П. Манцевич, яка висловилася за Терону, прийнявши, по суті, за головну типологічну точку амфору з пласким дном (або скоріше гідрієм), фігуруючу на тетрадрахмі останньої чверті VI ст.²⁷; це і І. Б. Зеест, котра, спираючись на деяку схожість між групами «Солоха І» та Усть-Лабинська (з роздвоєними ручками), висловилася скоріше за Кос або сусідній центр²⁸. Ми швидше дійдемо згоди з І. Б. Брашинським, котрий припускає для погано описаної групи «Солоха І» кілька центрів виробництва²⁹. Серед цих центрів, що виробляли першу групу амфор кургану «Солоха» (і реально її подібних), міг бути Пепаретос.

Проникнення назовні амфор Ікоса з давніх-давен визначалося спорадичними знахідками клеймованих ручок з етніконом IKION, без будь-яких інших стільки ж відомих характеристик.

Оскільки коефіцієнт їх клеймування мав бути дуже незначним, цілком імовірно, що ці клейма давали тільки слабке уявлення про сукупність експорту з Ікоса.

Відомості про амфори з майстерні у Тсукалії, звичайно, неповні, оскільки стосуються лише профілю ніжок та вінця, а також зовнішнього вигляду тіста. Однак ми знаємо достатньо, щоб припустити, що спеціалісти могли іноді відносити до однієї і тієї ж категорії і «Солоху ІІ», і два різних виробничих центри (Пепаретос та Ікос) у співвідношеннях, які ми не можемо зараз навіть уточнити.

Таким чином, ми спробували показати, як виявлення майстерень по виробництву амфор може просунути вперед (з невеликими затратами і часто з вирішальною розробкою) визначення неклеймованих серій, які до цього часу (без жодної надії на успіх) розглядалися як не визначені за походженням.

Примітки

¹ Більш детально див.: *Vin et amphores de Péparéthos et d'Ikos* // BCH.— 1990.— V. 114.— P. 361—393.

² *Empereur J.-Y., Garlan Y., Picon M. Recherches sur les amphores grecques. // Suppl. XIII BCH.*— 1986; *Empereur J.-Y., Garlan Y. Bulletin archéologique: amphores et timbres amphoriques (1980—1986)* // Греческие амфоры.— Саратов, (друкується).

³ *Sophocle. Philoctète.*— V. 547—549; *Aristophane. Athénée* // Deipn., I, 29 a; *Hermippus. Athénée* // Deipn., I, 29 e-f; *Pseudo-Démosthène. Contre Zaciros.*— XXXV, 35; *Heracleide le Pontique.* (Ed.A. Koraïs, 1805, p. 212); *Pollux. Onomastikon VI*, 15—16 (Ed.E. Bethe, 1931); *Ovide. Metamorphoses.*— VII, 469—471.

⁴ *Strattis. Athénée* // Deipn., I, 301.

⁵ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.

⁶ *Archäologische Funde im Jahre 1913* // A. A.— 1914.— № 3.— S. 260—290.

⁷ Манцевич А. П. Об амфорах из кургана Солоха // СГЭ.— 1968.— № 29.— С. 50.

⁸ Брашинский И. Б. Новые материалы к датировке курганов скифской племенной знати Северного Причерноморья // Eirene.— 1965.— № 4.— Р. 97.

⁹ *Piotrovski B., Galanina L., Gratch N. L'art scythe.*— L., 1986.

¹⁰ Три інших амфори, відкриті у центральному похованні, відомі тільки за фотографіями, зробленими під час розкопок, і не ідентифіковані (Манцевич А. П. Курган Солоха.— С. 11).

- ¹¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.—1960.— № 83.— Т. XVIII.
- ¹² IOSPE, III, 2177, № 351—440. Архів ІА АН РСФСР.
- ¹³ Граков Б. Н., IOSPE, III; Grace V. Early Thasian Stamped Wine Jar Fragments. Пнук. Hesperia-Suppl.— X. 1956.— P. 171, № 215; Василенко В. А. Клейма на амфорах типа Солоха II // СА.— 1971.— № 2.— С. 243.
- ¹⁴ Граков Б. Н. // IOSPE, III, № 302, 496; Василенко В. А.. Ук.соч.— С. 243—244; Василенко В. А. Заметки о древнегреческих керамических клеймах // СА.— 1973. № 3.— С. 236, 237.
- ¹⁵ Це власне спостереження, яке приєднується до враження і А. П. Манцевич (Керамічна тара з кургану Солоха II // Археологія.— 1975.— Вип. 17.— С. 84).
- ¹⁶ Граков Б. Н. Керамическое городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 87.
- ¹⁷ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 28.
- ¹⁸ OAK. 1912.— С. 31.— Рис. 43.
- ¹⁹ OAK. 1912.— С. 86—87.
- ²⁰ Зеест И. Б. Ук.соч.— С. 96; Брашинский И. Б. Ук.соч.— С. 28; Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.— Л., 1984.— С. 46—48, который бажав би вбачати в монограммі В початок етнікона *Bv* (Σαυγιων); Орайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Подолье в IV—III вв. до н. э. // САИ.— В.1—27.— 1970.— С. 56.
- ²¹ Schönert-Geiss E. Griechisches Münzwerk.— 1970.— № 1.— S. 3, 4, 56 154—157; Jeffery L. H. The Local Scripts of Archaic Greece.— 1961.— S. 132—133.
- ²² Jeffery L. H. Op. cit.— P. 366; Schönert-Geiss E. Op.cit.— № 6.— P. 3.
- ²³ Василенко В. А. Клейма на амфорах типа Солоха II...— С. 237.
- ²⁴ Манцевич А. П. Керамічна тара...— С. 85. Іх висновки були в різкій манері розкритиковані І. Б. Брашинським. Керамический импорт...— 1980.— С. 28; Брашинский И. Б. Методы исследования...— С. 46—47.
- ²⁵ Манцевич А. П. Курган Солоха...— С. 104.— № 80; С. 50.— № 32—1; С. 50.— № 32—2; Див.: Зеест И. Б. Указ. соч.— Табл. XV.
- ²⁶ Див.: Grase V. Notes on the Amphoras from the Coroni Peninsula // Hesperia.— 1963.— № 32.— P. 322; Grace V. Samian Amphoras // Hesperia.— 1971.— № 40.— P. 67.
- ²⁷ Манцевич А. П. Керамічна тара...— С. 79; Манцевич А. П. Курган Солоха...— С. 123.
- ²⁸ Зеест И. Б. Указ.соч.— С. 91—94.
- ²⁹ Брашинский И. Б. Греческий импорт...— С. 26—27; Брашинский И. Б. Методы исследования...— С. 43—45, который сильно критикует гипотезу А. П. Манцевич.

І. Гарлан

О ПРОИСХОЖДЕНИИ АМФОР ТИПА «СОЛОХА»

На основании новых данных археологических раскопок и известных литературных памятников автор выдвигает свою гипотезу о происхождении амфор «Солоха». Проанализировав пепаретские амфоры, исследователь приходит к выводу, что амфоры из кургана «Солоха» на побережье Черного моря (ранее считавшиеся неизвестными по происхождению) также походят из Пепаретоса. Для обоснования своей точки зрения автор рассматривает: типологию, размеры, тесто, энглифичные круги, клеймение, датировку и распространение амфор.

I. Garlan

ON THE ORIGIN OF THE «SOLOKHA» AMPHORAS

Proceeding from the data of archaeological excavations as well as from the well-known literature materials the author puts forward his own hypothesis on the origin of the «Solokha» amphoras. Having analyzed the Peparethian amphoras he comes to the conclusion that amphoras from burial mound «Solokha» on the coast of the Black Sea which were previously considered to be of unknown origin are also stemmed from Peparethos. To confirm this standpoint the author analyzes typology, dimensions, paste, englyphic circles, marking, dating and spreading of the amphoras in question.

Одержано 09. 05. 1992

«ТРАЯНОВІ» ВАЛИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

М. П. Кучера

У статті пропонуються результати дослідження валів Середнього Подністров'я.

Земляні вали Середнього Подністров'я, які в літературі дістали назву «Траянових», зосереджені в трьох місцях: на правому березі нижньої течії р. Збруч (Тернопільська обл.), в межиріччі Збруча-Смотрича і Тернави-Смотрича (Хмельницька обл.) і межиріччі Дністра-Прута (Чернівецька обл.) (рис. 1).

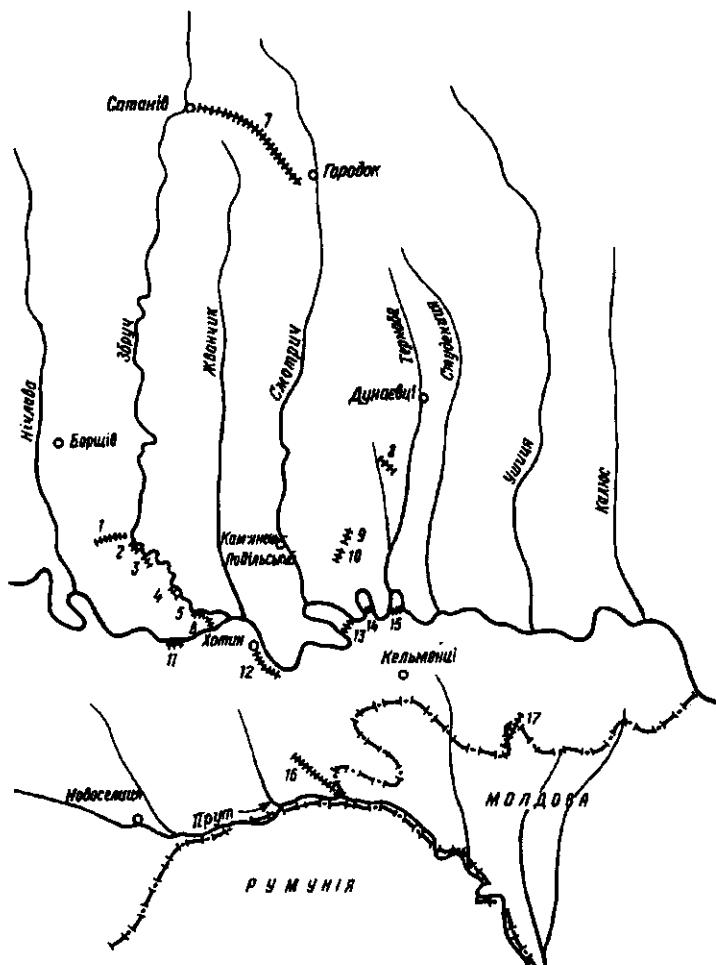

Рис. 1. Місцеположення «Траянових валів» у Середньому Подністров'ї: 1 — біля с. Германівка; 2—3 — біля с. Залісся; 4 — біля сіл Кудринці і Завалля; 5 — в с. Боришківці; 6 — біля с. Вигода; 7 — між смт. Сатанів і м. Городок; 8 — біля с. Михайлівка; 9 — біля с. Боришківці; 10 — біля с. Кульчиці; 11 — біля с. Гордівці; 12 — біля м. Хотин; 13 — біля с. Вороновиця; 14 — біля с. Макарівка; 15 — біля с. Грушівці; 16 — біля с. Несвоя; 17 — біля с. Росошани.

У 1988—1990 роках ці валі досліджувались експедицією Інституту археології України. Було складено їх плани, визначено стан збереження та будову, одержано також деякі матеріали щодо хронології.

Вали на правому березі нижньої течії р. Збруч у 1878 р. обстежив польський археолог А. Кіркор¹. Він опублікував короткий опис валів і схему їх розташування.

Відомості про валі в межиріччі Збруча-Смотрича та Тарнави-Смотрича узагальнив Е. Сецинський. Він подає населені пункти, біля яких проходили валі за даними кінця XIX ст.² «Траянові» валів Середнього Подністров'я привертали увагу й інших авторів³, однак вони не додають нових матеріалів до відомостей А. Кіркора та Е. Сецинського.

Щодо валів Правобережжя Середнього Подністров'я, то облікові дані про них, зібрані Б. О. Тимощуком, опубліковані зовсім недавно⁴.

Експедицією були обстежені всі валі, зафіксовані згаданими дослідниками. Якщо в лісах вони збереглися цілком задовільно, то на полях їх розорані насипи не перевищують 50—60 см.

Нашиими дослідженнями встановлено, що пам'ятки, які в літературі відносяться до «Траянових» валів, належать до різnotипних оборонних споруд. У зв'язку з цим розглянемо, в першу чергу, тип найпоширеніших і найпотужніших валів, які, власне, і заслуговують на назву «Траянових» валів Середнього Подністров'я. До них належить шість валів на правому березі нижньої течії Збруча, вал у межиріччі Збрucha-Смотрича і два валі в межиріччі Дністра-Прuta.

Вали на правому березі нижньої течії Збруча розташовані окремими відрізками на різній відстані один від одного (рис. 2). Перший з півночі вал починається над обривом до Збруча і тягнеться через поле перпендикулярно до ріки в західному напрямку протягом 4,3 км, проходячи більше до

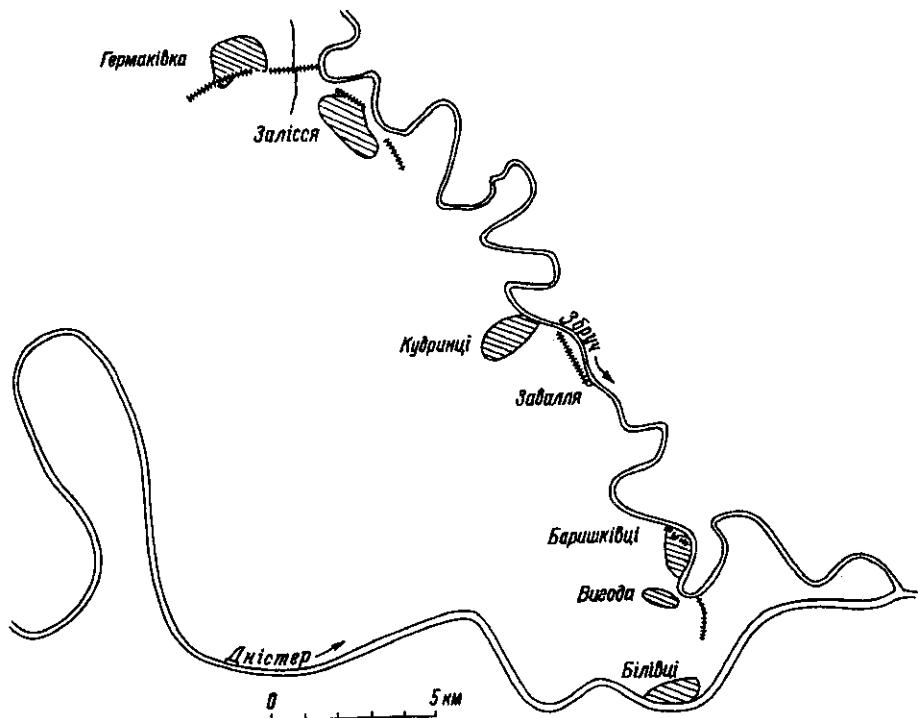

Рис. 2. Розташування валів по правому березі р. Збруч.

¹ Як ілюстрацію до відомостей Е. Сецинського, Е. Ковальчик подає план невеликої ділянки валу між Збручем і Смотричем з німецької географічної карти масштабу 1:300000

західного кінця по південному краю с. Гермаківка. Вал порівняно добре зберігся в східній частині (рис. 3), а в інших місцях розораний або пошкоджений сільськими забудовами. Максимальна ширина валу 23 м, висота 5 м. З півночі вздовж валу збереглися сліди рову.

Другий вал довжиною 975 м починається за 700 м від гермаківського валу і проходить на південний схід спочатку по краю похилого корінного берега ріки, а потім спускається в долину до глибокого яру на північно-східному краї с. Залісся. Вал сильно пошкоджений городами та забудовою села. З північного сходу від ріки збереглися залишки рову.

Третій вал починається від обриву до долини ріки на південно-східній околиці с. Залісся і через 825 м на південь закінчується біля широкої балки. Вал перетинає похилій узвіз до долини Збруча. Він проходить в лісі й зберігається на висоту 3,5—4 м при ширині 20—25 м. Западина на місці рову із східного боку валу має ширину 12, глибину 1—1,5 м.

Четвертий вал перекриває похилу частину корінного берега у вигині ріки між селами Кудринці і Завалля. Довжина валу 1450 м, ширина 23—25 м, висота 3—4 м. Рів зі східного боку зберігається на глибину 2—2,5 м при ширині 12—13 м.

П'ятий вал довжиною 600 м відмежовує від плато пониження у вигині ріки в північній частині с. Боришківці і сильно поруйнований. Під час обстеження А. Кіркором у 1878 р. вал уже руйнувався і мав висоту близько 2 м.

Шостий вал біля с. Вигода починається від обриву над долиною Збруча і тягнеться на південь в бік с. Білівці на Дністрі на довжину 1250 м. Вал знаходитьться в лісі і зберігається задовільно. Ширина його 16,5—17 м, висота 2,2—3,1 м, рів із східного боку має ширину 11 м, глибину 1,6—1,8 м. Вал раптово зникає одразу по закінченні лісу на відстані 1,5 км від Дністра. Але під час обстеження А. Кіркором вал частково продовжувався на полі й за лісом.

Перераховані вали, у поєднанні з природними перешкодами — стрімким кам'янистим обривом правого корінного берега ріки — складали одну оборонну лінію. Найпотужніший вал біля с. Гермаківка перекривав доступ у межиріччя Збруча-Дністра з півночі. Вали біля сіл Залісся, Кудринці, Завалля і Боришківці перетинали долини в корінному березі, боронячи доступ на правобережжя Збруча зі сходу. Вал біля с. Вигода перетинає межиріччя Збруча-Дністра і також боронив його зі сходу.

Територія, захищена валами в межиріччі Збруча-Дністра, видовжена з північного заходу на південний схід на 21 км. Загальна довжина валів 9400 м. Тобто, навіть на прямій не менше половини оборонної лінії становили стрімкі урвищі береги ріки, а з урахуванням численних вигинів русла

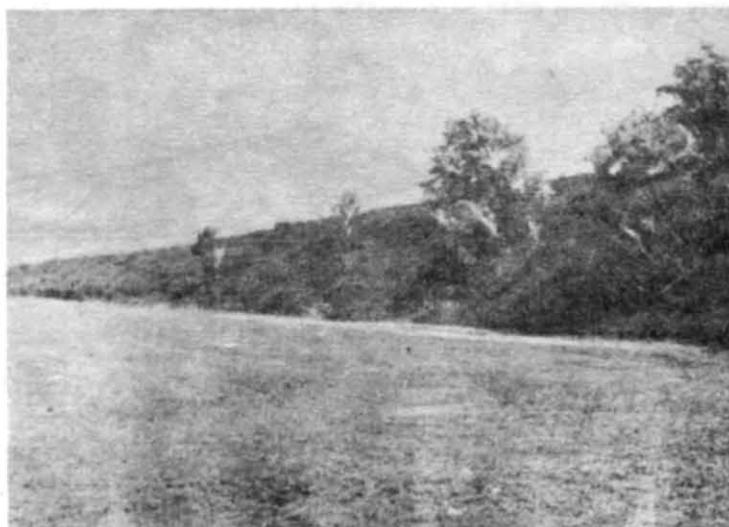

Рис. 3. Вал біля с. Гермаківка. Вид зовні (з півночі).

ріки, природні перешкоди займали значно більшу площину. А. Кіркор та інші дослідники помилялись, коли вважали, що обстежені ділянки валів могли належати одному суцільному валу, знищенню часом⁵. В суцільному валі вздовж Збруча не було потреби, його заступали обривисті береги річкових долин, і тільки місця з похилими природними краями, де корінний берег переривався долинами, вимагали штучних укріплень. Слід мати на увазі, що не всі пониження в корінному березі були перегороженні валами. Очевидно, враховувались й інші захисні природні фактори (наявність бродів, підходів на лівому березі тощо).

Розрізом валу між селами Кудринці й Завалля з'ясовано його будову (рис. 4). Спочатку вздовж траси валу було викопано траншею шириною 70—90 см, глибиною 2,2—2,3 м від рівня давньої поверхні, в яку потім ставили вертикально в ряд дубові стовпі й закріплювали їх ґрунтом. Залишки стовпів збереглися в нижній частині у вигляді коричневих зітлілих волокон, а вище — у вигляді світло-сірого тліну. Діаметр стовпів 20 см, а деяких — до 30 см, відстань між ними — від 6 до 35 см. Стовпі простеженні в насипі валу на висоту до 4 м.

На наступному етапі з обох боків впритул до стіни із частоколу споруджували насип із суглинкового та чорноземного ґрунту, знятого на поверхні за межами валу. Схилам насипу, що спирається на стіну, надавали значної стрімкості (53—60°). На місці розрізу цей початковий насип зберігся на висоту 2,3 м при ширині внизу 6,8 м. Верхня його частина, як у всіх валах, зруйнована.

З внутрішнього боку до утвореного таким чином ядра валу насипали світло-жовту глину, яка збереглася на ширину 3,2 м. Початково край валу з внутрішнього боку знаходився приблизно за 7—7,5 м від стіни з частоколу. У зовнішній бік від ядра валу насип нарощували з горизонтальних прошарків світло-жовтої глини і темно-жовтого суглинку товщиною 10—20, рідше 5 см, які чергувались. Разом з валом розрізано і внутрішню половину рову. Він був заглиблений на 5,4 м нижче основи валу. Початково вал займав по ширині в середньому 16 м, а рів приблизно — 12,5 м.

У розрізі валу на південь від с. Залісся виявлено аналогічну будову насипу (рис. 5). З обох боків від стіни з дубового частоколу, закріпленого в транші, споруджено ядро валу з чорнозему, яке збереглося на висоту 3,8 м. Відкрито чотири стовпі діаметром 15—20 см, розташованих в ряд на відстані 10—20 см один від одного. З зовнішнього боку насип нарощувався з горизонтальних прошарків глини (жовтої, рожевої, білої) і чорної землі. В глині багато природних домішок дрібних камінців (галочка) та жорстви, що надає їй розсипчастої структури. Переважають тонкі прошарки товщиною 2—5—10 см. При цьому прошарки різні за кольором і структурою глини, як і прошарки

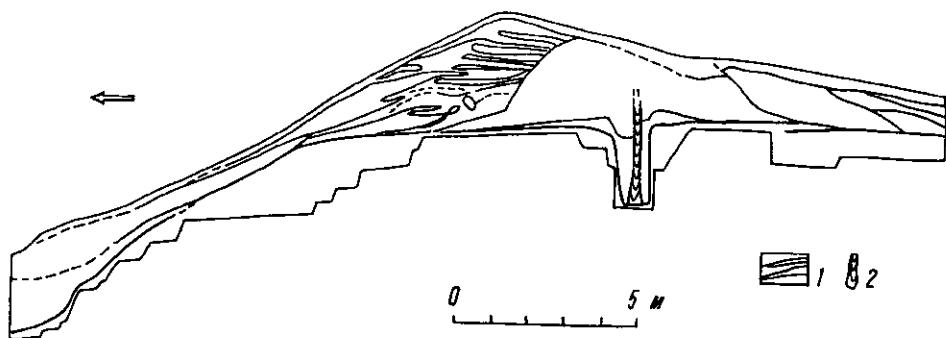

Рис. 4. Розріз валу біля с. Кудринці: 1 — нашарування насипу; 2 — зітліле дерево.

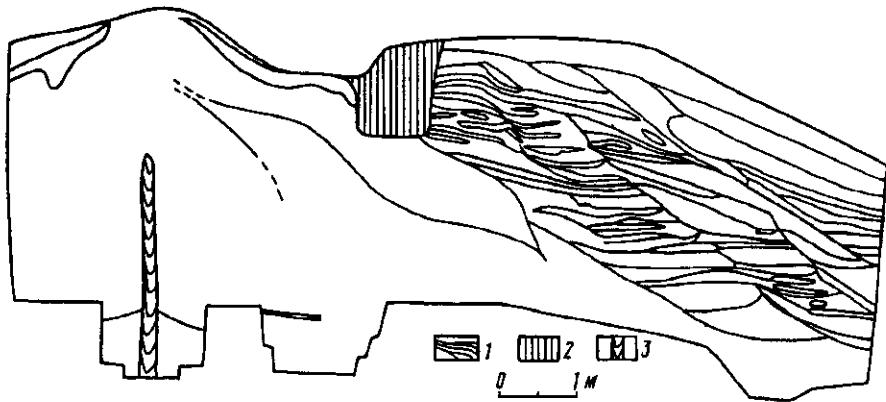

Рис. 5. Розріз валу біля с. Залісся:
1 — нашарування насипу; 2 — військова траншея; 3 — зітліле дерево.

чорнозему, чергуються. Їх накладали ярусами впоперек валу ширину 1—1,4 м. В розрізі зовнішньої частини валу чітко вирізняються три таких яруси, розташовані уступами впритул один до одного, що понижуються відповідно до схилу валу. Накладання ґрунту горизонтальними прошарками диктувалось прагненням запобігти розповзанню насипу.

Зачисткою валу у сучасному кар'єрі біля с. Гермаківки виявлено зовнішню частину ядра з темно-сірого суглинкового ґрунту висотою 3,1 м і горизонтальні прошарки глини в зовнішній половині насипу, який зберігся на висоту 4 м.

В розрізі середньої частини валу біля с. Вигода відкрито залишки двох зітлілих стовпів діаметром 20—25 см, розділених проміжком шириною 12 см. Нижні кінці стовпів закріплені в траншеї шириною 1,1 м, глибиною 1,7 м від основи валу. З обох боків від частоколу споруджено ядро валу з жовто-сірої глини, перемішаної з землею. Висота цього насипу 1,9 м, ширина 7 м. Вище і по краях насип складається з темно-жовтої глини, в якій вирізняються горизонтальні прошарки темно-сірої і жовтої глини товщиною 4—10 і навіть 1 см. З приводу прошарків слід зазначити, що вони виявляються за кольоровими відтінками. Якщо кольоровий контраст не виразний, то і прошаркова структура насипу лишається непомітною. Розрізом з'ясовано, що вал біля с. Вигода споруджено в такий же спосіб, як і інші вали на правому березі р. Збруч. Відмінність полягає в тому, що цей вал менший за ромірами. Порівняння розрізаної частини насипу з сучасним профілем валу вказує, що початково вал займав по ширині не більше 14 м, з частоколом майже посередині (приблизно на 0,5 м ближче до внутрішнього боку).

Вал у межиріччі Збруча-Смотрича в Городоцькому р-ні Хмельницької обл. обстежено від с. Юринці у південно-східному напрямку на довжину 22 км до ботанічного заказника між м. Городок і с. Велика Яромирка (рис. 6). В с. Юринці по валу прокладено шосе Сатанів-Городок. На схід від с. Юринці вал проходить на полях праворуч від шосе до с. Верхівці. Його насип розорано, а ближче до с. Юринці вал протягом 1 км зрізаний відстійником Сатанівського цукрового заводу. На полі вздовж північного краю валу помітна западина від рову. На південний схід від с. Верхівці траса валу на відрізку 1,5 км збігається з шосе, але в одному місці залишки розораного валу довжиною 225 м помітні ліворуч шосе. Від повороту шосе до с. Борщівки вал тягнеться прямо, спочатку через поле, а далі, протягом 4 км, переважно лісом. Наступний відрізок валу довжиною 6 км знову сильно поруйнований: на більшій частині використаний під лісосмугу, а на окремих ділянках розораний. У такому вигляді він проходить за 0,5 км на схід від с. Лісоводи до наступного лісу, в якому закінчується через 2 км. Розміри валу в лісі на південь від с. Борщівки: ширина 18 м, висота 2 м; ширина рову 8 м, глибина 0,9 м. Ширина валу на південно-східному кінці в лісовому ботанічному за-

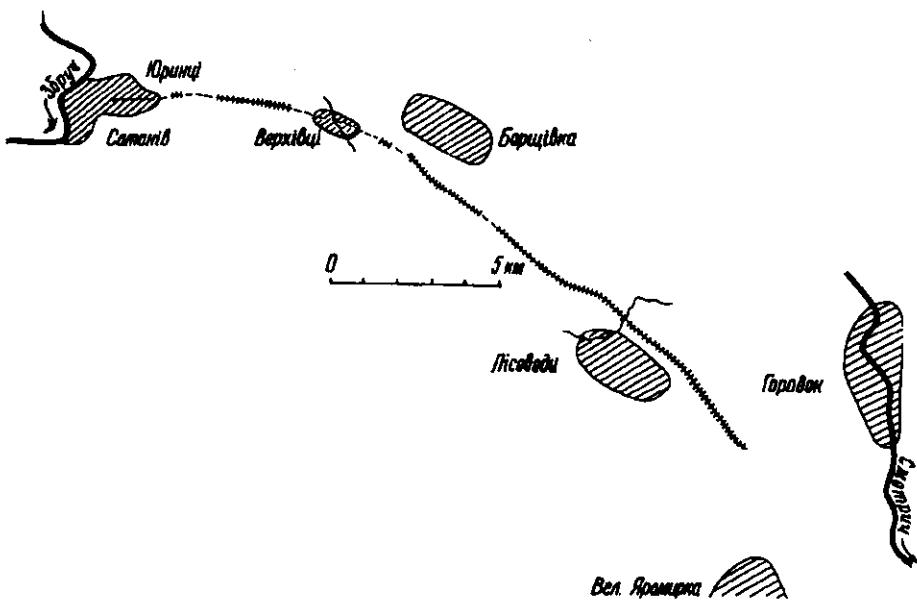

Рис. 6. Місцеположення валу між смт. Сатанів і м. Городок.

казнику — 15—20 м, висота — 2—2,5 м; ширина рову — 8,5—11 м, глибина 1,2—1,5 м. Вал, очевидно, починається від р. Збруч, але в зв'язку з сучасною забудовою виявити його сліди в цій частині неможливо. Щодо продовження валу в південно-східному напрямку, то розкопками встановлено, що далі від сучасного закінчення його не було.

Вал і основна частина рову були розрізані поперечною траншеєю за 20 м від їх південно-східного кінця. В профілі розрізу виразно простежуються технологія і послідовність спорудження насипу валу (рис. 7а). За будовою він майже аналогічний до валів на правому березі р. Збруч. Спочатку на давній поверхні на трасі валу викопували траншею глибиною 1,6 м: ширину зверху 70, внизу 35 см. Потім у траншею ставили в ряд дубові стовпі і засипали їх ґрунтом. Зітлілі залишки стовпів того ж характеру, що і в валах на р. Збруч, виявлені по одному в обох стінках розрізу і третій в його середині

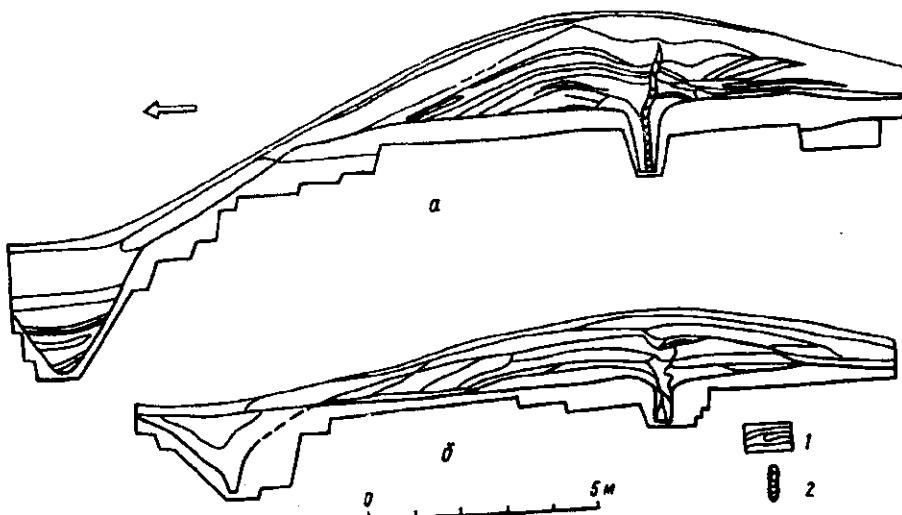

Рис. 7. Розрізи валів:
а — біля с. Велика Яромирка; б — біля с. Росошани;
1 — напарування насипу; 2 — зітліле дерево.

(рис. 8). Діаметр стовпів 10—18 см, відстань між ними — 14—16 см. Залишки стовпів збереглися від самого низу на висоту 2,6 м, хоч їх сліди були помітні в насипі на висоті 2,9 м (блізько 60 см від сучасної поверхні валу). З обох боків стіни частоколу споруджували два валоподібні насипи, що утворювали ядро майбутнього валу. Вони складаються, в основному, з нетовстих шарів і пропашків темно-сірої, темно-жовтої і світло-жовтої глини. Потім в сідловині між згаданими насипами по лінії частоколу нарощувався третій насип, що утворював вершину валу. Цей насип спирався по краях на два попередні насипи, а посередині його стримувала від розповзання стіна з частоколу. Утворений таким чином вал займав по ширині внизу не менше 11 м; насип валу зберігся на бортах розрізу на висоту 2—2,2 м (вал поступово знижується до кінця).

У межиріччі Дністра-Прута до аналогічного типу належать два вали (рис. 9). Перший з них починається на краю балки за 500 м на південний захід від с. Несвоя Новоселицького р-ну Чернівецької обл. і простежується в південно-східному напрямку на довжину 8,5 км до долини Прута. Його північний кінець на довжину 700 м сильно розораний, а далі на південь по валу прокладено дорогу. Зі східного боку вздовж валу збереглися залишки рову. Ширина валу під дорогою 23—25 м, максимальна висота 3 м.

Рис. 8. Розріз валу біля с. Велика Яромирка.
Слід зітлілого стовпа в північній стінці розрізу.
Вид з півдня.

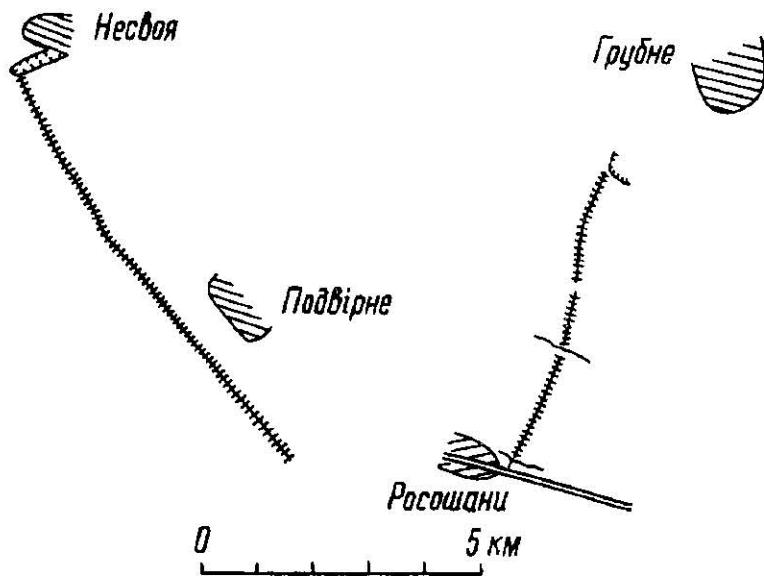

Рис. 9. Місцеположення валів біля сіл Несвоя і Росошани.

Другий вал починається на краю глибокої долини за 2 км на південний захід від с. Грубне Сокирянського р-ну Чернівецької обл. і тягнеться в південно-західному напрямку на довжину 5,5 км. Вал у північній частині протягом 1300 м знаходиться в лісі й зберігає задовільно. Ширина його 13—14 м, висота 1,5 м; рів із східного боку займає по ширині 7 м при глибині 0,5 м. Далі на південь вал щорічно розорюється. На цьому відрізку він частково проходить по території Молдови і закінчується на східній околиці с. Росьосані Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Продовження валу на південь повністю розоране і сліди його не помітні.

Вал біля с. Несвоя розрізано поблизу північного кінця на полі. Нижня частина насипу з сіро-жовтої глини збереглася на висоту 80 см. Посередині валу біля південного борта розрізу виявлено зітлій стовп з рештками горизонтальних деревин, які, очевидно, були закріплі в стовпі й утворювали стіну (рис. 10). Всі деревини дубові, збереглися у вигляді коричневого тліну з шматками волокон. В нижній частині на місці стіни утворилася вузька щілина в глинняному ґрунті. Конструкція була заглиблена в траншеї глибиною 1,3 м, шириною 1,2 м зверху і 0,7 м внизу. За 6,5 м від стіни починається похилий край рову у вигляді берми. Початкова ширина валу — 11—12 м.

Вал поблизу с. Росьосані було розрізано в північній частині. Майже посередині під насипом висотою 1,5 м відкрито траншею глибиною 0,9 м, шириною внизу 35 см, викопану в темно-жовтій материковій глині. Залишків дерева від стіни не знайдено. Але про наявність стіни, яка повністю зітліла, свідчить вертикальний розрив в нашаруваннях насипу (рис. 7б). Початкова ширина валу — 10 м, берми перед ровом — 2 м. Невеликий рів у розрізі лійкоподібний. Ширина його зверху 3,5—4 м, глибина 1,6 м. Дно рову закінчується заглибленням у вигляді траншеї шириною 12—15 см з майже вертикальними стінками висотою 30 см. Очевидно, на дні рову знаходилась стіна з частоколу.

Перераховані вали об'єднують найхарактерніша для них риса: наявність в насипі дерев'яної (дубової) опорної стіни, яку закріплювали в глибокій траншеї. Причому, у всіх випадках стіна знаходилась не під вершиною валу, а більше до внутрішнього краю. Насипи валів утворені з трьох складових частин. У валах на правому березі р. Збруч центральною частиною є насип, що спирається з обох боків на стіну. В інших валах спочатку споруджували два насипи — з зовнішнього і внутрішнього боків. Потім над ними впритул до

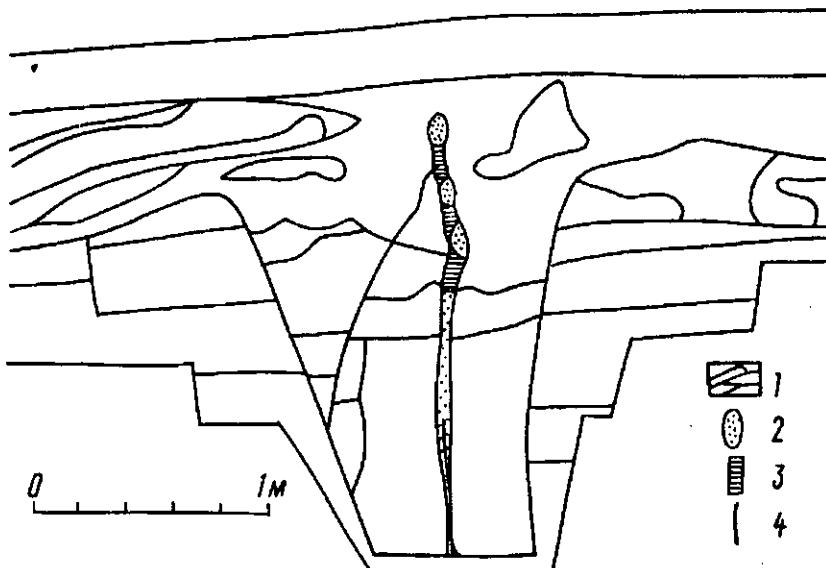

Рис. 10. Залишки дерев'яної стіни в розрізі валу біля с. Несвоя:
1 — нашарування насипу; 2 — гниле дерево; 3 — зітліле дерево; 4 — щілина в ґрунті.

стіні насипали центральну частину — вершину валу. Слід вказати й на таку деталь: у валах на правому березі Збруча, в межиріччі Збруча-Смотрича й біля с. Грубне у найнижчій частині насипу, іноді майже на давній поверхні виявлено прошарки вугілля від вогнищ, які розводили під час будівництва валів.

Для валів цього типу характерні значні розміри. Початкова їх висота — не менше 3—5 м, ширина 10—16 м. Найменший серед них — вал біля с. Росошани. Але його обороноздатність підсилював рів, на дні якого виявлено сліди вертикальної стіні, очевидно, з частоколу. Рови біля двох інших валів досягли в глибину 5—5,4 м і разом з валами вони утворювали перешкоду висотою мінімум 9—10 м. Взагалі конструкція валів вимагала досить трудомістких витрат. Багато зусиль докладалося до копання глибоких траншей в твердому материковому ґрунті, заготовлю деревом для стіни-крепіди. Звертає на себе увагу занадто значна ширина валів. Немає сумніву в тому, що суспільство, яке споруджувало валі, мало змогу мобілізувати значні трудові ресурси. На прикладі валів по Збручу з'ясовується, що копітка праця по накладанню, розгортанню та трамбуванню тонких горизонтальних прошарків різного за складом ґрунту в насипі вимагала великої кількості допоміжних робітників.

Вали в нижній течії Збруча, які перетинали понижені ділянки в корінному березі ріки, разом з природними перешкодами утворювали оборонну лінію довжиною 25 км. Вал у межиріччі Збруча-Смотрича був суцільним, довжиною 20 км по прямій (22 км по його дугоподібному обрису). Це найдовший серед обстежених валів у Середньому Подністров'ї. Вал, що йде від Прута на північний захід до с. Несвоя простягено на довжину 8,5 км. Початкові його розміри були такими ж. Вал між сс. Грубне і Росошани зберігся на довжину 5,5 км. За свідченням жителів с. Росошани, раніше цей вал продовжувався на південь в бік Молдови. Якщо припустити, що на території Молдови вал закінчується біля першої перешкоди, якою є р. Вілія, то його довжина мала становити 18 км.

Певного взаємозв'язку між валами немає. Вони розташовані досить далеко один від одного і скоріше були автономні в оборонному відношенні. Проте три з них призначались для відвернення загрози з північного сходу, а Росошанський вал — з південного сходу. Кожний з валів перекривав доступ на обмежену територію, але в цілому вони боронили Середнє Подністров'я, включаючи межиріччя Дністра-Прута, від небезпеки з півночі і сходу.

Під час розкопок відібрано 11 зразків дерева зі стін-крепід у валах, 4 проби вугілля і вирізку перепаленої глини з вогнищ для датування радіоуглецевим і палеомагнітним методами. Але ці матеріали через відсутність коштів не здані на аналіз до відповідних лабораторій.

В одному випадку одержано археологічні дані, які мають відношення до питання про хронологію валів. Розкопками валу в межиріччі Збруча-Смотрича біля с. Велика Яромирка виявлено на його поверхні культурний шар (товщиною 30 см) давньоруського селища XII—XIII ст., основна частина якого знаходитьться з внутрішнього боку перед валом. При цьому насип валу деформувався і розсунувся задовго до утворення культурного шару. Маємо підставу вважати, що вали розглядуваного типу належать до племінного періоду. Цьому не суперечить і архаїчна технологія їх будівництва. Той факт, що вали захищали невеликі території, також свідчить на користь їх племінного, а не державного походження. Враховуючи усталеність будівельної традиції як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дністра, тогочасне суспільство мало значний досвід оборонного будівництва. Відомо, що перший етап широкого використання дерев'яно-земляної фортифікації у Східній Європі відноситься до ранньозалізного віку (другий етап припадає на давньоруський час). Ранньозалізним віком слід датувати і розглядувані вали.

Наприкінці першої половини 1 тис. до н. е. в Середньому Подністров'ї стикувались племена скіфської культури з племенами культури фракійського гальштату (голіградська група). Перші з них проживали на північному сході, а другі — на південному заході. Ареал валів відповідає північно-східній периферії культури фракійського гальштату.

На схід від Смотрича починається територія із скіфськими городищами. Вали по Збручу і в межиріччі Збруча-Смотрича повинні були призначатись для захисту від скіфської експансії племен фракійського гальштату, городища яких розташовані на захід від Збруча. Частині скіфів все-таки вдалося просунутися на Правобережжя Збруча, про що свідчить наявність в цьому районі селищ із скіфською матеріальною культурою. На Правобережжі Середнього Подністров'я пам'ятки культури фракійського гальштату межують із скіфськими пам'ятками зі сходу і півночі. Разом з поширенням скіфської культури на початку VI ст. до н. е. у Західному Поділлі з'являються поховання скіфських воїнів-вершників⁶. Скіфи згодом проникли і на Правобережжя Середнього Подністров'я.

Наведена історико-археологічна ситуація дозволяє вбачати в «Траянових» валах Середнього Подністров'я оборонні споруди місцевих племен для захисту від скіфів.

До іншого типу належать три валі в межиріччі Тернави-Смотрича-Дністра: біля с. Михайлівка Дунаєвецького р-ну, Боришківці і Кульчиєвці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1). В літературі ці валі також одержали назву «Траянових»⁷.

Вал біля с. Михайлівка (рис. 1,8) починається від долини р. Гниловод (права притока р. Тернави) і тягнеться на південний схід через поле і ліс на довжину 2 км. На полі вал розораний, висота його 40 см, ширина 18 м. У лісі він поруйнований старою обкопкою і зберігається на висоту 80 см при ширині 9 м. З північно-східного боку є залишки рову. На полі за лісом продовження валу не помітно, очевидно, він давно знищений.

Другий вал (рис. 1,9) довжиною 1800 м, починається від балки біля с. Боришківці, проходить через поле на південний схід і закінчується в лісі на краю яру з струмком. Із східного боку зберігається рів. На полі висота валу 0,5—0,6 м, ширина 19—20 м, в лісі — висота 0,6 м, ширина 10 м.

Третій вал на 2 км на захід від с. Кульчиєвці зберігається на довжину 550 м (рис. 1,10) в тому ж лісі, де закінчується попередній вал. Орієнтований він з північного сходу на південний захід. З східного боку є рів. Висота валу 50—80 см, ширина 8 м. У південному напрямку вал закінчується на краю лісу; його продовження на полі повністю знищено. Північний кінець валу знаходитьться в лісі на рівному місці. За допомогою траншеї, прокопаної впоперек до лінії валу на відстані 9 м на північ від його закінчення, встановлено, що вал і рів далі не продовжувались. Отже, цей вал не з'єднувався з попереднім валом, хоча вони й розташовані в одну лінію.

В розрізах двох останніх валів дерев'яних конструкцій не виявлено, вони насипані з землі, суглинку та глини. Початкова ширина валів 6—7 м, висота 2,5—3 м; ширина ровів 2,5—3 м, глибина 1,9—2,1 м.

Незважаючи на незначні розміри, валі мали оборонне значення. Вони проходять по гребеню підвищень, тобто займають найзручніше положення для спостережень і захисту.

На полі по обидва боки Боришківського валу виявлено селище черняхівської культури. Розкопками з'ясовано, що культурний шар селища, товщиною 30—40 см, перекритий валом. Отже, вал виник не раніше другої половини I тис. н. е. Можливо, що всі три валі були збудовані за часів середньовіччя для захисту Кам'янця-Подільського.

В літературі згадуються два «Траянових» валі по правому березі Дністра в м. Хотині й с. Гордівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.⁸

Хотинський вал починається в місті й тягнеться на південний схід вздовж корінного берега Дністра на довжину 6 км. В місті він забудований садибами, в середній частині по ньому прокладено шосе, а на східному кінці розорано. Ширина валу 9 м, максимальна висота 1,35 м. На захід від Хотина, в с. Гордівці зберігається другий вал, який проходить по краю плато на схід протягом 1925 м, а потім відповідно з напрямком корінного берега ріки повертає на південний захід і простежується в лісі ще на 900 м. З півночі вздовж валу лишилася западина від рову. Вал поруйнований. Його ширина 10 м, максимальна висота 75 см. Рів біля цього валу, як і попереднього, на більшості

ділянок розташований на схилі нижче основи насипу, чим досягалось збільшення висоти внутрішньої стінки рову.

У Хотинському валі знайдено гнилі дубові поперечні деревини, які скріплювали розсипчастий насип із значною домішкою вапнякового щебеню й дрібного каміння.

Гордівський вал, досліджений західніше села, насипаний з глини. Його зовнішній схил скріплений камінням. Рів був заглиблений на 3,25 м нижче основи валу.

Хотинський вал біля колишнього села Дарабани перерваний городищем, яке існувало ще до будівництва валу («Траянів» вал досипано впритул до напільногого валу городища, він перекриває також напільний рів городища). Власне в лінію валу було включено не городище, а його ескарпований схил з боку заплави Дністра. На городищі є культурний шар трипільської культури, знайдено кераміку ранньозалізного віку і давньоруську XII—XIII ст. Це дає підставу вважати, що вал збудовано пізніше XII—XIII ст.

На дні та в найнижчій частині заповнення рову вздовж валу біля с. Гордівці знайдено уламки глинняного посуду середньовічного часу, сформованого на ножному гончарському колі. Кераміка походить з найранішої частини заповнення, яке утворилося невдовзі після спорудження рову. Це дає підставу вважати, що укріплення функціонувало за доби середньовіччя. Обидва валі, можливо, були пов'язані з Хотинською фортецею.

Три «Траянові» валі знаходяться на правому березі Дністра західніше м. Хотина — поблизу сіл Вороновиця, Макарівка й Грушівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.⁹ Але ці валі є укріпленнями великих мисових городищ ранньозалізного віку, розташованих на півостровах у вигинах Дністра (рис. 1, 13—15). З трьох боків півострів обмежений стрімкими обривами до ріки, а з четвертого, напільногого боку доступ всередину городища перекривав вал (на городищі в с. Макарівка — три валі) (рис. 11).

В літературі згадується «Траянів» вал біля с. Великий Карабчій Городоцького р-ну Хмельницької обл.¹⁰ Насправді, за 0,5 км на північний захід від села в лісі знаходиться мисове городище, захищене з напільногого боку трьома валами. На городищі є культурний шар давньоруського часу і окремі знахідки ранньозалізного віку.

Наслідки археологічних досліджень свідчать, що назва «Траянових» валів поширюється на різні типи оборонних споруд, причому, різних історичних періодів. Фактично назва «Траянові» валів охоплює в Середньому Подністров'ї всі прямолінійні земляні вали невідомого походження, зокрема ті, які не обмежують замкнену площину, не асоціюються з назвою «городище» чи «замчище».

В історіографії панує думка, що «Траянові» валів збудовані в I ст. н. е. римським імператором Траяном для захисту підкорених земель (Дакії). Проте ототожнення назви валів з іменем Траяна — помилкове. Г. Ф. Чеботаренко стверджує, що в молдавських грамотах XY—XYI ст. сучасні «Траянові» валі мають назву «троян» і що молдавською це означає «замет, кучугура». Пізніше цю назву пов'язали з іменем Траяна і вирішили, таким чином, питання про походження валів¹¹. Ми цілком поділяємо думку про кабінетне походження слова «Траянові» в назві валів. Щодо етимології молдавського слова «троян» (воно може означати «замет» в значенні «насип», «вал»), то це слово походить, очевидно, від потрійних валів ("троянів"), які поширені на території Румунії. Згодом валі «трояни» з лекгой руки істориків-краєзнавців почали іменувати валами «Траяна», а в українській літературі — «Траяновими» валами. Безсумнівно, що так звані «вали Траяна» в Північно-АРХЕОЛОГІЯ, № 4, 1992 р.

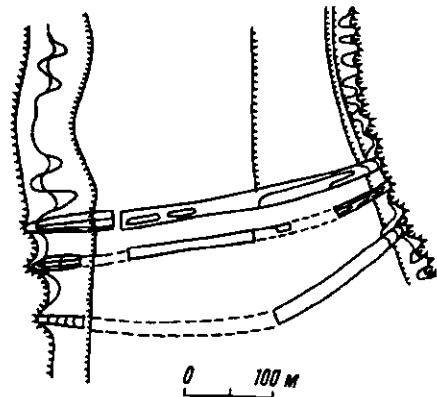

Рис. 11. План напільного частини городища з залишками трьох валів біля с. Макарівка.

західному Причорномор'ї, зокрема в Нижньому Подунав'ї та межиріччі Дністра-Прута, також відносяться до різних історичних періодів.

Серед досліджених валів Середнього Подністров'я виділяються в окремий тип вали з дерев'яними стінами-крепідами в насипі. Вони поширені на значній території від Збруча до Прута і, можливо, знаходяться ще далі. За цими валами можна закріпити умовну назву «Траянових». Інші вали не представляють якоїсь певної будівельної традиції, вони мали локальне значення й виникли, очевидно, у зв'язку з функціонуванням середньовічних фортець в Кам'янці-Подільському та Хотині.

Примітки

¹ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-anthropologicznej w roku 1878 // Zbiór do antropologii krajoowej.— Kraków, 1879.— T. 3.— S. 38—41.

² Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС.— М., 1901.— С. 201—204, 288, 289, 318, 325, 326, 349.

³ Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) — Каменец-Подольский, 1901.— С. 66, 67; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Jalisicyi wschodniej.— Lwow, 1918.— S. 47, 48; Kowalczyk E. Waly Zmijowe. Ze studiów nad obroną, stającą ziemą russkich we wcześniejszym średniowieczu // Kwartalnik historyj kultury materialnej.— 1969.— № 2.— S. 173, 174.

⁴ Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.— К., 1982.— С. 37, 66, 67.

⁵ Kirkor A. H. Op. cit.— S. 40; Гульдман В. К. Указ. соч.— С. 66; Janusz B. Op. cit.— S. 48.

⁶ Мелюкова А. И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА.— № 64.— 1958.— С. 8, 31, 49, 50; Археология Украинской ССР.— Т. 2.— К., 1986.— С. 110, 111.

⁷ Сецинский Е. Указ. соч.— С. 289, 324—326.

⁸ Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Вказ. праця.— С. 67.

⁹ Ауліх В. В., Герета І. П., Пеняк С. І. Вказ. праця.— С. 66; Никитина Г. Ф. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции // НА ИА АН УССР — 1980/81.— Ф. з. 10125.— С. 1, 2.

¹⁰ Сецинский Е. Указ. соч.— С. 317.

¹¹ Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф. Земляные валы Днестровско-Прутского междууречья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей.— К., 1989.— С. 219, 220.

М. П. Кучера

«ТРАЯНОВЫ» ВАЛЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Исследованиями так называемых «Траяновых» валов Среднего Поднестровья установлено, что это название в литературе закрепилось за всеми продольными валами, о происхождении которых нет сведений. Они принадлежат разнотипным и разновременным памятникам, причем в их числе оказались даже напольные валы некоторых городищ. Выделяется один устойчивый тип валов с внутренней деревянной опорной стеной, предназначавшейся для придания максимальной высоты земляной насыпи. Валы этого типа распространены на значительной территории — в Тернопольской, Хмельницкой и Черновицкой областях Украины. Их в данном регионе можно условно называть «Траяновыми». Предположительно они датируются раннегородским веком. «Валы Траяна» сосредоточены, в основном, в Северо-Западном Причерноморье (междууречье Днестра-Прута и в Нижнем Подунавье). Подлинное их название — «трыяны», очевидно, возникло применительно к тройным валам, известным на территории Румынии, а затем это название распространилось как имя нарицательное и на другие продольные валы. Историки же отождествили название «трыяны» с именем римского императора Траяна и создали версию о причастности его к строительству валов.

«TRYAN» RAMPARTS OF THE MIDDLE DNIESTER AREA

The study of the so-called «Trayan» ramparts of the middle Dniester area has shown that this title was given in literature to all longitudinal ramparts which lacked any data of their origin. They are attributed to relics of different types and periods and include even floor ramparts of some dwelling sites. One stable type of ramparts with an inner wooden supporting wall intended for creation of the maximal height of earthen embankment is identified. Ramparts of this type are met in the Ternopol, Khmelnitski and Chernovtsy Regions of Ukraine. In that territory they may be conditionally treated as «Trayan» ramparts. They are dated, supposedly, from the Early Iron age. «Ramparts of Trayan» are concentrated mainly in the North-Western Black Sea area (the Dniester-Prut interfluve and lower Danube territory). Their genuine name «tryons» had probably stemmed from ternary ramparts known in the Romania territory, then that title was given as a common one to other longitudinal ramparts. Historians have identified the term «tryons» with the name of Roman emperor Trayan and created a version on his participation in construction of ramparts.

Одержано 12.04.1992

КЛЯТВА З ДЕРНОМ НА ГОЛОВІ (ОБРЯД І МІФ)

Ю. Г. Писаренко

Аналіз клятви з дерном на голові демонструє взаємозв'язок народно-правового обряду і міфу та дозволяє заповнити деякі прогалини в наших уявленнях про міфологію східних слов'ян.

Як вже зазначалось у науковій літературі, юридичні обряди до- і ранньокласових суспільств у своїй термінології та символіці виявляють риси, пов'язані зі сферою міфології та релігії¹. Цей факт можна пояснити тим, що «право було лише одним із аспектів єдиного недиференційованого світогляду і поговідінки — аспектом, який виділяє сучасна аналітична думка, але який у реальному житті давніх людей був тісно і безпосередньо пов'язаний з іншими космологією, віруваннями, міфом»².

Архаїчне людство великою мірою залежало від природи. Норми суспільного життя, пристосовані до умов навколишнього середовища, в свою чергу, зводились у ранг всесвітніх законів. Право вважалось невід'ємною рисою світопорядку, правопорядок і світопорядок були майже синонімами³. Правовий же обряд, що оформлював певні юридичні установки, не міг сприйматись інакше, ніж такий, що одночасно оновлював світопорядок, наочно втілюючи в собі викладене у міфі.

Зв'язок між правовим обрядом і міфом, очевидно, був окремим випадком загальновизнаного співвідношення міфу і обряду. Згідно з визначенням С. О. Токарєва, обряд становить немовби інсценізацію міфу, а міф виступає як пояснення або обґрунтuvання обряду, його тлумачення⁴. Значення багатьох символів у правовому обряді може бути реконструйоване за даними міфології. Водночас, завдяки такій кореляції слідів міфу та змісту обряду можна знайти ланки, яких бракує в ланцюзі міфу. Останнє особливо цінне у вивченні міфології слов'ян, що майже не збереглася.

Дана робота присвячена розгляду конкретного правового обряду, що застосовувався в Росії до кінця минулого століття при вирішенні межових су-

перечок,— клятві (обходу межі) з дерном на голові,— здатному пролити світло на один фрагмент слов'янської міфології. Опубліковані в літературі матеріали про ці обряди свого часу узагальнив М. П. Павлов-Сільванський⁵.

Один з таких обрядів наводив М. М. Макаров: «Поблизу Сапожка (місто Рязанської Губернії) я бачив простолюдина, який, оспорючи принадлежність луки, з відчаем вирізав д е р н и у, поклав її собі на голову й, перехрестившись, клявся перед сперечальниками та свідками, що в тому разі, коли п о к і с не належить йому; тоді сама мати рідна земля прикриє його на вікі!»⁶.

Г. Соколов у 1878 р. описав вирішення суперечок про межі сіножаті у Каргопольському повіті Олонецької губернії: «Трапляється, що хазяї двох суміжних пожнин, забувши граничну рису, заведуть спір про межу. (...) Для вирішення суперечки, в декотрих селах Каргопольського повіту вибирають у судді між собою мати си ру землю. Один із суперечників говорить іншому: «нехай розсудить нас мати сира земля». Якщо на це вийде згода іншого суперечника, то один з них вириває шматок дерну з землею, кладе його на голову й іде по тому місцю, де, на його думку, повинна бути справжня гранична межа покосів»⁷. Цікаве і зауваження спостерігача про те, що, коли той, хто несе на голові дерн, обходячи межу, захопить край пожнини сусіда, з яким веде суперечку, «останній не ображається й добровільно віддає своєму супротивникові всю обійдену ним землю, примовляючи тільки, хрестячись: «З Богом! Бери, що обійшов: так розсудила нас мати сира земля»⁸.

Найдавніше згадування клятви з дерном містить слов'янський переклад слів Григорія Богослова (XI ст.) — «Бесіда Григорія Богослова про градобій». Переклад доповнює грецький оригінал переліком слов'янських язичницьких забобонів, серед яких називається й присяга під дерном: «...овъ же дрънь въ скроущъ (викраєний.— Ю. П.) на главѣ покладая, присягоу творить...»⁹.

М. П. Павлов-Сільванський зазначав, що у XVI ст. Російська держава та церква, викорінюючи язичницькі вірування, вживають заходів до заміні ходіння з дерном на ходіння з образом — «іконне ходіння». Та, в результаті, присутність ікони (як правило — Богородиці) тільки доповнила старі язичницькі обряди з дерном¹⁰.

Такий самий, як і в Росії, обряд присяги під дерном у суперечці про межу зустрічається в одному угорському акті 1360 р.: «Хома й Михайло Хапи, роззвівшись і розперезавшись й п о к л а в ш и на голову скибу землі, за існуючим звичаєм клястися землею, поклялись, що та сама земля, яку вони обійшли та відвели вищевказаними межами, від перших до останніх, є земля володіння їхнього «Полянка» й до неї належить»¹¹. Найдікавіший, з нашої точки зору, варіант присяги з дерном практикувався у Сілезії в XVI ст. Оппельнський земський статут 1562 р. наказував приносити присягу на межах за давнім звичаєм: «селяни повинні роздягтися до сорочки, стати на коліна в ямі, виритій на один лікоть в глибину, держати на голові дерн, не мати при собі ні ножа, ні зброї, і в такий спосіб промовляти присягу»¹². Згідно з висновком М. П. Павлова-Сільванського, обидва останні свідчення не відносяться ні до угорців, ні до німців. «Сілезія була споконвік слов'янською землею. Угорський же акт про межі «Полянки» (Polianka) й про позов між «Михайлом і Хомою Хапами» також, напевно, стосується слов'ян (де-небудь на кордонах Чехії або Галичини)»¹³. Два останні приклади, що свідчать про більш широке знайомство слов'ян із зазначеною клятвою, дозволили М. П. Павлову-Сільванському впевнено відкинути версію про її можливе запозичення руськими, зокрема, від скандинавів. Вчений писав, що відоме останнім символічне використання дерну значно відрізнялось від руського¹⁴. На його думку, як обряди з дерном, так і весь символізм руського давнього права не запозичені, а лише споріднені з германськими за спільною арійською (тобто, у сучасному розумінні, — індоєвропейською) прабатьківщиною слов'ян і германців¹⁵.

Визнаючи можливою належність обрядів з дерном вже прайндоєвропейцям, водночас не можна замовчати одного факту. За даними П. Матвєєва (1878 р.), звичай обходити спірну межу з дерном на голові був також відомий

і часто використовувався у Грузії¹⁶. Грузини ж до числа індоевропейських народів не належать. Разом з тим, як зазначають Т. В. Гамклерідзе та В. В. Іванов, народ, що утворював картвельську (південнокавказьку) мовну спільність (зокрема, предки грузинів) впродовж IV тис. до н. е., знаходився у тісному спілкуванні з прайндоевропейцями¹⁷. Можна припустити, що до числа запозичень, з того або іншого боку, належав обряд обходу межі з днем на голові.

Переклад слів Григорія Богослова зазначає язичницький характер клятви з дерном, що само по собі свідчить про походження обряду із архаїчного, первісно-родового суспільства. На користь цього ж говорить і згадування в клятві відомого язичницького божества Матері-сирої землі¹⁸. Таке визначення землі, що підкреслює її генетичне злиття з людиною, було зумовлене високим ступенем залежності суспільства від природи, характерним саме для первісності. У той же час, розглядуваний обряд пов'язаний із суперечками про землю. Чи сумісні вони з нашим уявленням про родове суспільство?

Властиве для цього укладу сприйняття землі як органічного продовження самого землероба виключало існування у відношенні до неї права власності, адже ще було відсутнє протиставлення суб'єкта права (індивідуального або колективного) об'єкту права — землі¹⁹. Що ж до приватної власності на землю, то вона не могла виникнути за умов, коли сама особа суцільно поглиналась колективом — родом, общину, великою сім'єю. У докласовому суспільстві відношення окремої людини до землі було опосередковане родовою групою, до якої ця людина належала²⁰. Земля початково була «спільною матір'ю» для всього колективу кровних родичів і символом його цілісності. Це виключало будь-які суперечки про землю.

Згідно висновку А. Я. Гуревича, мова про виключні права на певні прости землі не заходила доти, доки не приходили у зіткнення два колективи (племені, поселення), що претендували на одну й ту саму землю²¹. Аналізуючи причини появи індивідуальних претензій на землю, вчений зазначав: «Питання про взаємні права сусідів на землі та про розмежування цих прав, про їхнє ureгулювання виникало тоді, коли зростала чисельність населення й жителям села ставало тісно, а нових угідь не вистачало»²².

Висновки, що стосуються головним чином ранньосередньовічної Європи, напевно, багато в чому прийнятні й до більш ранніх періодів історії. Так, наприклад, вищезазначена наявність у грузинів способу вирішення межових спорів, подібного до слов'янського (індоевропейського), говорить про існування терitorіальних суперечок вже у період сусідства картвелів та прайндоевропейців. Ці суперечки виникали за умов родо-племінної організації. Дані вивчення мови дозволяють ученим зробити висновок, що прайндоевропейські поселення утворювали племена і роди, основані на принципі дуально-екзогамної організації. Кожне з таких поселень у своїй огорожі об'єднувало групу домів, що належали «великим сім'ям» патріархального типу²³. Очевидно, первинним осередком системи землекористування була ділянка землі (орної та пасовища), що перебувала у розпорядженні «великої сім'ї» і межувала з ділянками інших сімей. Можна припустити, що існував і періодичний перерозподіл цих угідь. Масові земельні суперечки (на всіх рівнях — від общинного до міжплемінного), напевно, були явищем, попереднім широкому розселенню індоевропейців за межі первинного району їхнього проживання. Головною причиною залишення ними гористої «прабатьківщини» була швидко зростаюча після неолітичної революції густота населення²⁴. Уже сам по собі процес розростання «великої сім'ї», що приводив її до роздрібнення на окремі сім'ї²⁵, повинен був зробити суворішими правила землекористування і супроводжуватись певними незгодами вже серед вихідців з однієї «великої сім'ї», не кажучи про можливі спори між окремими «великими сім'ями» й парними сім'ями, що вийшли з сусідніх «патронімій». Гадаємо, тоді й могла виникнути потреба у клятві з дерном. Її використання можна припустити й у конфліктах між поселеннями²⁶. Чи вживались ці обряди для замирення з неіндоевропейськими племенами? Якщо — так, то, очевидно, не відпочатково. Уявлення про едину Маті-землю не повинно було виходити за рамки однієї мовної спільноти. Тому використання такої клятви

у вирішенні міжетнічних проблем здається ймовірнішим у зонах більш-менш тривалого сусідства.

З вищепередного випливає, що нема ніяких протиріч у поєднанні клятви Матір'ю-землею з територіальними претензіями. Вони також могли виникати вже у первісно-родовому суспільстві й при цьому не мали нічого спільногого ні з колективною, ні з приватною власністю на землю. Земля була необхідною умовою існування людства. Вона належала оброблювачам, але і останні немовби належали їй²⁷.

Про збереження такого відношення до землі навіть у членів пізнішої, сусідської, общини свідчить застосування клятви з дерном у середньовіччі та новий час. Приклад цих архаїчних поглядів демонструють вже наведені відомості про вирішення межевого спору в Каргопольському повіті Олонецької губернії останньої четверті XIX ст. Селянин прощає суперниківі перехоплену ним при обході межі з дерном на голові зайву смугу, вірячи, що так розсудила сама Матір-земля. Мірою правоти індивіда, його суддею продовжує виступати вся земля, населена общинною. Над почуттям господаря домінує родова свідомість. Водночас необхідно пам'ятати, що опосередковане колективом відношення людини до землі походить з родового ладу. Для общини сусідської ці уявлення є похідними, оскільки в основі даної спільноти лежать уже не родинні, а територіальні зв'язки.

Переконавшись в архаїчному характері клятви з дерном, можемо перейти до нашого головного завдання — розкриття її відношення до міфологічної картини світу слов'ян.

Найконкретніше слов'янський міфологічний космос представлений у композиції Збручукого ідола, що датується IX ст.²⁸ Чотири грані цієї статуй відповідають сторонам світу, а її вертикальний триповерховий поділ відбиває уявлення про триярусність Всесвіту²⁹. Верхній рівень займають чотири боги, лики яких, під однією шапкою, ніби утворюють одне божество, що визначається Б. О. Рибаковим як Род-Святовит. Середній ярус зображує світ людей, які, узявшись за руки, стоять на плоскій земній поверхні. У нижньому ярусі, на трьох гранях скульптури — передній і бокових — показано бога, який стоїть на колінах, і головою та руками підpirає землю (рис.). Цей персонаж Б. О. Рибаков інтерпретує як Велеса-Волоса, переконливо пояснюючи це тим, що один із семантичних відтінків кореня «вел» пов'язаний із замогильним світом, померлими предками, які лежать у землі³⁰. Триликість цього бога споріднює його з Триглавом балтійських слов'ян і, очевидно, також втілює єдність усіх ярусів світу³¹. Волос виступає як надійна опора для землі, населяючих її людей і всього космосу.

Уже на перший погляд, клятва з дерном зовнішньо нагадує зображення Волоса на Збручукому ідолі. На користь цього зближення свідчить існування варіантів обряду в Сілезії, а також, згідно з М. П. Павловим-Сільванським, десь на кордонах колишньої Угорщини з Чехією або Галичиною, тобто не так далеко від місця знахідки Збручукого ідола. Щодо сілезького варіанту, в якому присягаючий з дерном на голові стояв на колінах у виритій ямі, то він взагалі тотожний «збручуким» зображенням Волоса. Цікаве також і те, що поряд із згадуванням клятви на Рязанщині, в діалектній рязанській мові зустрічається слово в е л е с — «повелитель, розпорядник, укажчик»³².

З цього зіставлення попередньо видно,

Рис. Одне з трьох зображень Велеса.

що символ дерну на голові має не тільки утилітарне, а й концептуальне значення. Виходячи за межі земельного позову, він займав важливе місце в уявленнях про світову картину в цілому.

Сама по собі зовнішня схожість клятви з дерном і «збруцьких» зображень Волоса дозволяє зробити ряд цікавих висновків, адже за цією подібністю впізнається співвідношення міфу і обряду. Тому безперечно, що: 1) селянин, який виконує обряд, уподоблюється Волосу; 2) Мати-сира земля, відома як язичницьке божество, повинна була розумітись не тільки як мати селянина, який приносив клятву, але і самого Волоса. Таким чином, для цього міфологічного персонажа уперше вдається встановити частку родоводу³³. 3) Волос, який вважався сином Землі нарівні з людиною, повинен був виступати старшим, а отже виконувати роль першопредка, що узгоджується з його замогильною функцією; 4) Клятва з дерном підтверджує раніше висловлену В. М. Топоровим думку про з'язок Волоса з соціальною організацією³⁴. Оскільки обряд оберігає цілісність суспільства, конкретніше—общини, Волос наче захищав общинний устрій.

Просторова картина Зброзького ідола, що передає уявлення про підземний, замогильний світ, дозволяє краще зрозуміти символіку обрядів з дерном і може повніше розкрити нам характер самого культу Волоса.

Ситуація, в якій знаходиться той, хто присягає (відводить межу) з дерном на голові, може характеризуватися як порубіжна. Вважалось, що він піддає себе іспиту, який міг коштувати йому життя. Згідно із зауваженням І. Т. Попосхкова, до практики обрядів з дерном у XVIII ст., «много и того слuchаетца, еже отъводя землю и неправедную межу полагая, и умирали на меже»³⁵. Ко-ли зіставимо це із схематичною структурою космосу на Збуруцькому ідолі, то побачимо, що земна площина на ній служить межею між підземним світом (мертвих) і наземним — живих людей. Тому селянин, який кладе дерн на голову, ніби пересуває цю лінію, символічно опускаючись під землю. Якщо після такого «самопоховання» він все ж залишається живим, то значить по праву претендував на ділянку землі, а якщо вмирає, то цього права не мав. Очевидно, така смерть уважалась ганебною і не могла прирівнюватись до смерті рівноправного члена суспільства. Напевно, за уявленнями сучасників, на цю людину чекало посмертне ізгойство, рабство за гробом. Наприклад, за текстом договору Ігоря з греками (під 945 р.), смерть і рабство «въ весь вѣкъ в будущий» — найтяжчі й майже тотожні кари для клятвопорушника³⁶. Звідси випливає, що правдива клятва, навпаки, — повинна була підтверджувати повноправність. Це зауваження особливо важливе у зв'язку з розглядом клятви з дерном на голові — клятви Matir'ю-землею³⁷!

Повноправний статус, правовздільність члена архаїчного суспільства визначались його належністю до родової групи³⁸. У свою чергу, тільки як член останньої він був пов'язаний із землею. Отже, відношення індивіда до землі ("матері") дорівнювалось його зв'язку із своїм родом і символізувало всю повноту його прав, його вільний статус. Втрата зв'язку із землею, як і втрата повноправ'я³⁹, була рівна смерті.

Слід гадати, що у пізніший час селянин, апелюючи у клятві з дерном до Матері-землі, хоча і боровся за індивідуальну ділянку, але за традицією доводив свій зв'язок з більш широким і давнішим поняттям — «рідною землею», родом, тобто також відстоював свій повноправний статус.

Про те, що в докласовому суспільстві клятву з дерном застосовували не тільки в земельних суперечках, але і як клятву взагалі, у значенні символу повноправності, честі, свідчить принципово схожий обряд — затвердження мирного договору лютичами, коли обрізувалася верхівка волосся, змішувалась з травою або шматком дерну і відбувалось рукобиття⁴⁰. Складається враження, що цей варіант клятви, зовні спрощений відносно клятви з дерном на голові, за призначенням передував їй. Доказ володіння ділянкою до клятви з дерном додається ніби побіжно. З точки зору власне родового світогляду це могло б сприйматись як «тавтологія», доводячи повноправність індивіда повноправного уже в силу його належності до даного роду, що живе на даній землі.

Як різновид клятви з дерном може сприйматися цікавий обряд, що супроводжувався вивченням археологічної пам'ятки у містечку Світловодськ.

роводжував обрання кошового отамана на Запорозькій Січі. Старі козаки по черзі підходили до новообраного й сипали йому на голову пісок або мазали маківку грязюкою, щоби, мовляв, «він не забував про своє низьке походження і не прагнув би до підвищення над усім товариством»⁴¹. Яким умовним не є це тлумачення, у даному обряді явно помітний зв'язок соціального стану з рідною землею і колективом. Цей приклад віддалено вказує на можливість використання подібного обряду при виборах ватажків осередків первісного суспільства.

Про те, що клятва з дерном у слов'ян могла грати роль визначнішу, аніж у вирішенні межових суперечок, побіжно свідчать способи використання дерну в обрядовості давніх германців. Так, у скандинавів спільне проходження під дерном й подальше змішування крові з землею робило людей побратимами. Цей обряд був відомий скандинавам поряд з іншим — очисним іспитом *jardarmenn*: від землі відділяли смугу дерну і піднімали так, щоб її кінці були прикріплени до землі, а під смugoю могла пройти людина, яка випробовувалася. Особа вважалася очищеною від звинувачення, якщо дерн на ній не заваливався⁴². В обох наведених випадках статус людей поєднується з уявленням про рідну землю, а там, де мова йде про побратимство, до цих понять додається ідея співдружності, колективізму⁴³.

Звідси випливає, що клятва з дерном, клятва землею⁴⁴ це, передусім, не доказ права на землю, а утвердження чесного імені, рівноправності людини (що, очевидно, демонструє нам справжнє значення будь-якої клятви взагалі), які у первісному суспільстві визначались її зв'язком з родовим колективом, рідною землею⁴⁵.

Як згадувалось, людина з дерном на голові, підтверджуючи свій рівноправний статус, ніби на деякий час символічно сходила у замогильний світ.

Приклад зв'язку ідей смерті-відродження і рівноправності члена архаїчного суспільства знаходимо у первісних обрядах ініціації, посвячення⁴⁶. Як писав С. О. Токарев, у цьому випадку ідея смерті й воскресіння є своєрідним релігійно-магічним виразом того факту, що неофіт, переходячи до групи повноправних членів племені, ніби знову народжується і починає нове життя⁴⁷.

У слов'ян, як і у багатьох інших народів світу, характер ініціації мали пострижини⁴⁸. Як традиційне введення у статус (або його доведення), пострижини символізували тимчасову смерть: зрізана частка волосся падає на землю, змішуючись з нею, іноді спеціально ховається у ній, отже, ніби лішається замогильному світу⁴⁹. Пострижини нагадують обряд «договору лютичів», через посередництво якого іх можна порівняти із клятвою з дерном на голові (підкreslimo, правдивою⁵⁰), а також із «збрuczькими» зображеннями Волоса. Про зв'язок пострижин з останнім свідчить вже саме співзвуччя «в о л о с (волосся) — В о л о с», а також те, що пострижини входили до функцій волхвів⁵¹, ім'я яких теж пов'язується з Волосом⁵².

Обряд пострижин, як і взагалі ініціації, повинен був мати міфологічне обґрутування. Так, згідно висновку В. Я. Пропла, те, що переживав юнак при посвяченні, відбивало міфологічні уявлення про події, які відбувалися з предком, фундатором роду⁵³. Вище, на основі схожості клятви з дерном (Матір'ю-землею) і «збрuczького» Волоса, ми дійшли висновку, що останній виступав предком людей, народженим Землею. Тому те, що діялось з хлопцем при пострижинах або з людиною, яка підтверджувала свій статус клятвою з дерном, а саме — тимчасове «опускання» в землю з наступним «відродженням» з неї, мало відбуватися з Волосом у міфі⁵⁴. Отже він не був постійним мешканцем підземного світу. Фактично Волос, як предок, повинен був народжуватись, вмирати і знову воскресати в історії кожної людини⁵⁵.

Постає цілком природне питання, чи збереглися хоча б які-небудь сліди міфи про Волоса і Землю?

Очевидно, фрагменти цього міфи можуть міститись у билинах про Святогора, там, де розповідається про його передчасну смерть, тобто, в історіях про тягу земну й про те, як Святогор лягає в труну⁵⁶. Існує точка зору, що в образі Святогора знайшов відбиття міфологічний мотив велетня-предка⁵⁷.

За контекстом билин, які дійшли до нас, смерть цього героя сприймається

як безповоротна. Але, стосовно розглянутих нами обрядів, це відповідало б фальшивій клятві з дерном й втраті повноправності, тобто, рабству. Тому, очевидно, слід припустити, що за рамками міфологічного фрагменту, викладеного в билині, прототип Святогора (Волос?), як і селянин, який присягає з дерном по правді, і хлопець, який проходить посвячувальний обряд, вслід за короткочасною смертю, повинен був воскреснути.

У свій час В. Я. Пропп, уважаючи розповіді про «переметну суму» і про труну Святогора відпочатково властивими для нього сюжетами, писав, що ці билини викликають почуття закономірності смерті Святогора⁵⁸. Поряд з цим, вчений, на наш погляд, поспішно відхилив зроблені до нього спроби зіставити епізод із труною Святогора з міфом про Осіріса. Останній також лягає в приготовану для нього скриню-труну, віко якої зненацька закривають⁵⁹. В. Я. Пропп гадав, що «аналогія ця хибна: Осіріс, бог рослинності, лягає в труну, щоби навесні з рослинами знову воскреснути. Його смерть — смерть тимчасова. Смерть Святогора є смерть назавжди. Він іде з життя тому, що його пора прийшла»⁶⁰.

Але чому саме прийшла пора смерті повного сил Святогора, билина не пояснює. Така неконкретність, як нам здається, чужа жанру міфології взагалі. Тому, очевидно, не можна порівнювати будь-які билини і міфи безпосередньо. Билина вже підпорядкована іншим законам і, гадаємо, просто зберігає натяки на міф, якому наслідує. Припустима лише паралель, а не тотожність.

Подібність між русським Святогором і єгипетським Осірісом, у свою чергу, спонукає нас уважніше подивитись на руського ж Волоса, який, напевно, також вмирав і воскресав. Загальновідомий як «скотий бог», він відповідав за плодючість і у більш широкому розумінні — був божеством врожаю. Жменю колосся залишали щороку на полі «Волосу на бородку»⁶¹. Отже, Волос виступав у тій же ролі, що й Осіріс. Крім того, як головні дні Волоса⁶², так і народження Осіріса⁶³ припадали на період зимового сонцестояння — моменту повороту природи до весни. Отже, на основі цієї схожості, можна припустити, що прообразом Святогора, історія якого нагадує фрагмент міфу про бога єгиптян, був Волос.

Для Волоса, який освячував устрій общини, функція забезпечення її добробуту (продуктами землеробства і скотарства) була цілком природною. Що стосується його зв'язку, як вмираючого і воскресаючого бога рослинності, із символічними смертю та відродженням, зокрема, у клятві з дерном, то він також цілком можливий. Саме чергування природних явищ, необхідних общині у її господарській діяльності, уявно ставилось в залежність від вчасної «смерті» її членів в одному статусі і «воскресіння» в іншому. Так, «занадто довге» життя дідів ніби затримувало зростання хлібів. Але ті, хто своєчасно перейшли до рангу предків, мовби прискорювали цей процес⁶⁴ — «воскресали» у вигляді врожаю. Гадаємо, що ідея впливу суспільних порядків на природу і навпаки повною мірою була притаманна культу Волоса.

Окрім клятви з дерном на голові, про зв'язок Волоса із законами суспільства свідчать також згадування бога в договорах Русі з Візантією під 907 та 971 рр.⁶⁵ Поряд з богом війни Перуном, він, напевно, виступає як бог миру, порядку, договору. Ця ж функція Волоса відбилася в «Сказанні про збудування града Ярославля» (датується XVIII ст., але вміщує ще давніші джерела). Язичники північного сходу Русі «клятвою у Волоса обеща Князю (Ярославу Мудрому.— Ю. П.) жити в согласии...»⁶⁶. Одночасно Волос виступав і покровителем світопорядку, адже, згідно з рельєфами Збрuczького ідола, саме на ньому тримається світ.

Клятва з дерном на голові відкриває шлях до реконструкції зв'язку Волоса із суспільною організацією. Відстоюючи цією клятвою свій повноправний статус, людина підтверджувала свою належність до родового колективу, а також наслідувала предку (в даному випадку — Волосу), який був народжений Матір'ю-землею і сам став фундатором роду. Доводячи власні права, індивід одночасно ніби відтворював встановлений Волосом порядок у суспільстві і нерозривно пов'язаний з останнім світопорядок.

Отже, клятва з дерном на голові виступає як дзеркало всієї первісної общини — взаємин у ній, її міфологічного бачення світу.

Примітки

- ¹ Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе.— М., 1970.— С. 100, 101, 112, 113.

² Гуревич А. Я. Аграрный строй варваров // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма.— М., 1985.— Т. 1.— С. 106.

³ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972.— С. 143.

⁴ Токарев С. А. Обряды и мифы // Мифы народов мира (Энциклопедия).— М., 1988.— Т. 2.— С. 235.

⁵ Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России.— М., 1988.— С. 46, 47, 486—492.

⁶ Макаров М. Древние и новые божьи, клятвы и присяги русские // Труды и летописи ОИДР.— М., 1828.— Ч. IV.— Кн. 1.— С. 197.

⁷ Соколов Г. Судья-земля. Обычай, существующий в Каргопольском уезде Олонецкой губернии // Сборник народных юридических обычаев / Под ред. П. Матвеева.— СПб., 1878.— Т. 1.— С. 17, 18 (Записки Имп. Русского геогр. общества по отд. этнографии; Т. VIII).

⁸ Там же.— С. 18.

⁹ Цит за: Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь // Записки Историко-филологич. факультета С.-Петербург. ун-та.— СПб., 1914.— Вып. 117.— С. 94; див. також: Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древне-славянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века.— СПб., 1875.— С. 243.

¹⁰ Павлов-Сильванский Н. П. Указ. соч.— С. 487, 488.

¹¹ Там же.— С. 488.

¹² Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу.— М., 1865.— Т. 1.— С. 149; див. також: Павлов-Сильванский Н. П. Указ. соч.— С. 489.

¹³ Павлов-Сильванский Н. П. Указ. соч.— С. 489.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.— С. 47, 506.

¹⁶ Матвеев П. Заметка к предшествующей статье // Сборник народных юридических обычаев / Под ред. П. Матвеева.— Т. 1.— С. 20.

¹⁷ Гамклеридзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— Кн. 2.— С. 890 і сл. Періодом знаходження індоевропейців на йхній «первинній пра-батьківщині» (до якої входив і Південний Кавказ) до початку інтенсивних міграцій (III тис. до н. е.) вважається V—IV тис. до н. е. (Там же.— С. 895). Загальнокартельська мова, а отже, й сама спільність, що нею розмовляла, очевидно, існувала у IV—III тис. до н. е., після чого зазнала диференціації (Там же.— С. 880, 881.— Прим. 2).

¹⁸ Смирнов С. И. Древнерусский духовник (исследование по истории церковного быта) // Чтения в ОИДР.— М., 1913.— Кн. 2.— С. 262 і сл.; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 599, 600; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 439, 447.

¹⁹ Гуревич А. Я. Проблемы...— С. 28, 30; Удальцова З. В., Бессмертный Ю. Л., Гуревич А. Я. Некоторые итоги изучения генезиса феодально-зависимого крестьянства в Европе // История крестьянства в Европе.— Т. 1.— С. 559.

²⁰ Гуревич А. Я. Проблемы...— С. 28.

²¹ Там же.

²² Гуревич А. Я. Аграрный строй...— С. 110. Процес внутрішнього зростання населення общин й зовнішні територіальні спори, очевидно, були нерозривно пов'язані.

²³ Гамклеридзе Т. В., Иванов В. В. Указ. соч.— С. 885.

²⁴ Там же.— С. 886.— Прим. 1.

²⁵ Там же.— С. 772.

²⁶ Існування таких суперечок доводиться більш пізніми прецедентами. Так, у Писцових книгах, наданих у 1625 р. Сольвичегодському Вологодській єпархії Коряжемському монастирю на пожнини або покоси, обхід межі з землею на голові двічі зафіксовано в суперечках між селянами й ченцями монастиря (Митрополит Евгений. О разных родах присяг у славяно-русов // Труды и записки ОИДР.— М., 1826.— Ч. III.— Кн. 1.— С. 85—87).

²⁷ Удальцова З. В., Бессмертный Ю. Л., Гуревич А. Я. Указ. соч.— С. 559.

²⁸ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— С. 236, 243, 244.

²⁹ Там же.— С. 241; Фамицын А. С. Божества древних славян.— СПб., 1884.— Вып. 1.— С. 138.

³⁰ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 421, 427, 408.— Прим. 140; Рыба-

ков Б. А. Язычество Древней Руси.— С. 243—244, 247. Докладі дані про зв'язок загальноЯндоевропейського кореня *wel* — і самого Велеса із замогильним світом див.: Гамклеридзе Т. В., Иванов В. В. Указ. соч.— С. 824; Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 71—73 та ін.; Петров В. П. Фольклор і проблема балто-слов'янської спільноти // Слов'янське літературознавство і фольклористика.— К., 1970.— Вип. 5.— С. 67; Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей.— М., 1982.— С. 56—64 та ін.

³¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— С. 244.

³² Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 54, 74.

³³ Загальновідомо, що міфологічним чоловіком Землі виступало Небо і обе вважались батьками людей (Смирнов С. И. Указ. соч.— С. 262, 263). Отже, можна припустити, що батьком Волоса було саме небесне божество, наприклад, небо-Сварог або ж Род. «Батьківські права» останнього щодо людей підтверджуються антизичничкою реплікою з рукопису XV—XVI ст. під умовою назвою «О відновленні духа в човіку»: «то ти не Родъ, съѣдя на вадусѣ мечеть на землю груды и въ томъ раждаются дѣти» (Цит. за: Бестужев-Рюмин К. Русская история.— СПб., 1872.— Т. 1.— С. 24. Див. також: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 448, 449).

³⁴ Топоров В. Н. Фрагмент славянской мифологии // КСИС.— М., 1961.— Вып. 30.— С. 31, 32.

³⁵ Погошков И. Т. Книга о скудости и богатстве / Ред., вступ. статьи и примеч. Б. Б. Кафенгауза.— М., 1937.— С. 262.

³⁶ ПВЛ.— М.— Л., 1950.— Ч. 1.— С. 35, 38.

³⁷ Якщо дерн це — символ всієї землі, то клятва є ніби випробуванням фізичної сили людини — мотив, присутній і в зображеннях Волоса на Збрзецькому ідолі. Сила людини, таким чином, прирівнюється до її статусу. З точки зору схожості цих понять, цікаве позначення по-внощінського рівноправного члена давньослов'янського колективу — *'velij'*, етимологічно пов'язане з іменем Велеса (Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 31, 32; Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 74). Отже, повноважний член суспільства був подібний до Велеса.

³⁸ Гуревич А. Я. Проблемы...— С. 116.

³⁹ Там же.— С. 115, 121, 196.

⁴⁰ Фортинский Ф. Я. Титмар Мерзебургский и его хроника.— СПб., 1872.— С. 173; Котляревский А. А. Славянские древности. Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права // Сборник ОРЯС (Сочинения А. А. Котляревского.— Т. IV).— СПб., 1895.— Т. 50.— С. 198.

⁴¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т.— К., 1990.— Т. 1.— С. 167.

⁴² Гуревич А. Я. Проблемы...— С. 103; Павлов-Сильванский Н. П. Указ. соч.— С. 47, 489.— Прим. 19.

⁴³ Це нагадує значення слова «земляк», що відображує спорідненість людей за ознакою їх походження з однієї місцевості (Афанасьев А. Н. Указ. соч.— С. 150).

⁴⁴ Варіантами клятви землею можуть вважатись також згадуваний у руських казках звичай, приносичи клятву, істи землю або ж відоме на Україні цілування землі (Афанасьев А. Н. Указ. соч.— С. 146, 147).

⁴⁵ У зв'язку з таким «розширенням» значення клятви з дерном, підкreslimo, що її найдавніше згадування у перекладі «Бесіди Григорія Богослова про градобій» XI ст. не називає конкретних обставин її застосування.

⁴⁶ Левинтон Г. А. Инициация и мифы // Мифы народов мира.— М., 1987.— Т. 1.— С. 543, 544.

⁴⁷ Токарев С. А. Ранние формы религии.— М., 1990.— С. 213.

⁴⁸ Комарович В. Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // ТОДРЛ.— М.— Л., 1960.— Т. 16.— С. 89; Еремина В. И. Ритуал и фольклор.— Л., 1991.— С. 143, 144. Згідно з літописами, на Русі обряд пострижин провадився на 2—3 році життя. За висновком Л. Нідерле, обряд позначав перехід дитини з-під опіки материнської у батьківську, під чим розумілося також, що дитина — хлопчик — був у потенції зрілим чоловіком (Нідерле Л. Славянские древности.— М., 1956.— С. 184). Ймовірне відношення цього обряду до числа ініціацій, які, за етнографією багатьох народів, здійснювалися у більш пізньому віці, підтверджується висновками С. О. Токарева про те, що багато обрядів прийняття в релігійну общину, в розвиненіх релігіях пов'язаних з раннім віком, за походженням є одночасно пережитками ініціацій (обрізання в іудаїзмі й мусульманстві, таїнство хрещення в християнстві) (Токарев С. А. Ранние формы...— С. 225, 226).

⁴⁹ Разом з обрядовим похованням зрізаного дитячого волосся ніби вмирала одна істота і народжувалась інша (Еремина В. И. Указ. соч.— С. 144). «Поховання» першого волосся спостерігалося і на Україні (Воронай О. Звичаї нашого народу (Етнографічний нарис).— К., 1991.— Т. 2.— С. 350). З цієї ж точки зору цікавий опис своєрідних на вигляд пострижин у поляків: «Пострижини робив сам батько мідним ножем, тримаючи дитину у себе на колінах. Мати перед пострижинами клала на голову дитині кілька житніх колосків та кропила свячену водою. Острижене волосся поляки клали у горщик з гною бика, а потім, разом з горщиком, закопували у землю» (Там же.— С. 353). Про зрізане волосся як символ смрті свідчить те, що у деяких казках героя у тридесятому царстві (на іншому світі) обгинають пасмо (Пропп В. Я. Историч-

ские корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 300). Б. А. Успенский пише, що відповідний ритуал спостерігається у траурних та поховальних обрядах і, напевно, знаменує символічну смерть, залучення до світу мертвих як обителі Волоса (Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 78). Про спеціальний зв'язок волосся з поховальним обрядом див.: Там же.— С. 167; Афанасьев А. Н. Указ. соч.— С. 117; Гаген-Торн Н. И. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // СЭ.— Л., 1933.— №5—6.— С. 83.

⁵⁰ Відповідно схожість з варіантом обманиової клятви з дерном, що вела до ув'язнення під дерном і позбавлення всіх прав, знаходимо в обрядах з волоссям, які були спрямовані на ущемлення свободи особи, й образу або покарання. Саме так можуть сприйматися два наведених у літописах випадки насильницького позбавлення волосся. Це — обстриження Мстиславом Ростиславичем посла Андрія Боголюбського у 1173 р. та, століттям раніше, виривання Яном Вишачем борід ярославським волхвам (Комаров В. Л. Указ. соч.— С. 85, 86). У значенні втрати, а не набування прав слід розуміти й обряд покладення дерну на голову при продажу селян у колопство (очевидно, йшлося саме про покладення дерну, а не клятву з дерном, як гадав М. П. Павлов-Сильванський) (Павлов-Сильванский Н. П. Указ. соч.— С. 490). Учораший общинник переходив у особисту залежність від феодала як раб. Тому, напевно, вірною є думка, згідно якої обряд з дерном при самопродажу селян у холопи був «символом, що позначав громадянську смерть, ніби поховання похолоплюваного...» (Яковлев А. Холопство и холопы в Московском государстве XVII в.— М.— Л., 1943.— С. 43).

⁵¹ В одному тексті XVIII ст. з Румянцевського зібрання говориться: «Волсви и ерефици и богомърскии бабы кудесницы и иная множайшая волшебствуют (...) и съ робять первыя волосы стригутъ» (Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума.— Спб., 1842.— С. 551).

⁵² Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 54.

⁵³ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 354—355.

⁵⁴ Ідея ініціації — пострижин, як смерті й воскресіння, у відношенні до історії самого Волоса — патрона людей, знаходить цікаву паралель у християнстві. Обряд хрещення, як форма давнього символічного ритуалу смерті і воскресіння (Токарев С. А. Ранние формы...— С. 225—226), відповідав головний ідеї образу самого Христа.

⁵⁵ Зокрема, існували уявлення про відродження померлих у вигляді нашадків або у молодій прорості хлібів (Смирнов С. И. Указ. соч.— С. 263—264; Ереміна В. И. Указ. соч.— С. 29—31). Згідно поглядам на смерть будь-якої чесної людини як тимчасову, кожного померлого повинні були увійти людиною «з дерном на голові». Можливо, цим підтверджується раніше зроблене припущення щодо символікі слов'янського кургану: це ніби слід від голови предка-волота, якою той знизу підтримує землю (Писаренко Ю. Г. К вопросу о символике кургана в славянской культуре // Духовная культура древнего населения Украины. Тез. докл. научно-практич. конф.— К., 1989.— С. 11). Ймовірно, з цим пов'язана особлива роль обкладання дерном могил предків. Див.: Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 69.

⁵⁶ Былины / Сост., автор предисл. и вводн. текст. В. И. Калугин.— М., 1986.— С. 48—50, 53—55.

⁵⁷ Левинтон Г. А. Великаны // Мифы народов мира.— Т. 1.— С. 228.

⁵⁸ Пропп В. Я. Русский героический эпос.— Л., 1955.— С. 72, 73.

⁵⁹ Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь.— М., 1983.— С. 340—343. Цікаво і те, що сестра і дружина Осіпіца Ісіда на знак трауру зрізає пасмо свого волосся (Там же.— С. 341).

⁶⁰ Пропп В. Я. Русский...— С. 81.

⁶¹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 62, 63.

⁶² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— С. 428—431.

⁶³ Рождество Христово // Атеистический словарь / Под ред. М. П. Новикова.— М., 1983.— С. 424.

⁶⁴ Писаренко Ю. Г. Могили волотів на Русі // УІЖ.— 1988.— №5.— С. 128. Докладніше про відповідні цим уявленням ритуальні ввівіства дідів див.: Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М., 1978.— 239 с.

⁶⁵ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 25, 52.

⁶⁶ Лебедев А. Храмы Власьевского прихода в г. Ярославле.— Ярославль, 1877.— С. 7. У зв'язку з висновками про Волоса як бога договору, а також про паралель між Волосом і Осірісом, цікавий епітет останнього — «правдиворечивий» (Фрэзер Д. Д. Указ. соч.— С. 344). Про зв'язок Волоса з договором свідчить і те, що сама наявність волосся, бороди вважалась ознакою благочестя. За даними XVII ст., слову бородатої людини в Росії вірили більше, ніж безбородої (Успенский Б. А. Указ. соч.— С. 174). Таке відношення до бороди пояснює трагічне сприйняття стрижки борід за наказом Петра I.

Ю. Г. Писаренко

КЛЯТВА С ДЕРНОМ НА ГОЛОВЕ (ОБРЯД И МИФ)

Клятва с дерном на голове — клятва Матерью-землей (впервые упоминается в XI в.) обнаруживает внешнее сходство с изображениями Волоса — «держателя земли» на Збручском идоле. Это свидетельствует о связи понятий правопорядка и миропорядка в мировоззрении древних славян, кроме того, позволяет сделать вывод, что сам мифологический персонаж — Волос считался сыном божества по имени «Мать-сыра земля» и выступал по отношению к человечеству первопредком.

Клятва с дерном первоначально служила не доказательству прав на спорную землю, а подтверждению полноправного статуса члена архаического общества. В самом обряде это осуществлялось посредством временного символического погружения в загробный (подземный) мир и последующим возрождением из него. Вывод о связи идеи смерти и воскресения со статусом полноправного члена первобытного коллектива подтверждается на примере обряда инициации, посвящения, пережитком которого у славян, очевидно, были постриги.

По известным представлениям, инициации повторяли то, что якобы происходило с предком, основателем рода, то есть, в рассматриваемом случае, очевидно, с Волосом. Следовательно, смерть и возрождение, подтверждающие статус при постригах и в клятве с дерном,— это то, что в мифе должно было происходить с Волосом. Следы этого мифа, вероятно, сохранили былины о смерти Святогора.

Анализ представлений, касающихся клятвы с дерном на голове, позволяет прийти к заключению о существовании мифа о Волосе и Земле и об отношении этого мифа, как и образа самого Волоса, к социальной организации древних славян.

Yu. G. Pisarenko

AN OATH WITH A SOD ON THE HEAD (A RITE AND A MYTH)

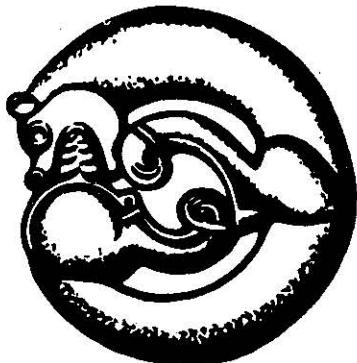
An oath with a sod on the head, i. e. an oath of Mother-land (first is mentioned in the 11th cent.), has resembled externally an image of Volos, «land holder», depicted on the Zbruchian idol. This confirms a relation between notions of law and order and law and universe that existed in the world outlook of ancient Slavs. Besides, this permits concluding that the very mythological hero, Volos, has been considered a son of a deity named «Mat'-syra zemlya» (Mother — damp-land) and was an original ancestor of the mankind.

At first the oath with a sod on the head served not as a proof of rights for a disputable land, but a confirmation of a full and equal status of the member of the archaic society. In the rite itself it was made by means of symbolic submergence for a time into the next world (the underground world) and subsequent rebirth from it. A conclusion on the connection of the idea of death and resurrection with the status of the equal member of the primitive community is confirmed by a rite of initiation, consecrating (its survival in Slavs was, apparently, represented by consecrating a monk or a nun).

As known, initiations repeated what, probably, had happened to an ancestor, a founder of the kin, i. e. in this case to Volos, most probably. So, the death and rebirth confirming the status when taking monastic vows and oath with a sod are those things which had to happen to Volos in the myth. Traces of this myth are, probably, retained by bylinas (Russian epics) about the death of Svyatogor. An analysis of ideas concerning the oath with a sod on the head permits making a conclusion that there exists a myth on Volos and on the Earth and both that myth and the character of Volos himself have relation to the social organization of ancient Slavs.

Одержано 19.08.1991

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПАМ'ЯТІ АЛЛИ ОЛЕКСІЙВНИ МОРУЖЕНКО

18 лютого 1991 року померла Алла Олексіївна Моруженко, археолог, історик, доктор історичних наук.

Пішла з життя чуйна, цікава людина, з ім'ям якої була пов'язана археологічна діяльність в Донецькому університеті та Донецькій області.

Алла Олексіївна Моруженко народилася 1937 р. в сім'ї військово-службовця. Вищу освіту здобула в Харківському університеті, де закінчила історичний факультет. Вже на перших курсах виникло захоплення археологією. Польова робота в експедиціях, дослідницькі пошуки, доповіді на студентських конференціях допомогли визначити майбутній шлях в житті. З того часу вся свідома діяльність її була пов'язана з археологією.

Після закінчення університету Алла Олексіївна деякий час працювала в сільській школі вчителем історії. Однак археологічні пошуки вона не відкинула. В цей час визначилось коло проблем, розробці яких були присвячені наступні роки. А. О. Моруженко починає самостійні археологічні дослідження стародавніх поселень лісостепових племен. Результати вивчення городищ лісостепової Скіфії, оборонних споруд, житлових та господарських будов були підсумовані в кандидатській дисертації, яку вона з успіхом захистила 1969 року.

1970 р. Алла Олексіївна починає викладати на кафедрі всесвітньої історії Донецького державного університету. З моменту заснування у 1974 р. кафедри археології, історії стародавнього світу та середніх віків і до останньої миті вона здійснювала керівництво її роботою. На посаді завідуючої кафедрою А. О. Моруженко виявила неабиякі здібності дослідника, викладача та великий хист організатора, що найбільш повно виявилось під час її роботи деканом історичного факультету.

Зусиллями А. О. Моруженко визначені основні напрямки наукових пошуків кафедри. Завдяки її ініціативі, надзвичайній енергії при кафедрі створена науково-дослідницька група, яка протягом 13 років веде археологічні обстеження у Донецькій області. За цей час під керівництвом А. О. Моруженко було розкопано і вивчено понад 200 курганів, виявлено і досліджено декілька видатних пам'яток стародавнього часу. Серед них і унікальна

знахідка світового значення — золотий виріб із зображенням скіфських воїнів (з Передерієвої Могили), в якому вона вбачала парадний головний убір.

В останні роки Алла Олексіївна займалася розробкою питань археології Донбасу. У 1989 р. запропонувала створити колективну монографію з історії стародавнього населення цього регіону.

За 25 років наукової діяльності А. О. Моруженко опублікувала понад 50 робіт. В них постає автор, який вдало поєднує методи археологічних та історичних досліджень. Тематика її робіт різноманітна. В статтях та публікаціях вона зверталась до пам'яток пізньої бронзи, скіфського та сарматського часу. Однак головні зусилля було спрямовано на вивчення минулого лісостепових племен доби раннього заліза. Докторська дисертація, яку А. О. Моруженко захистила в Інституті археології АН УРСР в 1990 р., присвячена населенню лісостепового межиріччя Дніпра і Дону скіфського часу. Робота стала підсумком багаторічних польових пошуків. Водночас — це комплексне узагальнення всіх археологічних матеріалів поселень та поховальних пам'яток дніпро-донського лісостепу, які на той час розглядалися лише окремими локальними групами. Аналіз та всеобщий огляд різноманітних джерел дали А. О. Моруженко змогу зробити обґрунтований висновок про існування в VII—III ст. до н. е. у цьому регіоні історико-етнографічної спільноти, в межах якої, внаслідок тривалих контактів та взаємодії, склались однакові форми господарської діяльності та спільні елементи побуту і культури. Okрім того, вона запропонувала вирішення проблеми походження місцевого населення і власний варіант ідентифікації локальних груп з геродотовими племенами.

Багато сил було віддано педагогічній праці та підготовці спеціалістів. Більше 25 років викладала Алла Олексіївна археологію, історію первісного суспільства та етнографію. Її лекції відзначалися глибиною і широким світоглядом, бажанням прищепити любов до спадщини минулого рідного краю.

Педагогічна та наукова діяльність поєднувались з активною громадською. Майже десятиріччя вона здійснювала керівництво секцією «Проблеми археології Донбасу» Донецького наукового центру.

Роки роботи А. О. Моруженко в університеті, інших установах залишили світливий спогад у пам'яті тих, хто з нею спілкувався.

СКІФСЬКИЙ КУРГАН ПЕРЕДЕРІЄВА МОГИЛА*

А. О. Моруженко

Публікуються знахідки із скіфського кургану, розкопаного 1988 р. в Донецькій обл.

Територія розселення скіфів у IV—III ст. до н. е. включала в себе й Північне Приазов'я, яке, однак, не втішає багатством пам'яток цього часу. Тому кожен розкопаний тут скіфський курган привертає увагу.

* Це остання робота, над якою працювала А. О. Моруженко. Вона не встигла її закінчити і дати всеобщу характеристику пам'ятки. Загальні відомості були представлені на Запорізькій конференції (1989 р.), присвячений Б. А. Гракову. Мета цієї публікації — детально ознайомити фахівців з умовами дослідження і описом знахідок Передерієвої Могили, дати змогу використовувати цей матеріал в розробках скіфської проблематики.

Курган Передерієва Могила знаходився поблизу с. Зрубне Шахтарського р-ну Донецької обл. Досліджувався у 1988 р. археологічною експедицією Донецького державного університету.

Курган входив до складу групи із 7 насипів різного часу, яка була розташована на вододілі за 5 км на захід від р. Міус. Кургани ланцюжком тяглися з північного заходу на південний схід протягом 0,5 км. Три кургани споруджені за доби бронзи, три — за середньовіччя. У групі вирізнявся розмірами курган № 2, що з'явився у скіфський час. Його висота дорівнювала 3,2 м. Серед місцевого населення він був відомий під назвою Передерієва Могила. Насип у плані мав округлу форму діаметром 38 м. Поверхня не орана, вкрита травою та невеликими кущами. Зверху в насипі подекуди зустрічались камені значних розмірів. Південний схил був більш пологий, ніж північний.

Зверху (на вершині), на північ від центру кургану знаходилась заглибина діаметром до 3,5 м, глибиною — 0,4 м.

Під час робіт було з'ясовано, що весь курган вкритий камінням. Піщані плити та окремі камені були укладені 2—3 шарами. Давній чорнозем знаходився на глибині 3,1 м, материк — 3,75 м (рис. 1).

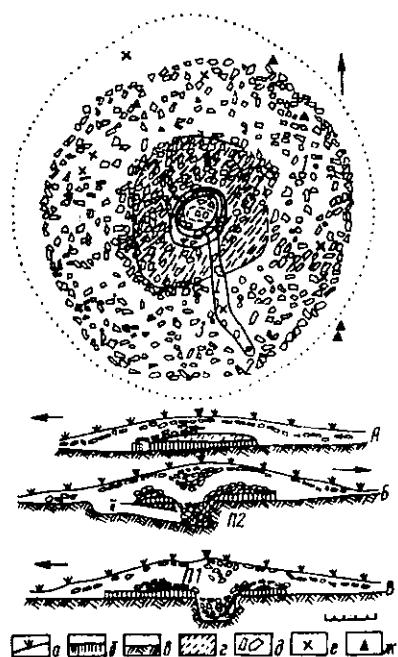

Рис. 1. Загальний план кургану: 1 — грабіжницький лаз, 2 — шолом, 3 — уламки черепа, 3 — уламок миски. А — західний профіль східної бровки. Б — східний профіль центральної бровки. В — західний профіль центральної бровки. а — поверхня кургану; б — стародавній чорнозем; в — материк; г — глинняний викид; д — камені; е — кістки тварин; ж — уламки кераміки.

викид. Ширина кільця від 3 до 5 м (у північній частині), товщина досягала 0,6 м. Поверхня викиду вкрита піщаними плитами різного розміру — від 0,5 до 1 м. На глинняній поверхні викиду в багатьох місцях простежені залишки дерева, сажа, деревне вугілля.

Головне поховання було пограбоване. Під насипом на відстані 15,75 м на південень відкрито вхід грабіжницького лазу, який витягнувся з півдня до цен-

тру насипу (переважно по периферії) під камінням на глибині 2,98—3,5 м зафіковані кістки тварин (корови, коня, вівці) й уламки амфор. У південній частині кургану (12,3 м на південь від центру) на глибині 3,4 м знайдено фрагмент сироглинняної кружальної миски.

У західній полі насипу знайдені залізні вудила з псаліями. На відстані 12,1 м на схід на глибині 3,6 м виявлено золотий шолом із зображенням сцен з життя скіфів.

У південно-східній частині кургану на відстані 4,5 і 12,5 м, а також за 6,5 м на південь відкриті камені, на яких залишилися сліди вогню.

У кургані відкрито два поховання. По центру насипу з вершини була впушена трапецієподібна в плані яма, звужена донизу. Розміри її зверху $4,1 \times 4,4$ м, внизу $3,3 \times 1,75 - 1,25$ м. Дно знаходилося на глибині 2,5 м. Яма зсередини викладена камінням. Заповнення також складали камені та пухкий ґрунт. Зустрічались попіл, деревне вугілля. В ямі на глибині 1,77 м простежені залишки поховання № 1. Виявлено тільки кістки ніг, що лежали в незрушеному стані, витягнуті з північного заходу на південний схід. Мабуть, небіжчик лежав випростано на спині головою на північний схід. Ніяких речей в могилі не знайдено.

Центральне поховання № 2 було розташоване в середині кургану. Його оточував кільцем глинняний материковий

* Всі виміри глибин тут і далі подаються від вершини кургану.

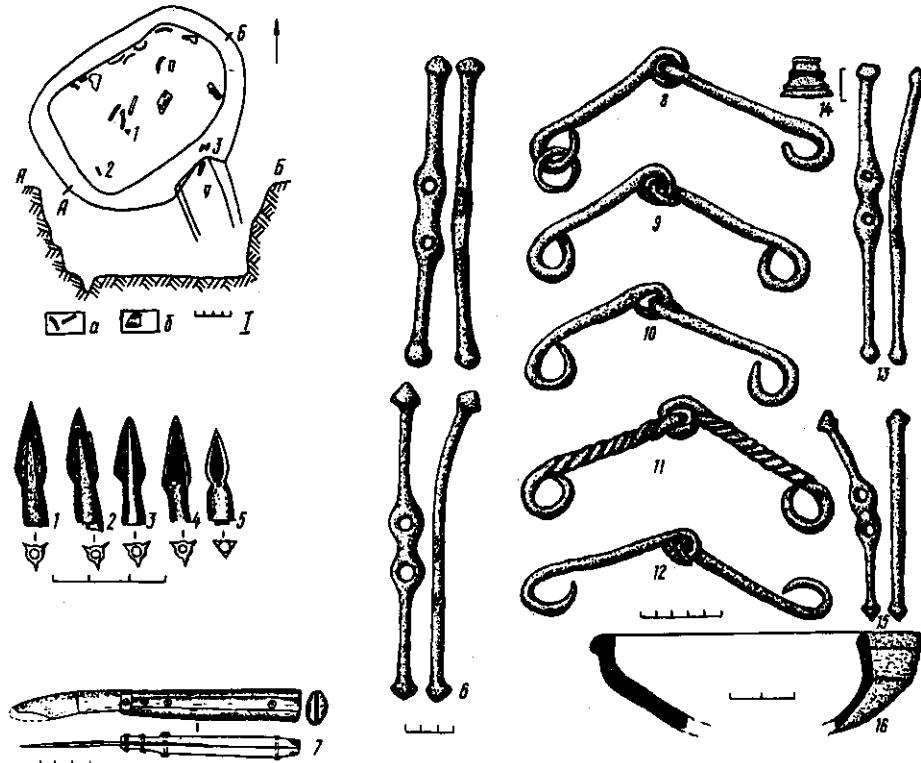

Рис. 2. I — план поховання № 2: а — зола, б — дерево; 1 — вістри до стріл; 2 — ніж; 3 — ворварка. Речі з поховання № 2 і кургану: 1—5 — вістри до стріл; 6 — псалії; 7 — ніж.

Рис. 2а (продовження рис. 2): 8—12 — вудила, 13, 15 — псаїї, 14 — ворварка; 16 — миска.

тру кургану, до поховання № 2. Початок лазу простежено на глибині 3,62 м. Дно ходу поступово знижувалось у північному напрямку, в бік поховання, досягаючи перед ним глибини 5,8 м. Стеля мала форму склепіння. Висота лазу в місці сполучення з похованням 1,36 м, біля стінок — 1,16, ширина по дну 0,84, по верху — 1,12 м (рис. 2, I).

У заповненні грабіжницького лазу, на його початку, знайдена верхня частина жіночого черепа¹. Крім цього, на дні ходу знаходились розрізнені кістки людини та тварин, сліди тліну. Яма чітко визначалась на рівні материка і мала овальні контури, орієнтовані по лінії північний схід — південний захід. Її розміри вгорі $5,0 \times 3,94$ м. Донизу яма звужувалась, доходячи до розміру $4,04 \times 2,68$ м. Місцями на північно-західній стінці збереглися сліди знарядь, якими копалася яма. Вся вона була завалена камінням. В її північній частині на глибині 4,55 м простежено прошарок попелу, який в окремих місцях зустрічався до самого низу. У південно-східній частині зафіковані незначні рештки дерев'яних плах. В заповненні могильної ями простежені кістки тварин, дрібні уламки дерева, залишки тліну брунатного кольору. Дно ями нерівне, знижувалося на південь та схід, знаходилося на глибині 6,1—6,38 м. Від поховання залишились розкидані по всій ямі кістки вівці, на яких простежені сліди мідяних окисів. У західній частині ями знайдено 5 вістер до стріл. Поблизу південно-західної стіні знаходився ніж (рис. 2, I).

На початку грабіжницького ходу лежала срібна ворварка, невеликі уламки дерева і заліза. Ніяких інших поховальних речей не залишилось.

1. Уламки трьох амфорних ручок розмірами 3,5, 6,5, 1,8 см. Овальні в перетині. Дві ручки рожевого і одна жовтуватого кольору. Зовнішня поверхня останньої слабо профільована. Фрагмент стінки амфори з уламком овальної

¹ Визначення К. Шепель.

в перетині ручки. Розмір 15,5×7,2 см. На місці з'єднання ручки з тулубом — неглибоке пальцюве вдавлення. Глина жовтувата.

2. Уламок вінця сіроглинної кружальної миски. Діаметр 16,5 см, товщина 0,8 см (рис. 2a).

3. Залізні двоскладові вудила (5 пар) із загорнутими в петлі кінцями. Виготовлені з круглого в перетині дроту діаметром 0,7—0,9 см, потовщеного до кінців. Одна пара зроблена з крученої стрижні. Довжина ланцюжків 10,2—12,7 см. Діаметр внутрішніх петель 2,5, зовнішніх 3—3,5 см. На одній парі в зовнішню петлю вдіто залізне кільце діаметром 2,9 см (рис. 2a). Такий тип вудил існував досить тривалий час, з VI ст. до н. е. до кінця скіфської доби¹.

4. Псалії прямі, з дворомбічними розширеннями посередині і двома отворами, закінчується конічними гулями. Довжина псаліїв 13,3—18,7 см. Зроблені з круглого в перетині стрижні діаметром 0,5 см. Такі форми псаліїв були поширені серед скіфів в IV—III ст. до н. е.² (рис. 2; 2a).

5. Парадний головний убір у формі тіари («шолом»). Пошкоджений під час розкопок³. Зроблений із золота. Поверхня вкрита зображенням, виконаним в техніці тиснення, гравірування і карбування (рис. 3—6). По низу виробу гладенька смуга шириною 1,5 см. Над нею облямівка у вигляді вінка з листям з перев'язкою в чотирьох місцях. Понад ним крапками зображена поверхня землі з шістьма кущами квітів і травою. Сюжет пов'язаний з

Рис. 3. Фото шолома.

¹ У даний час відреставрований виріб знаходиться в Київському музеї історичних коштовностей. Реставраційні роботи виконані М.-А. Фехт у Реставраційному центрі римсько-германського музею м. Майнца. Після реставрації розміри становлять: діаметр — 17,9×16,6 см, висота — 16,7 см, довжина кола — 56 см, товщина стінок — 2 мм.

Рис. 4. Шолом.

бійкою, в якій беруть участь 6 скіфів: 4 юнаки і 2 дорослих бородатих чоловіки. Вони згруповані у 2 групи по 3 фігури: один дорослий і два юнаки. Перша група: посередині навколошки стоять юнак, який витягає з піхов меч. Голова його повернена ліворуч до юнака зі списом у правій руці і щитом у лівій. Спис направлений до голови дорослого скіфа. Останній у правій руці стискає меч, а лівою тримає щит юнака зі списом. На його плечах висить аркан (рис. 7, 1).

Друга композиційна група. По центру на колінах стоять юнак. Дорослий скіф, який стоїть праворуч, тримає його за волосся. Ліворуч від першого юнака стоїть другий, який скопив його за праву руку. Спис у його правій руці направлений до голови дорослого скіфа. Волосся юнака підв'язане на лобі стрічкою (рис. 7, 2). Зображення виконано в реалістичній манері.

Фігури динамічні. Висота їх досягає 15 см. Чітко зображені речі озброєння: списи, мечі, горити з луком та стрілами. Кінці піхов усіх мечів прикрашені.

Чотири бійці вбрани в жупани з гострокутними полами і косими бортами. На двох юнаках, що зображені спиною, мабуть, інший тип одягу: кінці піл не зображено. Всі скіфи підперезані пасками. Жупани багато орнаментовані. На ногах вузькі штани. У одного юнака вони заправлені в чоботи. На фігурах, які стоять спиною до глядача, на штанах крапками позначені шви.

Зверху шолом закінчується двоскладовою восьмипелюстковою пальмет-

* Прорисовка виконана до реставрації П. Л. Корнієнко.

Рис. 5. Шолом.

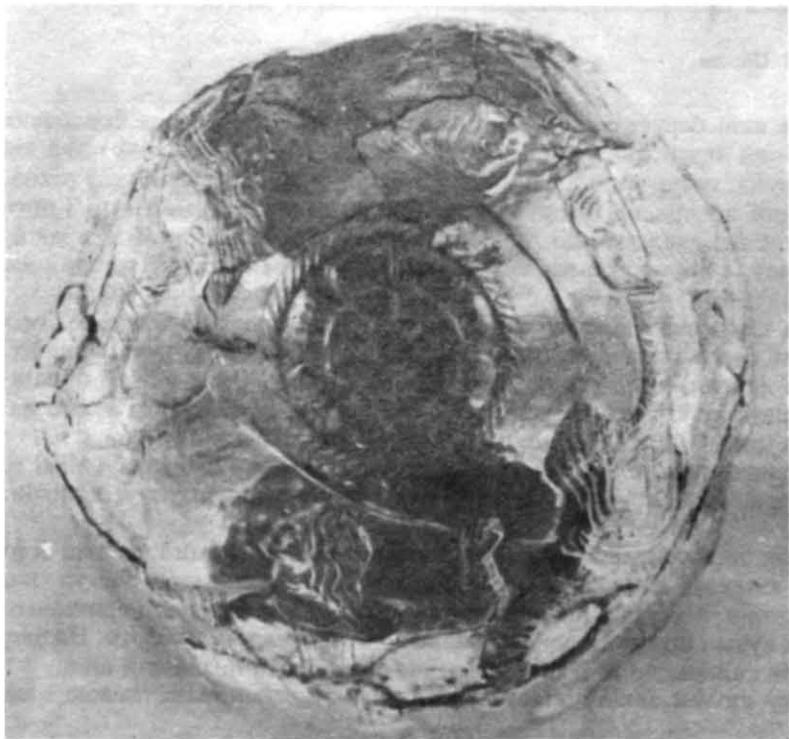

Рис. 6. Зображення на маківці шолома.

1

2

Рис. 7. Прорисовка зображення на шоломі.

кою, яка обрамлена поясом з косих ліній. Діаметр кола 5 см. Всередині маленький отвір (рис. 6). У давнину виріб був пошкоджений, на місці пошкодження була встановлена золота платівка розміром 2,5×3 см. Кріпилася вона за допомогою дрібних золотих заклепок. Можливо, цей виріб відноситься до одного з різновидів скіфських головних уборів — шоломоподібний головний убір, оздоблений напівсферичним золотим ковпаком. Найближчою аналогією йому можна вважати золотий ажурний головний убір з рослинним орнаментом з Ак-Буруна³.

Схожість за формою, композицією, характером зображень можна виявити із золотим ковпачком з Курджипського кургану⁴. Однак призначення їх було різним, бо розміри курджипської знахідки в 3 рази менші. Цікаво також те, що плаский верх його також був орнаментований восьмипелюстковою розеткою з отвором всередині.

Шікава деталь: на всіх відомих пам'ятках торевтики із зображенням скіфів

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

73

висота фігур коливається в межах від 2,8 до 7,2 см. Це пектораль з Товстої Могили — 2,7 та 3,4 см; золота ваза — 5,3 см, платівки із зображенням лучника — 2,8, братання — 5, вершників — 3,2 і 3,8 см (Куль-Оба); ваза з левом (Солоха) — 6,1, срібна ваза з Гайманової могили — 7,2, амфора з Чортомлика — 5,9 см⁵. На зазначеніх пам'ятках риси обличчя, елементи одягу, деталі зачіски не завжди чітко простежуються. Знахідка з Передерієвої Могили відзначається досконалістю виконаного зображення.

У загальних рисах одяг зображених тут чоловіків цілком аналогічний вбранню скіфів, зображених на чаших з Куль-Оби, Воронезького кургану, амфори з Чортомлика тощо.

6. Залізні вістря до стріл (5 екз.) трилопатеві з виступаючою втулкою. Висота вістря 2,5—3,8 см. Висота пера 1,1—2,3 см. У втулках трьох із них залишились уламки дерев'яних ратиць. Залізні вістря до стріл відомі у воронезькій групі, Прикубанні, Нижньому Придніпров'ї. У курганах Правобережжя Дніпра знайдено 2 залізних трилопатевих вістря з довгою втулкою (курган 491 у с. Макіївці, у с. Кошевате). Вони датуються: перша знахідка — першою половиною V ст. до н. е., друга — рубежем V—IV ст. або початком IV ст. до н. е.⁶. З Семибратьніх курганів (к. 7) походять залізні вістря до стріл, трилопатеві, втулчасті (рис. 2, 1—5).

7. Залізний ніж з кістяною колодочкою складено з двох половинок. Колодки скріплено за допомогою трьох залізних заклепок, ще одна мала за клепка з'єднує платівки в нижній частині руків'я⁷. Довжина ножа — 15,8, леза — 5,8, ширина — 1,3 см (рис. 2, 7).

8. Срібна ворварка у вигляді зрізаного конуса з гранчастою поверхнею, вкрита позолотою. Висота ворварки — 1,1, діаметр основи — 1,6, діаметр вершини — 0,9, отвору — 0,6 см (рис. 2а, 14).

Не викликає сумнівів одночасність спорудження кургану над похованням № 2 і речей в насипу, пов'язаних із звичаем тризни. Поховання № 1, можливо, було здійснене значно пізніше, але немає жодних підстав для його точного датування.

Поховальний обряд, тип поховальної споруди, а також знайдені в кургані речі відносяться до значно поширеніших у скіфських пам'ятках IV ст. до н. е. Тому і курган можна датувати IV ст. до н. е.

Примітки

¹ Степи европейской части СССР в скіфо-сарматское время.— М., 1989.— С. 96.

² Ильинская В. А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности.— К., 1973.— С. 42—63.

³ Степи европейской части СССР в скіфо-сарматское время.— М., 1989.— С. 109.

⁴ Галанина Л. К. Курджипский курган.— Л., 1980.— С. 93, 94.

⁵ Стефани Л. Описание некоторых вещей, найденных в 1863 г. в Южной России // ОАК за 1864 г.— СПб., 1865.— С. 15—19; Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд // МАР.— 1914.— № 3.— С. 79, 80; Манцевич А. П. Гребень и фиола из кургана Солоха // СА.— 1951.— Т. 13; Мозолевский Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 73, 74; Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства.— СПб., 1889.— Вып. 2.— С. 136—139.

⁶ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— М., 1967.— Д1-4.— С. 48, 93, 94.

⁷ Черненко Е. В. Оружие из Семибратьніх курганов // Скифские древности.— К., 1973.— С. 78.

A. A. Моруженко

СКІФСКИЙ КУРГАН ПЕРЕДЕРИЕВА МОГИЛА

Статья посвящена публикации находок из скіфского кургана, раскопанного в 1988 г. в Донецкой области у с. Срубное. На основании сохранившихся вещей центральное погребение можно датировать IV в. до н. э.

Среди находок особый интерес представляет золотой шлем полусферической формы. Основное изображение, выполненное в технике тиснения и чеканки,— сцена битвы, в которой участвуют 6 скотов.

A. A. Moruzhenko

SCYTHIAN BURIAL MOUND PEREDERIEVA MOGILA

The paper is devoted to publication of findings from the Scythian burial mound excavated in 1988 in the Donetsk Region near vil. Stubnoe. The survived things have permitted the main burial to be dated from the 4th cent. B. C. The most interesting finding is a golden helmet of the semi-spherical shape. The main picture made by stamping and chasing presents a scene of a battle with six Scythians participating in it.

Одержано 28.06.1991

ХРОНОЛОГІЯ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

С. П. Пачкова, А. І. Кубишев

У статті розробляється питання хронології і періодизації Пирогівського могильника зарубинецької культури.

У праці використано матеріали, одержані внаслідок багаторічних польових досліджень під керівництвом А. І. Кубишева. Майже всі вони опубліковані¹. Для виконання поставленого завдання ми застосовуємо метод кореляції фібул — основного датуючого матеріалу, з керамікою, знайденою разом з фібулами в одних і тих же закритих комплексах (похованнях) з могильників зарубинецької культури майже всіх регіонів її поширення. Керамічний посуд розглядається не за типами, як це звичайно прийнято, а розчленований за ознаками. Кореляція фібул з керамікою, проведена на матеріалах 215 поховань, дала можливість встановити так звані ранні і пізні ознаки зарубинецького посуду².

В основу аналізу кераміки було покладено методику, розроблену В. Ф. Генінгом³, але до неї внесено доповнення та зміни, детально викладені в окремій статті⁴.

У запропонованій роботі використано 248 цілих посудин. За набором складових частин корпусу вони розподілені на 4 класи: *A* — посудини, в яких наявні шийка, плічка, нижня частина та днище; *B* — плічка, нижня частина та днище, але відсутня шийка; *C* — посудини з майже вертикально поставленим бортником-шийкою без плічок; *D* — без шийок та плічок, а тільки з нижньою частиною та днищем (рис. 1). Кераміка аналізується за IV категоріями сукупностей ознак (рис. 2, 3, 4), які включають в себе 21 сукупність дискретних ознак (табл.)⁵. Серед посуду могильника є такі види:

Горщики — посудини висотою від 15 до 40 см, відносна висота горловини не перевищує 0,3 (тобто покажчик *A* має розряд 1, 2, 3, 4), а відносна ширина горловини більше 0,6 см (тобто покажчик 1 має розряд 2, 3, рідко 4 та 5). Переважна більшість горщиків відноситься до класу *A* (70 екз.).

© С. П. ПАЧКОВА, А. І. КУБИШЕВ, 1992

Таблиця. Розподіл поховань Пирогівського могильника за хронологічними періодами

Період	Фібули у похованнях	№ поховань	Кількість поховань	
			од.	%
I	P2-26, P3-129, B-150 (2), Br-193, 3T II — 150, 3T III — 143	2 3 6 7 9 20 26 42 49 54 55 60 65 68 71 77 93 122 129 133 143 145 150 151 163 177 180 193 200	29	22,6
II	B-101, D/E-109, 3T III — 100 (2), 127, 3T IVa-16, 165 (2), 195	1 8 10 13 16 23 27 28 56 58 73 81 87 94 97 100 101 105 106 109 112 120 124 127 136 144 146 152 153 165 181 195 207	33	25,8
III	Ак-128, Д/Впр-124 (2), В-108, 153 3T III—19, 24 3T IVa-29, 98 (3), 125, 137, 159, 3T IVb-138 III. I дл.-57 МІа—39, М3б-61 Амб.г.Іс.Ів.І-162	5 15 19 21 24 29 31 33 34 36 39 40 45 46 48 52 57 59 61 62 64 70 72 74 76 84 85 88 89 90 91 95 98 102 107 108 113 116 118 119 128 130 131 132 134 137 139 156 159 162 164 182 183 188 189 190 196 201 202 203 204 205 11 67 125 138	66	51,6
Всього:			128	100,0

Горщики з пирогівського могильника за абсолютною розмірами належать до розряду середніх та високих з малим, рідше середнім діаметром горловини. За відносними розмірами (пропорціями) у більшості своїй середні за висотою,

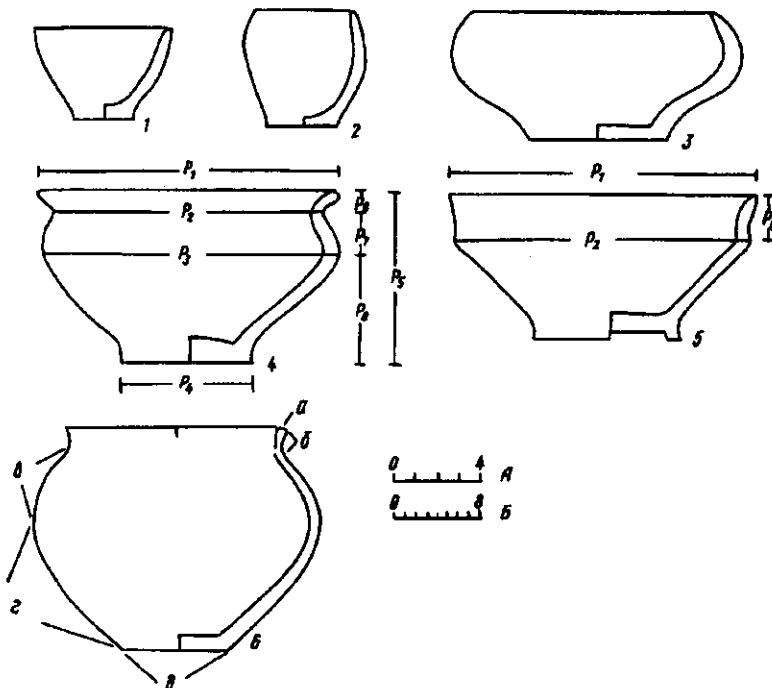

Рис. 1. Посуд різних класів Пирогівського могильника: його частини і параметри. 1 — сільничка класу Г з поховання 159, 2 — чарка класу Б з поховання 62, 3 — миска класу Б з поховання 87, 4 — миска класу А з поховання 137, 5 — миска класу В з поховання 48, 6 — супниця класу А з поховання 165. Р1 — діаметр вінчика, Р2 — діаметр шийки, Р3 — найбільший діаметр тулуба, Р4 — діаметр дніща, Р5 — висота посудини, Р6 — висота шийки, Р7 — висота плічків, Р8 — висота нижньої частини посудини. а — вінчик, б — шийка, в — плічка, г — нижня частина посудини, д — денце. А — масштаб для рис. 1—5, Б — для рис. 6.

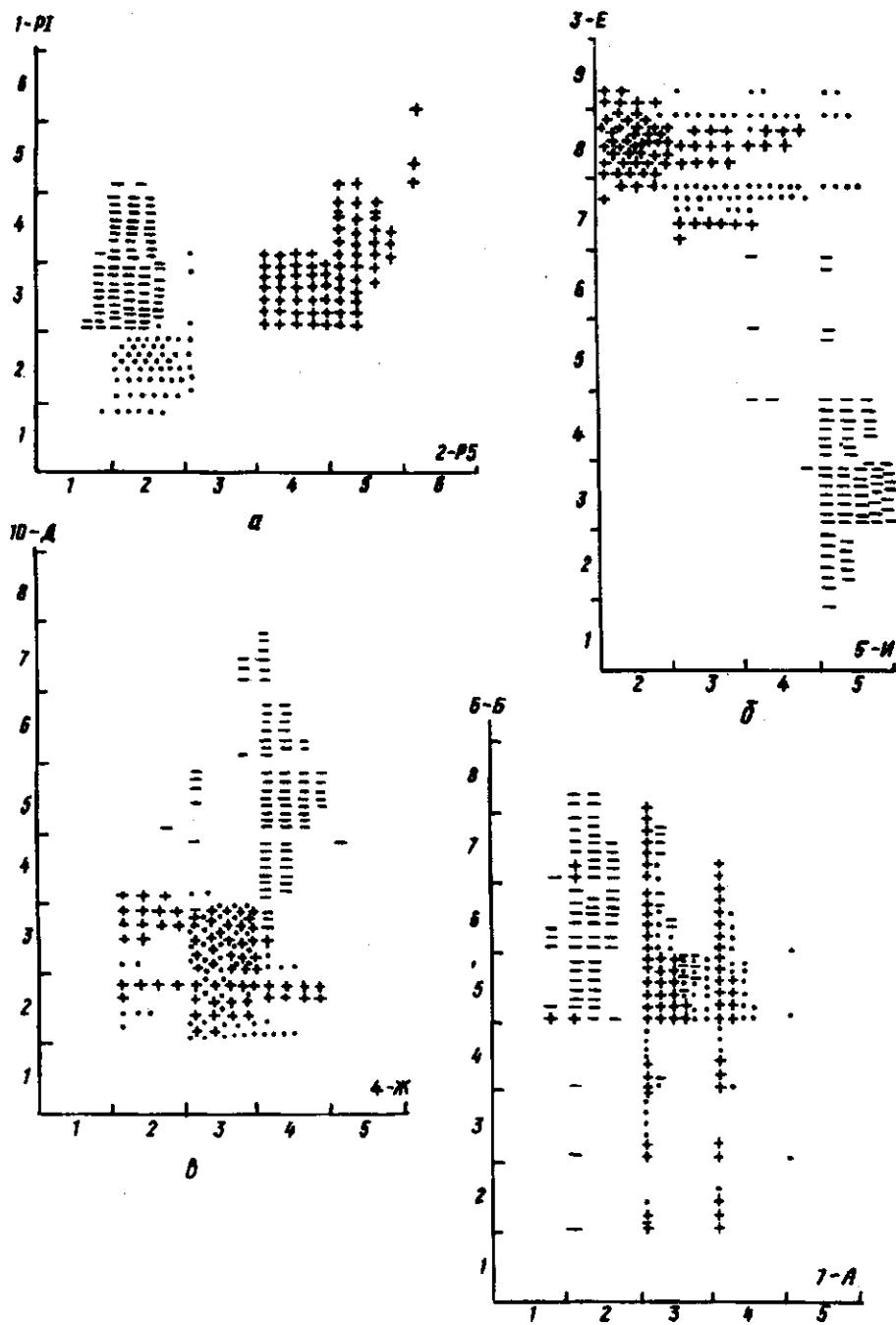

Рис.2. Розподіл горщиків, мисок, кухлів за ознаками абсолютних розмірів і пропорцій: - миски, кухлі, горщики:

а — 1 (діаметр вінця) 12 (висота посудини): 1 — до 5 см, 2 — 5—9 см, 3 — 10—14 см, 4 — 15—20 см, 5 — 21—30 см, 6 — 31—40 см. б — 3 (пропорції загальної висоти, покажчик Е=Р5:Р3): 1 — 0.21-0.3, 2 — 0.31-0.4, 3 — 0.41-0.5, 4 — 0.51-0.6, 5 — 0.61-0.7, 6 — 0.71-0.8, 7 — 0.81-1.0, 8 — 1.01-1.2, 9 — 1.21-1.4. в — 5 (пропорції ширини устя, покажчик И=Р1:Р3): 2 — 0.61-0.8, 3 — 0.81-0.9, 4 — 0.91-0.99, 5 — 1.0 — і більше. г — 10 (пропорції ширини дніща, покажчик Д=(Р3·Р4):(2·Р8)): 1 — до 0.2, 2 — 0.21-0.4, 3 — 0.41-0.6, 4 — 0.61-0.8, 5 — 0.81-1.0, 6 — 1.01-1.4, 7 — 1.41-1.8, 8 — 1.81 — і більше. д — 4 (пропорції місцеположення плічок, покажчик Ж=Р8:Р5): 1 — 0.21-0.4, 2 — 0.41-0.5, 3 — 0.51-0.6, 4 — 0.61-0.7, 5 — 0.71 і більше. е — 6 (пропорції ступеня профілювання шийки, покажчик Б=(Р1·Р2):(2·Р6)): 1 — до (-0.11), 2 — (-0.1)-0, 3 — 0.01-0.1, 4 — 0.11-0.2, 5 — 0.21-0.4, 6 — 0.41-0.6, 7 — 0.61-0.8, 8 — більше 0.8. ж — 7 (пропорції висоти шийки, покажчик А=Р6:Р2): 1 — 0.01-0.05, 2 — 0.06-0.1, 3 — 0.11-0.2, 4 — 0.21-0.3, 5 — 0.31-0.4.

з вузькою, в різному ступені профільованою шийкою. Плічка розташовані посередині висоти посудини, добре, рідше середньо профільовані (рис. 2—4). Майже всі вони круглобокі, ребристих або близьких до ребристих зовсім не-багато. Оформлення вінець досить різноманітне, хоча переважає округлий край. Шийка з внутрішнього боку у деяких екземплярів гранована, із зовнішнього ж пряма або ввігнута; вона плавно, рідше підкреслено різко переходить до плічок. Зовнішні лінії плічок та нижньої частини випуклі або прямі, у окремих екземплярів трохи ввігнуті. Переход нижньої частини до днища плавний, рідше невиразний, а іноді підкреслено різкий. Переважна більшість горщиків має чорну або темно-сіру, часто плямисту поверхню. Глиняне тісто, з якого вони виготовлені, крім органічних домішок, в якості знежирюваної домішки містить дрібний пісок, іноді у поєднанні з дрібним шамотом. З додаткових деталей можна відзначити ручки (5 горщиків). Орнаментовано 42 екземпляри, тобто 60% від загального. Найчастіше прикрашались плічка та шийка, як правило біля основи. Переважає рельєфний орнамент — наліпи у вигляді «півмісяця» або інших фігур, а також невисокі валики; заглиблений орнамент застосовувався рідше — це пролощені неглибокі жолобки під шийкою у поєднанні з ледь виступаючим круговим уступчиком. Взагалі різноманітність орнаментальних мотивів на пирогівських горщиках не дуже велика. Святковий вигляд посудинам надавало лощення та чорний колір поверхні. З усього комплексу лише три горщики мали ширстку поверхню буро-коричневого кольору (п. 13, 124 та 132) і один горщик з ями 1 — загладжену, всі інші були вилощені. Лощення у багатьох випадках високої якості з глянцевим блиском.

До класу Б належить 1 горщик з п. 181: округлобокий, із загнутими всередину краями, висотою 20,5 см, високий, з двома ручками, розташованими на сильно профільованих плічках, основи яких знаходяться біля середини висоти посудини.

Кубки — посудини без ручок, за формою та пропорціями близькі до горщиків, але менші за абсолютними розмірами — висотою від 10 до 14,9 см (у Р5 розряд 3). У матеріалах Пирогівського могильника знаходяться 15 кубків класу А з лощеною поверхнею.

Чарки — посудини горщикоподібної форми та пропорцій, але висотою до 10 см — мініатюрні і дуже низькі горщечки (Р5 розряду 1 або 2). Одна чарка класу А з поховання 138 та друга — класу Б з поховання 62 (рис. 1, 2).

Глечики — за абсолютними розмірами близькі до горщиків (Р5 від 15 до 40 см), але відрізняються від них пропорціями горловини: або з дуже вузькою горловиною — до 0,6 (тобто покажчик 1 має розряд 1), або з дуже високою горловиною — більше 0,3 см (тобто покажчик А має розряд 5—6). За іншими пропорціями глечики аналогічні горщикам. У матеріалах Пирогівського могильника є 10 глечиків з лощеною поверхнею. Деякі обладнані ручками: однією (п. 129) або двома (п. 54 та 133). У похованні 150 знайдено кружальний, пізньоеліністичний глечик ольвійського походження.

Кухлі — посудинки горщикоподібних форм та пропорцій з ручками висотою до 15 см — всього 57 екз. Проте за ширину горловини, ступенем профільованості шийки та плічок, висотою плічок вони займають ніби проміжне положення між горщиками та мисками (рис. 2—4). На відміну від горщиків, вони набагато рідше орнаментувались. Більша частина ручок відбита. За форму петлі ручки округло-овальні, рідко з різким перегином у верхній частині (колінчасті).

Миски — приземкуватої форми посудини, у яких відношення висоти до діаметра плічок не перевищує 0,8 см. У Пирогівському могильнику 77 екз. мисок класу А. За абсолютними розмірами вони в основному середні за висотою, тобто не перевищують 15 см, з малим та середнім діаметром вінець.

За пропорціями більша частина належить до розряду середньовисоких мисок з відкритими горловинами. Низьких та високих, а також із закритою горловиною небагато. Пирогівські миски відзначаються низькими, рідше середніми за висотою шийками (ступінь профільованості різний). Плічка в основному низькі, високо підняті над денцями і в різних ступенях профільовані. Денця середньої ширини, рідше широкі або вузькі. За оформленням зов-

нішнього вигляду миски близькі до горщиків, але з деякими відмінностями у кількісному розподілі ознак. Так, серед мисок більше екземплярів з грануванням, ребристим тулубом та ввігнутою лінією придонної частини, багато з них мають кільцевий піддон. Миски не орнаментувались. Три з них мають по одній петельчастій ручці та одна — 4 маленьких ручки (п. 1). Лише одна має нелощену поверхню (п. 130), решта — лощені (рис. 2—4).

У невеликій кількості зустрічаються миски класу *B*, тобто без шийок. З так званого скіфійного типу (пп. 7, 26, 86) — округлобокі, низькі за пропорціями, з середнім, більшим і дуже великим діаметром вінець, із загнутими до середини краями. Друга група мисок (пп. 87, 105, 139) — середньовисокі за пропорціями, з малим діаметром вінець, із загнутими до середини або вертикально поставленими краями (плічками), денця пласкі або на кільцевому піддоні.

До класу *B* належить миска (п. 125), у якої плічка злилась з шийкою в одну трохи ввігнуту лінію, а також миски з пп. 40, 48, 131, 156 та одна без номера, у яких шийка з'єднується з нижньою частиною, утворюючи виступ, іноді рівний товщині глиняної стрічки, з якої формувалась нижня частина миски.

Чашки — це мисочки діаметром до 10 см. Наявна одна лощена чашка з поховання 54.

Супниці — посудини мископодібних пропорцій, висотою понад 15 см. Вони бувають відкритого та закритого типу, причому у супниць закритого типу ширина горловини нерідко коливається у межах, характерних для горщиків. Для зарубинецької культури цей вид посуду не характерний, але окремі екземпляри трапились в ряді пам'яток. У Пирогівському могильнику наявна одна супница закритого типу з поховання 165 (рис. 1, 16).

У п. 159 знайдено 2 мініатюрні посудини класу *G* у вигляді сільничок. Висота їх 4 та 4,5 см, діаметр вінець — 4,5 та 6,5 см (рис. 1, 1).

В основу аналізу датуючого матеріалу — фібул — покладено класифікаційні схеми, які використовуються у дослідницькій практиці

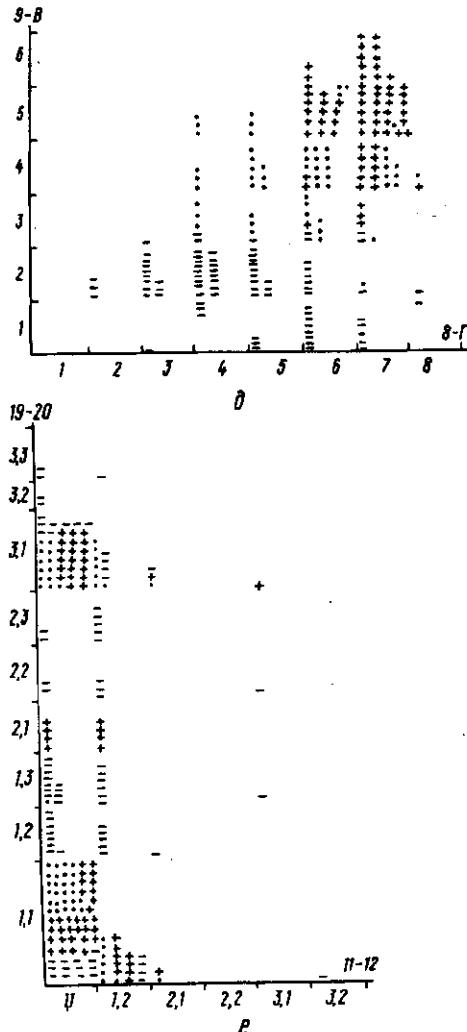

Рис. 3. Розподіл горщиків, мисок та кухлів за пропорціями та описовими ознаками: - миски, кухлі, + горщики.

δ — 8 (пропорції ступеня профілювання плічків, покажчик $\Gamma = (P3-P2):(2 \times P1):1$: 1 — (до 0.11), 2 — (-0.1)-0, 3 — 0.01-0.1, 4 — 0.11-0.2, 5 — 0.21-0.3, 6 — 0.31-0.4, 7 — 0.41-0.6, 8 — 0.61-0.8, 9 — більше 0.8. 9 — (пропорції висоти плічок, покажчик $B = P7:P3:1$): 1 — 0.01-0.05, 2 — 0.06-0.1, 3 — 0.11-0.2, 4 — 0.21-0.3, 5 — 0.31-0.4, 6 — 0.41-0.6. *e* — 11, 12 — форма корпуса і переход шийки до плічок: 1.1 — округлобокий з плавним переходом, 1.2 — округлобокий з різким переходом, 2.1 — близький до ребристого з плавним переходом, 2.2 — близький до ребристого з різким переходом, 3.1 — ребристий з плавним переходом, 3.2 — ребристий з різким переходом; 19, 20 — переход придонної частини до денця і його форма: 1.1 — плавний переход до плаского денця, 1.2 — плавний переход до плитчастого денця, 1.3 — плавний переход до кільцевого піддона, 2.1 — різкий переход до плаского денця, 2.2 — різкий переход до плитчастого денця, 2.3 — різкий переход до кільцевого піддона, 3.1 — невиразний переход до плаского денця, 3.2 — невиразний переход до плитчастого піддона, 3.3 — невиразний переход до кільцевого піддона.

нашого часу: для фібул середньоєвропейських варіацій розробки Ю. Костшевського, для східноєвропейських — О. К. Амброза, інших авторів з доповненнями та деякими корективами⁶.

На розкопаній частині могильника знайдено 46 цілих або майже цілих фібул та 8 уламків, за якими важко встановити їх конструктивні особливості. 35 фібул з 28 поховань знайдені разом з 56 цілими формами посуду; решта походять з поховань, де посуду взагалі немає або він настільки зруйнований, що важко відновити його форму. Переважна більшість належить до групи фібул середньолатенської схеми. Серед них вирізняється підгрупа розчленованих. Вона представлена одним екземпляром фібул з вісімкоподібними петлями на спинці (P_2) з п. 26 (рис. 5. 2) та одним з рельєфними опуклостями на кінці (P_3) з п. 129 (рис. 3, 6).

Розчленовані фібули є найбільш ранніми з фібул середньолатенської схеми.

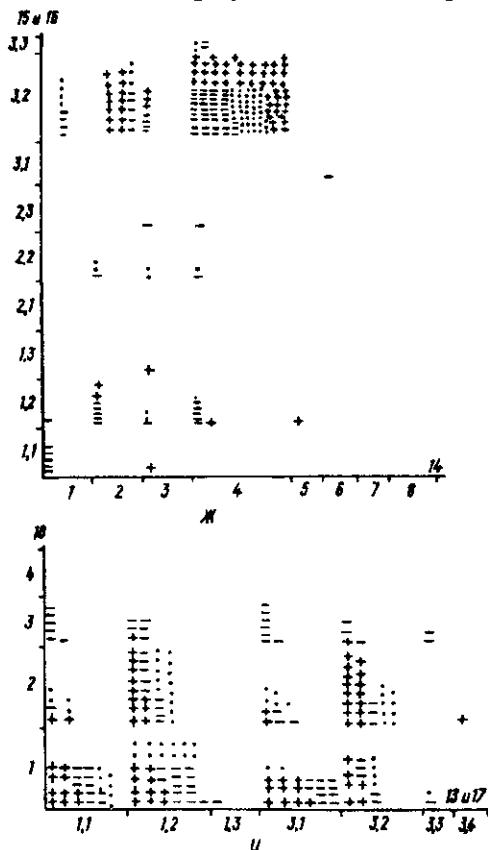

Рис. 4 Розподіл посуду за описовими ознаками: миски, *кухл., + горщики.

ж — 15, 16 — внутрішня лінія горловини та II профіль: 1.1 — гранована та потовщена, 1.2 — гранована і не потовщена, 1.3 — гранована і потовщена, 2.1 — з слідами гранування і потовщена, 2.2 — з слідами гранування і не потовщена, 2.3 — з слідами гранування і потовщена, 3.1 — без гранування і потовщена, 3.2 — без гранування і не потовщена, 3.3 — без гранування і потовщена.

14 — зріз вінчика: 1 — горизонтально-плакий, 2 — скіс назовні, 3 — скіс усередину, 4 — округлий, 5 — гранчастий, 6 — з напливом назовні.

и — 18 — зовнішня лінія нижньої частини посудини: 1 — пряма, 2 — опукла, 3 — угнута, 4 — двочасна.

13—17 — зовнішня лінія шийки та плічок: 1.2 — пряма шийка і опукла плічка, 1.1 — пряма, 1.3 — пряма шийка і угнута плічка, 3.1 — угнута шийка і пряма плічка, 3.2 — угнута шийка і опукла плічка, 3.3 — угнута шийка і плічка, 3.4 — угнута шийка і двочасна плічка.

Фібули з вісімкоподібними петлями на спинці пов'язуються з початком середнього латену — фазою С₁. Однак різні варіації розчленованих фібул у культурах латенського кола функціонували протягом всього латену С⁷.

Підгрупа неорнаментованих дротяних фібул нараховує 12 екз., з них 10 супроводжуються цілими формами кераміки. Розрізняється декілька їх варіацій. Три фібули з п. 101, 150 найбільш близькі типу В, за Ю. Костшевським (рис. 3, 10). До цього ж типу належать 2 фібули з п. 108, 153, що мають ніжку, ширина якої ледь перевищує ширину спинки. Фібула з п. 193 має більш різкий, ніж у фібул типу В, за Ю. Костшевським, перехід спинки до головки (тип В_т). Дві великі фібули з п. 124 з плавновигнутими спинками з вузької стрічки, що робить їх близькими до типу Д, але з верхньою тятивою, як у фібул В, та злегка прогнутою ніжкою, прикріпленою до спинки, біля самої головки (тип Д/В_{пр}). У фібулі ж з п. 128 півколом вигнута спинка, великий приймач та кріплення ніжки майже посередині спинки, тобто риси, притаманні типу А, але вона коротка (тип А_к). Фібула з п. 109 нагадує фібули типу Д, за Ю. Костшевським, хоча її ніжка прикріплена майже до середини спинки (тип Д/Е).

(рис. 6, 7). Неорнаментовані дротяні фібули у середньоєвропей-

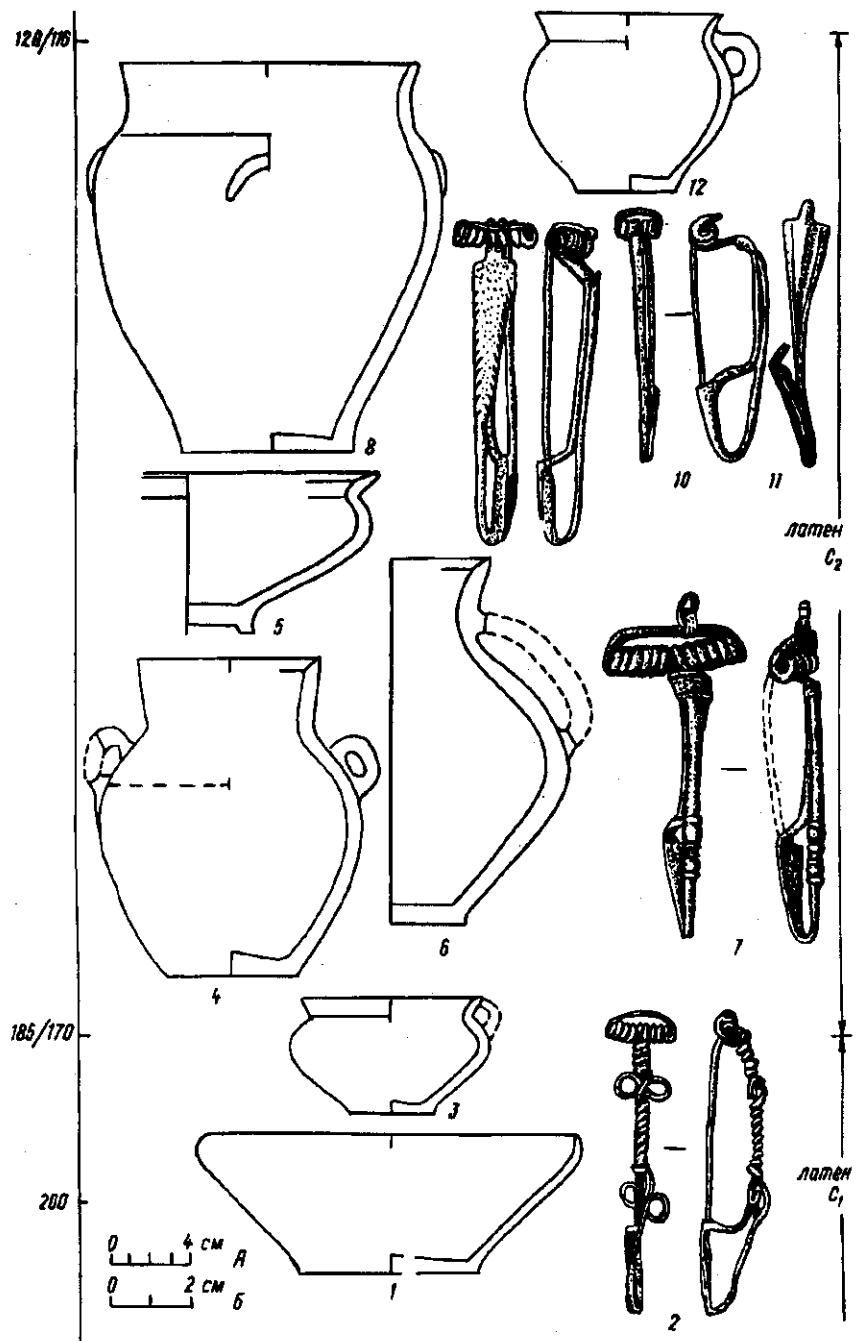

Рис. 5. Кераміка і фібули I хронологічного періоду могильника Пирогів: 1, 2 — з поховання 26, 3, 4 — з поховання 54, 5—7 — поховання 129, 8, 9 — з поховання 143, 10, 11 — з поховання 150, 12 — з поховання 55. А — для кераміки, Б — для фібул.

ських пам'ятках знайдені у невеликій кількості. Найбільш ранні з них — тип А — з'являються одночасно з розчленованими в L С₁, в латені С₂ — тип В та С, а також різні модифікації неорнаментованих дротяних фібул (типи Д, Е, Г, Н) побутують протягом латену Д⁸. У зарубинецьких пам'ятках найбільшого поширення набули фібули типу В (у кількох його варіаціях). У похованальних комплексах вони зустрічаються іноді разом з фібулами зарубинецького типу і навіть з пізньолатенськими⁹.

Підгрупа фібул з трикутнорозширеним закінченням ніжки (щитком) — «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

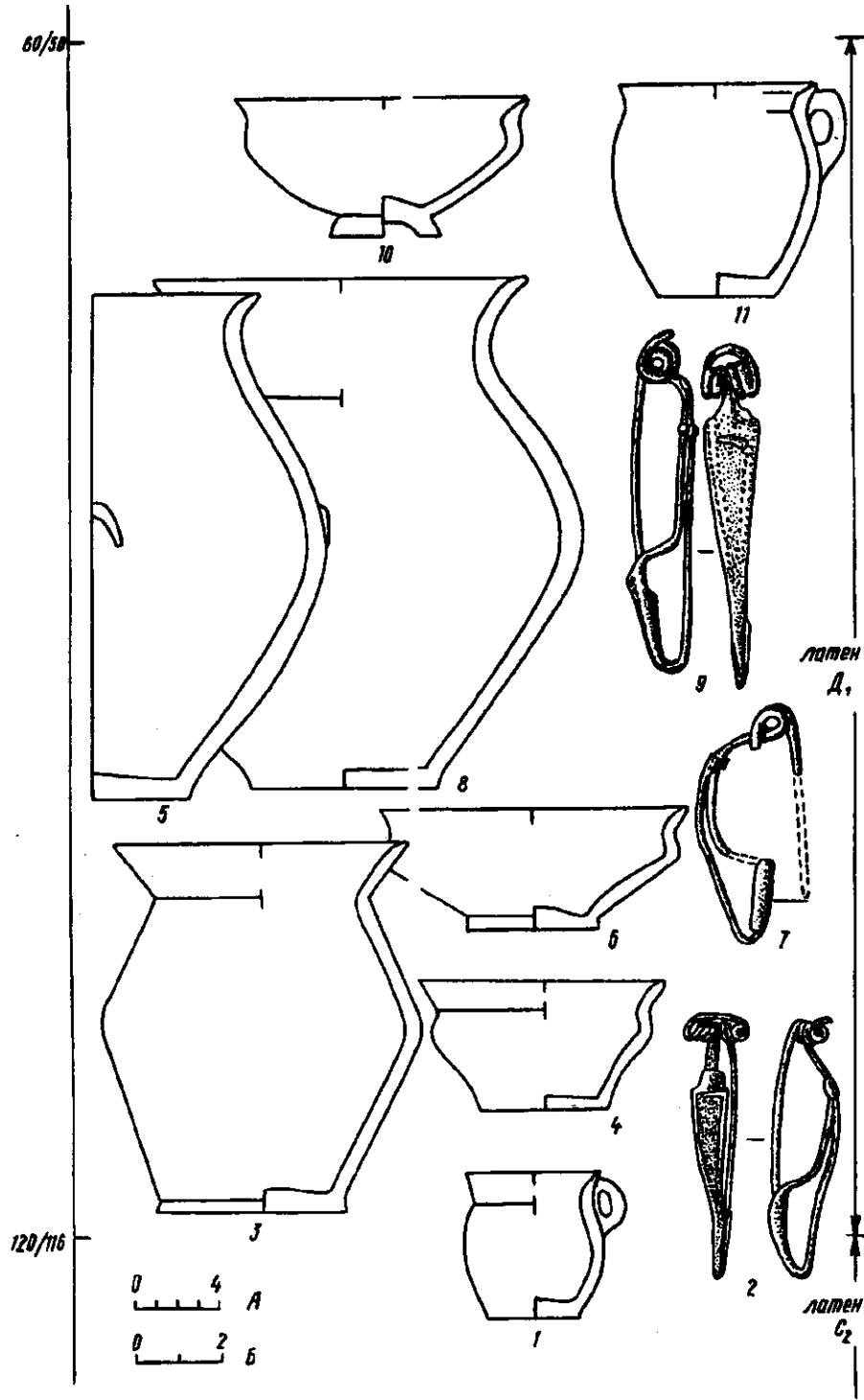

Рис. 6. Кераміка та фібули II хронологічного періоду: 1—4 — з поховання 100, 5—7 — з поховання 109, 8—11 — з поховання 195. А — для кераміки, Б — для фібул.

фібули зарубинецького типу (ЗТ), нараховує 28 екз. За величиною трикутного щитка О. К. Амброз розподілив їх на 5 типів, не уточнюючи числового значення величини щитка. Зберігаючи в принципі його типологію, при класифікації пирогівських фібул ми користувались конкретними значеннями

довжини щитка, що визначаються відношенням його довжини до довжини всієї ніжки фібули.

У похованнях разом з посудом знайдені зарубинецького типу фібули кількох різновидностей: ЗТ — II (довжина щитка 0,49) з п. 150 (рис. 5. 11), ЗТ — III (довжина щитка 0,51—0,6) з п. 19, 24, 100 (2), 127, 143 — всього 6 екз. (рис. 5. 9; 6. 2), ЗТ — IVa (довжина щитка 0,61—0,7) з пп. 16(2), 29, 98(3), 125, 137, 159, 165(2), 195 — всього 12 екз. (рис. 7. 6), ЗТ — IVb (довжина щитка 0,71—0,8) з п. 138 — всього 1 екз. (рис. 7. 13).

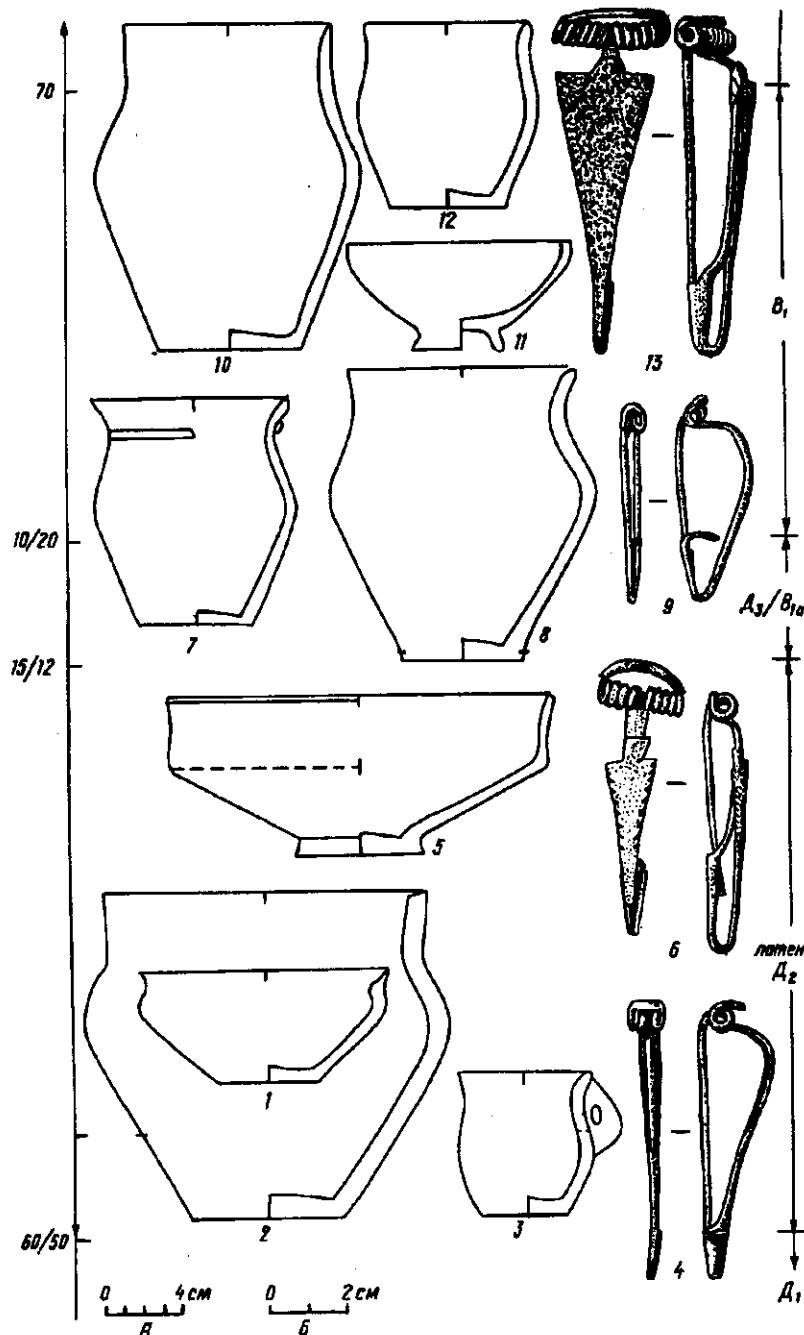

Рис. 7. Кераміка і фібули III хронологічного періоду: 1—4 — з поховання 61, 5, 6 — з поховання 125, 7 — з поховання 39, 8, 9 — з поховання 162, 10, 11 — з поховання 139, 12, 13 — з поховання 138. А — для кераміки, Б — для фібул.

Питання про відносну та абсолютну хронологію фібул зарубинецького типу піднімалось у працях багатьох дослідників зарубинецької культури. Слідом за О. К. Амброзом, загальноприйнятим вважається, що найбільш ранніми фібулами є ті, у яких найкоротший щиток (ЗТ — I, ЗТ — II), а фібули з довгим щитком більші пізні, однак датування конкретних варіацій фібул у різних авторів не збігається¹⁰.

Група фібул пізньолатенської схеми представлена в матеріалах могильника З практично цілими екземплярами та 1 уламком. Ю. Костшевський при класифікації пізньолатенських фібул, як типоутворюючі ознаки враховував профілювання спинки, місцезнаходження тятиви та ступінь прогину ніжки. Причому, фібули зі спинкою у вигляді прямокутної скоби та без прогину ніжки він не врахував у системі своєї класифікації, оскільки вони були типові, на його думку, не для території Польщі, а для Германії¹¹. У Пирогівському могильнику знайдені фібули зі спинкою, що круті піднімається над головкою, яка плавно переходить до ніжки. Тятива — верхня. Ці фібули близькі до фібул на рис. 15 та 17 Ю. Костшевського. Ми відносимо їх до типу *M*. За формуєю спинки вони діляться на варіанти: фібули з п. 39 зі спинками із круглого в перетині дроту належать до варіанту *M1*, а фібула з п. 61 зі спинкою у формі вербового листка — до варіанту *M3*. За ступенем прогину ніжки можна виділити такі різновидності: *a* — без прогину (фібули з п. 39) та *b* — з слабким прогином (фібула з п. 61). Фібули з п. 39 та 61 — бронзові, з суцільним приймачем. Фібула з п. 57 — залізна (полагоджена бронзовою стрічкою, з приймачем у вигляді рамки. Ця фібула відрізняється від фібул Костшевського 15 і 17, а також *M* та *N* за розмірами (її довжина перевищує 9 см, а вказані — не більше 6—7 см). Вона наближається до фібул Костшевського, але в неї не прямокутний, а трикутний за формуєю приймач. М. Бабеш фібули (рис. 19) відносить до типу *III. 1a*¹². Позначимо фібулу з п. 57 як *III. 1 дл.*

У п. 131 знайдено уламок фібули пізньолатенської схеми, мабуть, типу *M. 1a*.

Ранні варіанти пізньолатенських фібул з'являються ще в середньому латені¹³. Але екземпляри, близькі до пирогівських, характерні для пізньолатенського періоду. Так, наухаймські фібули, до яких в якісь мірі наближається фібула типу *M. 3b* (п. 61), є хронологічними визначниками кінця латену *D1*. Розвинені ж варіації фібул *M* та *N* (Костшевського) датуються кінцем латену *D* та початком ранньоримського часу (*D2* та *D3/B1a*) або ступенями *A2/A3* та *A3* пшеворської культури¹⁴.

Фібула з п. 162, за класифікацією О. К. Амброза, найближче стоять до 1 варіанту, серії 1 дротяних одночленних 15 групи лучкових підв'язних фібул, які він датує I ст. н. е.¹⁵.

Таким чином, у могильнику знайдені фібули майже всіх різновидностей, які відомі в зарубинецьких матеріалах. Типологічна близькість зарубинецьких фібул фібульному комплексу латенських та латенізованих культур Середньої Європи є основою для співставлення періодизації зарубинецьких пам'яток з періодизацією цих культур. У Пирогівському могильнику наявні аналогії фібулам будь-якого хронологічного відрізку середнього та пізнього латену для латенських культур, пізнього передримського та раннього римського часу для латенізованих культур.

Абсолютні датування можна базувати на даних дендрохронологічних аналізів з латенських пам'яток, опублікованих А. Хаффнером, на розробках хронології археологічного латенського матеріалу, проведених Х. Поленцем, В. Е. Штекли, та ранньоримського часу, за даними С. Рикхоффа¹⁶. На їх результати спираються зараз дослідники латенізованих культур раннього передримського часу¹⁷. Крім того, вони не йдуть всупереч датувань зарубинецьких матеріалів за античним імпортом з пам'яток Середнього Подніпров'я.

Виходячи з цього, початок середнього латену (*C₁*), у крайньому випадку, припадає на 30-і роки III ст. до н. е., цезура поміж фазами середнього латену (*C₁* та *C₂*) лежить у межах 185—170 рр. до н. е. Початок пізнього латену падає на 120/116 (або 105) рр. до н. е.; межею між фазами пізнього латену (*D₁* та *D₂*) є 60/50 або 50/40 рр. до н. е. Початок римських впливів у сполуч-

ченні з пізньолатенськими традиціями припадає на 15/12 pp. до н. е. і продовжується протягом перших двоє десятиліть н. е. у пшеворській культурі (фаза D_3/B_{1a}).

Спираючись на прийняті у наш час датування фібул, знайдених на Пирогівському могильнику, функціонування цієї пам'ятки можна було б відзначити у відрізку якоїсь частки латену C_1 , потім протягом C_2 та D_1 , частково, ранньоримським періодом B_1 . Однак час існування пізньолатенських фібул у зарубинецькій культурі та фібул зарубинецького типу здається не до кінця з'ясованим. Можливо, на вирішення цих питань зможе пролити світло детальний аналіз змін кераміки в часі. Глиняний посуд менш довговічний, а тому його заміна повинна відбуватись скоріше, аніж металевих прикрас. Зміни у кераміці, вірогідно, були більш чутливими хронологічним репером в конкретних регіонах археологічної культури.

Вловити ці зміни ми спробували методом статистичного обліку кількісних коливань окремих ознак у глиняному посуді. Для цього проведена кореляція взаємозустрічаємості у одних і тих же могильних комплексах: 1 — різних видів посуду всіх класів з фібулами; 2 — посуду класу A , що розчленований на ознаки, з фібулами; 3 — посудин класу A , розподілених у групи за кількістю ранніх та пізніх ознак.

Посуд майже всіх видів класів A , B , B , G зустрічається у похованнях могильника з певними варіаціями фібул. Виняток становлять тільки горщик класу B (п. 181), чарка класу B (п. 62), миски класу B (п. 87, 105, 139) та чашка класу A (п. 54). Але перелічені посудини знайдені разом з посудом класу A . Більш ранні фібули, тобто розчленовані, датують скіфійну миску класу B (п. 26), глек і зарубинецьку миску класу A (п. 129). А найбільш пізні фібули — горщики, кубки, миски та кухлі класу A , а також миску класу B . Переважна більшість фібул середньолатенської схеми супроводжує посуд класу A , який становить головний масив кераміки пам'ятки.

Аналіз взаємозустрічаємості посуду з різних зарубинецьких могильників, розчленований на дискретні мірні та описові ознаки (табл.)¹⁸ з різними варіаціями фібул, дозволив установити, що з фібулами корелюються не всі ознаки, а лише частина: з мірних, відносних — ознаки сукупностей та «ступінь профільованості плічок» (показчик Γ) для всіх видів посуду і «ступінь профільованості шийки» — ознаки сукупності 6 — (показчик B) для мисок; з описових ознак — зовнішня лінія шийки, плічок, нижньої частини, характер переходу шийки до плічок та плічок до нижньої частини тулуба (сукупності 11, 12, 13, 17, 18), з ознак декору — наявність лискованої борозенки та кругового уступчика по плічках або під шийкою. Таким чином, ці ознаки хронологічні для зарубинецької кераміки.

Кореляція даних ознак у різних видів посуду Пирогівського могильника класу A з фібулами дозволяє встановити хронологічні зміни у його кераміці. Так, розчленована фібула P_3 , середньолатенські неорнаментовані дротяні фібули типу B -Костшевського та частина фібул ЗТІІ-ІІІ походять з тих поховань, де знайдені глеки, горщики, кухлі з дуже сильно, сильно та добре профільованими плічками (ознаки 8-7, 8, 9 кухлів і чарок також 8-6). Крім того, у цих посудин, як правило, різкий переход шийки до плічок, пряма лінія горловини, випукла лінія плічка і часто нижньої частини тулуба (ознаки 12-2, 13-1, 17-2, 18-2). Ці ознаки умовно називаємо «ранні». Фібули пізньолатенської схеми, причорноморська лучкова та ЗТ IVб супроводжуються посудом з середньо- та слабопрофільованими плічками (ознаки 8-6 та 8-3, 4, 5), у якого часто ввігнута шийка, переход до плічок плавний, лінія плічок та нижньої частини пряма (ознаки 12-1, 13-3, 17-1, 18-1). Ці ознаки також умовно відносимо до «пізніх».

Як бачимо, у горщикоподібному посуді є досить чітка тенденція до хронологічних змін ознак у сукупностях, що характеризують ступінь профільованості плічок, форму ліній силуету та характер з'єднання окремих частин посудини. Це дозволяє розподілити горщикоподібний посуд на кілька уgrupовань із стійким набором ознак, що змінюються в часі.

До 1-го угруповання належить горщикоподібний посуд з 5 або 4 «ранніми»

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

ознаками, до 2-го — з 3 «ранніми» ознаками та рештою «пізніх», до 3-го — з 1—2 «ранніми» або тільки з «пізніми».

Кореляція посуду мископодібних пропорцій показує більш згладжену тенденцію до зміни ознак сукупності 8: «ступінь профілювання плічок» (як і у кухлів, для мисок «ранньою» ознакою є 8-6), але помітну тенденцію до зміни ознак сукупності 6: «ступінь профілювання (відхилення назовні) шийки». З більш ранніми фібулами частіше зустрічаються миски з сильніше профільованими горловинами (ознаки 6-6, 7, 8), а з більш пізніми — миски з шийками, профільованими слабше (ознаки 6-1, 2, 3, 4, 5). Як і у горщиків, у мисок спостерігається досить чітка тенденція до зміни ознак, що характеризують контури тулуба, тобто форму його зовнішніх ліній.

Мископодібний посуд також розподіляємо на 3 угруповання. До першого входять миски з найбільшою кількістю «ранніх» ознак (6-4). У наступних їх кількість зменшується, але відповідно збільшується кількість «пізніх». До 2-го — з «ранніх» ознаки, до 3-го — 1—2 «ранніх» або тільки «пізні» ознаки.

Посуд з поховань, в яких немає фібул, також розподілимо на угруповання за набором «ранніх» та «пізніх» ознак.

Отже, за набором хронологічних ознак посуд усіх видів укладається в 3 угруповання, яким відповідає певний склад фібул, що відображають хронологічні зміни. 1-е угруповання посуду супроводжують найбільш ранні фібули середньолатенської схеми — Р₂ та Р₃, 2-е — фібула Д/Е-Костшевського, 3-е — фібули пізньолатенської схеми та підв'язна лучкова типу Амброз г. 15, С. 1, в. 1. Фібул, що встановлюють хронологію угруповань посуду, небагато. Але вони, по-перше, відповідають різним ступеням періодизації Європейського латену та пізнього передримського періоду, які послідовно змінюють один одного. А, по-друге, ці фібули зустрічаються у поховальних комплексах разом з посудом, у якого різний набір ознак, що змінюються з часом, тобто хронологічних. Таким чином, логічно припустити, що виділені угруповання кераміки відповідають хронологічним періодам могильника.

Нерідко в одному похованні знаходиться по кілька посудин різних видів: миска і горщик; горщик, миска та кухлик; горщик і кухоль тощо. Посуд в одному похованні часто збігається за кількістю хронологічних ознак, тобто належить до того угруповання, що відображає традиції керамічного виробництва одного хронологічного відрізка. Але є поховання, в яких наявні посудини з кількісно різним набором хронологічних ознак. Ці поховання фіксують доживання посуду, що був зроблений у більш ранньому періоді.

Взаємополучення різних типів фібул з посудом дозволило намітити хронологічну еволюцію могильника та розподілити його поховання на 3 періоди.

I період починається з поховань, які супроводжуються речами, що зберігають традиції передуочих за часом культур автохтонного населення скіфського часу. Це пп. 7, 26 з мисками скіфoidних рис, але з типовим для зарубинців лощенням. Посуд з інших поховань цього періоду типовий для зарубинецької культури, але деякі його ознаки відрізняють кераміку від посуду наступних часових відрізків. Для кераміки I періоду характерна пряма лінія шийки, що різко з'єднується з опуклими, сильно чи добре профільованими плічками. Лінія нижньої частини тулуба у багатьох посудин та-жок опукла (рис. 5). Для цього періоду характерна видова різноманітність — горщики, глеки з ручками і без, миски з ручками та без, чашки, скіфoidні миски. Тобто, набір посуду не зовсім типовий для наступних ознак фаз могильника. Всього до I періоду можна віднести 29 поховань, або 22,6% з усіх, де знайдена кераміка.

На початок функціонування могильника та його I періоду вказує фібула Р₂. Судячи з її особливостей (вісімкноподібні петлі на спинці) та знаходження з мискою архаїчного вигляду, логічно припустити, що це поховання відноситься до латену С₁ і датувати його не пізніше кінця латену С₁, тобто, можливо, кінцем III — початком II ст. до н. е.

Фібула Р₃ з поховання 129 свідчить про те, що I період могильника продовжувався і протягом латену С₂. Цьому не суперечать матеріали поховань з фібулами типу В-Костшевського. У цьому ж періоді із фібул зарубинецького

типу, що відзначають етнографічні особливості культури, зафіковані фібули ЗТ II та ЗТ III (табл.). Фібули ЗТ для цього періоду становлять тільки 28,6%.

II період — 30 поховань (23,4%). У цей час йде становлення керамічного комплексу могильника як пам'ятки, типової для зарубинецької культури. Зникають миски скіфського вигляду, глеки з ручками. Основними видами залишаються горщики, миски та кухлі. З'являються перші кубки (келихи). Відбуваються зміни у зовнішньому вигляді кераміки. Більша частина її відноситься до 2-го угрупування, в посуді якого намічається 3 «ранніх» ознаки. Більш рідкісними стали посудини з прямою лінією шийки, що різко переходить до опуклого плічка. Ступінь профілювання їх значно зменшився. Серед горщиків майже зникли ті, у яких сильно профільовані плічка. Більше стало посуду з угнутим горлом, прямою лінією плічок (рис. 6). У деяких похованнях поряд з посудом 2-го є посудини 1-го угрупування (п. 28, 100, 101, 152). Датування II періоду могильника визначає фібула Д/Е-Костшевського з п. 109. Подібні фібули характерні для першої фази пізнього латену (латен Д₁). Її доповнюють фібули типу В (п. 101), ЗТ III (п. 100 та 127), ЗТ IVa (п. 165 та 195). Вага фібул ЗТ значно зросла (70% від загального). У другому періоді з'явились фібули з розвиненим щитком — ЗТ IVa.

III період — останній, але інтенсивніший і найтриваліший етап функціонування могильника — 69 поховань (54,0%). Змінюється видовий набір посуду: горщики у ряді випадків змінюються на кубки, з'являються миски класу В. Але в кількісному відношенні, як і раніше переважають горщики, миски і кухлі класу А, хоча в їх оформленні є нові риси. Більшість з них налічує мінімальну кількість «ранніх» або тільки «пізні» ознаки (3 угрупування). Серед посудин горщикоподібних пропорцій (горщики, кубки, кухлики) з'являється все більше екземплярів із слабо профільованими плічками, а серед мисок — із слабо відхиленими шийками (рис. 7). У похованнях з керамікою III періоду, поряд з керамікою 3 угрупування, у невеликій кількості трапляється посуд 2 (пп. 1, 70, 73, 108, 120, 124, 128, 132, 136, 153, 195) і навіть 1 угрупувань (пп. 81, 97, 182).

Хронологічними визначниками цього періоду є фібули пізньолатенської схеми типу М 1а та М 3б. Фібула типу М 3б (п. 61) близька наухаймським, типовим для кінця латену Д₁. У пшеворських могильниках наухаймські фібули разом з фібулами типу М-Костшевського визначають стадію А₂/А₃ пшеворської культури. Можливо, і початок III періоду Пирогівського могильника збігається з кінцем латену Д₁ і стадією А₂/А₃ пшеворської культури. Більш пізні поховання могильника визначає фібула з п. 162 типу Амброз г. 15.C.1.B.1. За О. К. Амброзом вона датується I ст. н. е., можливо, першою його половиною. Кубок з п. 67 та чарка з п. 138 при мінімальній кількості і навіть відсутності «ранніх» ознак мають слабо профільовані плічка і тим самим близькі горщикоподібним посудинам з могильника Рахні (п. 4). Це поховання датується кінцем I ст. н. е. за ранньоримською фібулою із слабо наміченою кнопкою (Амброз г. 12.C.3), уламками очкоподібних фібул А. 58/59 та уламком фібули ЗТ IVb або ЗТ V. Поховання 11 та 125 Пирогівського могильника також можуть бути синхронними п. 4 з Рахнів, оскільки всі вони містять миски класу В.

Тому ймовірно, що і більш пізні, з розкопаних на могильнику, поховання могли бути здійснені наприкінці I ст. н. е. Поховання III періоду супроводжують різні види неорнаментованих дротяніх фібул, а також значна кількість фібул зарубинецького типу, серед яких переважають ЗТ IVa. Вага фібул ЗТ III значно зменшилась, з'явились найбільш пізні — ЗТ IVb. Всі різновиди фібул типу ЗТ складають 55% фібульного комплексу цього періоду.

Зроблений аналіз дозволяє дійти наступних висновків: 1 — можливий час функціонування могильника від кінця III — початку II ст. до н. е. до кінця I ст. н. е.; 2 — протягом цього часу відбувається не тільки зміна одних видів посуду іншими, а також зміна деяких ознак у найбільш репрезентативному посуді класу А. Відокремлюються групи «ранніх» та «пізніх» ознак. Але їх зміна має не жорсткий і не одночасовий характер, а виявляється у формі тенденцій, що дозволяє керамічному комплексу зберігати свою відносну

цільність протягом всього періоду існування культури; 3 — облік кількості «ранніх» і «пізніх» ознак у кожній посудині дає можливість відносити посуд до досить вузького часу — хронологічного відрізка. Це відкриває перспективу використовування кераміки як надійного джерела для вирішення одного з найважливіших питань археології — хронології та періодизації зарубинецьких пам'яток; 4 — матеріали могильника підтверджують висновок О. К. Амброза про розвиток фібул ЗТ від короткого щитка до довгого. Але цей розвиток проходив досить швидко і фібули з різними за довжиною щитками протягом тривалого часу співіснували. Однак питома вага фібул ЗТ з більш розвиненим щитком від раннього періоду до більш пізнього поступово зростала (таблиця). Тому заслуговують на увагу і спостереження Ю. В. Кухаренка про те, що фібули ЗТ не можуть бути безумовним хронологічним репером; 5 — аналіз матеріалів Пирогівського могильника дозволяє поставити питання про більш тривале функціонування фібули ЗТ, ніж фібули пізньолатенської схеми; 6 — Пирогівський могильник показує, що зарубинецька культура Середнього Подніпров'я в цілому розвивалась у руслі латенських та латенізованих культур Середньої Європи. Проте ритми їх розвитку повністю не збігалися. Найбільш чуттєві імпульси латенізації зарубинецька культура Середнього Подніпров'я одержала у I періоді, який починається, можливо, десь наприкінці латену С₁ і продовжується майже до кінця латену С₂, та в цілому збігається з фазою А₁ пшеворської культури.

II період — це невеликий відрізок часу найбільшої замкнутості зарубинецької культури. Цей період, можливо, відповідає більшій частині латену Д₁ і фазі А₂ пшеворської культури. III — найбільший за часом період функціонування могильника. Для нього характерне посилення зв'язків з культурами Середньої Європи (з'являються фібули пізньолатенської схеми та зразки ранньоримських). За часом цей період об'ємає, певно, закінчення латену Д₁, весь латен Д₂, ранньоримський час В₁ та початок В_{2a} або фазу А₂/А₃, А₃ і частково ранньоримський період пшеворської культури.

Розташування поховань на плані могильника дозволяє відмітити певне

группування більш чи менш компактних скупчень, що нараховують від кількох до десятків могил (рис. 8). Кожне з цих скупчень має поховання різних хронологічних відрізків, наприклад, I, II, III або тільки II і III. Це дає можливість вбачати у цих скупченнях заховання окремих сімей — великих патріархальних (великі скупчення) чи малих (невеликі скупчення), що вказує на соціальну організацію зарубинецького суспільства, яка могла знаходитись на ступені розвитку первісної сусідської общини.

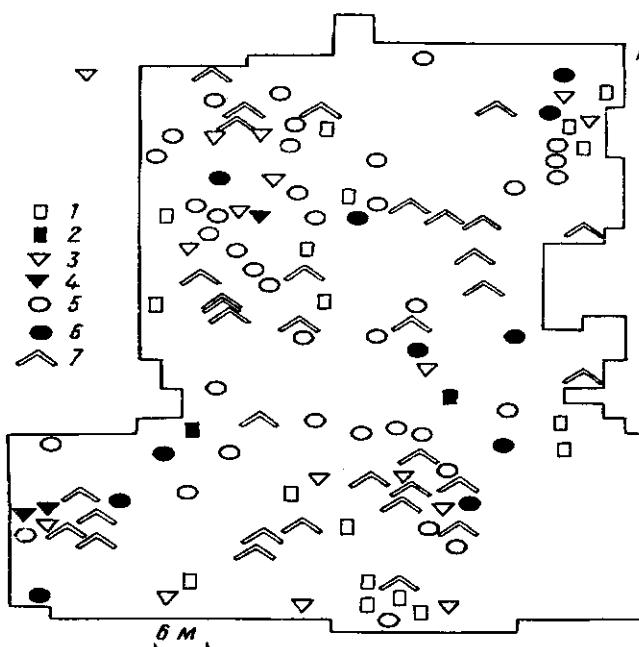

Рис. 8. План розкопаної частини Пирогівського могильника 1966—1968 рр.

Умовні позначення: 1 — поховання I періоду без фібул; 2 — поховання I періоду з фібулами; 3 — поховання II періоду без фібул; 4 — поховання II періоду з фібулами; 5 — поховання III періоду без фібул; 6 — поховання III періоду з фібулами; 7 — поховання хронологічно не визначені.

Примітки

- ¹ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 25—38; Кубышев А. І. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1967.— С. 23—41; Кубышев А. І., Скиба Л. Є Пирогівський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 83—95.
- ² Пачкова С. П. Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури // Археологія.— 1991.— № 1.
- ³ Генінг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—136.
- ⁴ Пачкова С. П. К методике классификации зарубинецкой керамики // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 34—45.
- ⁵ Там же.— С. 38—40.— Табл. 1.
- ⁶ Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit.— Leipzig, 1919.— S. 12—41; Амброз А. К. Фибулы Юга європейської часті ССРР // САИ.— 1964.— Д. 1—30.— С. 12—41; Пачкова С. П. Фібули зарубинецького типу // Археологія.— 1988.— Вип. 62.— С. 10—23.
- ⁷ Wozniak Z. Osadnictwo celtyckie w Polsce.— Wroclaw etz, 1970.— S. 39, 63, 157, 158.
- ⁸ Godłowski K. Okres latenski w Europie.— Kraków, 1977.— S. 42—58.
- ⁹ Пачкова С. П. Методика хронологізації...
- ¹⁰ Пачкова С. П. Фібули зарубинецького... — С. 12.— Рис. 1.
- ¹¹ Kostrzewski J. Op. cit.— S. 32, 33.— Rys. 17, 18.
- ¹² Babeș M. Date arheologice și istorice privind partea de nord est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre // SCIV.— Bucuresti, 1985.— Taf. 36, 3; P. 169.— Fig. 7.
- ¹³ Godłowski K. Op. cit.— S. 607
- ¹⁴ Godłowski K. Op. cit.— S. 60, 61; Dabrowska T. Wczesne fazu kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 35—46.
- ¹⁵ Амброз А. К. Фибулы Юга... — С. 48.
- ¹⁶ Haffner A. Zum Ende der Latenezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung des Trierer andes // AK.— 1974.— № 4.— Hf. 1.— S. 59—72; Haffner A. Zur absoluten Chronologie der Mittelatenezeit // AK.— 1979.— № 9.— Hf. 4.— S. 405—430; Polenz Z. Münzen in latenezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 v. Chr. Geburt // Bayerische Vorgeschichtsblätter.— 1982.— S. 27—54; Stöckli W. E. Die Grob- und Importkeramik von Manching // Die Ausgrabungen in Maching.— 1979.— T. 8.— S. 270—300; Rieckhoff S. Münzen und Fibeln aus Vicus des astells // Saalburg Jahrbuch.— 1975.— № 32.— S. 5—15.
- ¹⁷ Dabrowska . Wezesne fazy... — S. 14—62.
- ¹⁸ Пачкова С. П. К методике классификации... — С. 38—40.

С. П. Пачкова, А. И. Кубышев

ХРОНОЛОГІЯ ПИРОГОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье на основе статистического анализа изменений выделенных признаков посуды и корреляции этих признаков с фибулами, найденными совместно с керамикой в одних и тех же погребениях, устанавливается эволюция керамического комплекса могильника. Выясняется, что происходит не столько смена одних типов посуды другими (хотя и это в какой-то мере имеет место), сколько изменяются отдельные элементы (признаки) керамики. Но эти изменения носят не абсолютный и не одновременный характер, а проявляются в форме тенденции, что и позволяет керамическому комплексу культуры сохранять свою относительную целостность на протяжении практически всего периода существования культуры. Учет взаимосочетания определенных признаков в одном сосуде дает возможность в большинстве случаев с достаточной степенью точности относить каждый сосуд к довольно узкому хронологическому отрезку.

S. P. Pachkova, A. I. Kubyshev

CHRONOLOGY OF THE PIROGOVIAN BARROW

Evolution of the pottery set from the Pirogovian barrow has been traced on the basis of the statistical analysis of changes in the identified attributes and correlation of those attributes with fibulas found parallel with pottery in the same burials. It is found out that it is not so much a change of certain types of pottery by other types (though it happened to some extent) as alteration of separate elements (attributes) of pottery. But these alterations are not absolute and not simultaneous but exhibit a certain tendency, which permits this pottery set of culture to retain its relative integrity practically during the whole period of the culture existence. Taking into account mutual combination of definite attributes in one vessel it is possible in most cases to attribute each vessel with a sufficient degree of accuracy to a rather narrow chronological period.

Одержано 18.02.1991

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ

ДОЛЯ МИХАЙЛА РУДИНСЬКОГО

В. І. Граб, О. Б. Супруненко

Михайло Якович Рудинський (1887—1958) широко відомий в Україні та за її межами як талановитий спеціаліст в галузі першісної археології, мистецтвознавства, видатний організатор науки, пам'яткохоронець, музеєзнавець. Інтерес до долі, наукового та творчого життя дослідника не відступає. Свідченням цього є не тільки викід у світ ряду публікацій до святкування 100-річчя з дня народження вченого¹, але й після його ювілею², коли впродовж п'яти років з'явилося близько двох десятків праць, присвячених життю та науковому доробку видатного українського археолога³. Слід зазначити, що декілька робіт вийшли раніше⁴, авторами їх були його рідні, колеги, учні Михайла Яковича, краєзнавці⁵.

Під час підготовки конференції в Полтаві (1987 р.), присвяченій ювілею М. Я. Рудинського⁶, відчувалось негативне ставлення певних кіл щодо усталення та популяризації імені вченого. Це обумовлювалося тим, що свого часу видатного археолога було репресовано. Було рекомендовано, навіть, зовсім обійти це питання при святкуванні. Але, зважаючи на час тільки-но розпочатої перебудови, у виданні тез конференції знайшлося місце правді про незаконне позбавлення волі та відлучення М. Я. Рудинського від України⁷.

Першовитоки репресивних дій щодо М. Я. Рудинського були заложені задовго до його арешту та заслання 1934 р. Ще влітку 1920 р. по Полтаві прокотилася ціла низка арештів викладачів шкіл, що утримувалися при «білій владі» на кошти Полтавської спілки споживчих товариств. Серед заарештованих були і сестри Михайла Яковича — Євгенія та Марія, які вчителювали у гімназії І. П. Котляревського. Тоді ж у Полтавську НК на допит відправили і М. Я. Рудинського⁸. Пригадали редактування і участь у виданні газети «Рідне слово», закритої за «антабільшовистський тон видання» та націоналізм вже на другий день після зайняття Полтави більшовиками⁹. Після того, як вия-

© В. І. ГРАБ, О. Б. СУПРУНЕНКО, 1992

вилося, що вчений і його сестри належать до Всепславської учительської спілки, попереджених за націоналістичні погляди Рудинських в середині серпня того ж року відпустили. М. Я. Рудинський повернувся до виконання обов'язків заступника завідуючого Полтавським народним, згодом Центральним пролетарським музеєм Полтавщини¹⁰, створюючи експозицію в Галереї мистецтв та відділі археології.

Наступний арешт відбувся 2 вересня 1921 р. і також разом з сестрами¹¹. Після перебування у Полтавській НК Рудинські були переведені до Харківської ЦУНК, де сестри перебували близько трьох місяців. М. Я. Рудинського відпустили 19 вересня на клопотання В. Г. Короленка та заступництво Я. Н. Дробніса¹². Вченого звинувачували у принадлежності до якоїсь контрреволюційної організації, але справа обійшла лише одним допитом¹³.

Та на цьому переслідування відомого пам'яткохоронця та організатора музеїної справи не припиняється. Через свою принципову позицію як голова Губкомпісу, а згодом завідуючий музеєм, М. Я. Рудинський здобув чимало ворогів у Полтаві.

Весною 1924 р. на ім'я секретаря Полтавського губвиконкуму ДПУ направило «Список співробітників Пролетарського музею, їх характеристики та політфізіономії»¹⁴. Матеріали потрапили до завідуючого губвідділом народної освіти Фіалковського, який «випадково згубив» останні серед паперів¹⁵. Наведемо уривок з «політфізіономії» із збереженням мови та стилю оригіналу:

«Рудинский Михаил Яковлевич, Зав. музеем, автокофалист с высшим образованием, до 14 года в Киеве в Коммерческой школе им. Харитонова, в 1918 году приехал в Полтаву и служил в земстве, живет по Мало-Садовой ул., № 9. В настоящее время в Полтаве существует политгруппировка, состоящая из социал-демократов и социал-революционеров, работающих подпольно, в числе которых состоит и Михаил Рудинский, является известным сторонником украинского движения, шовинист, безусловно отрицательно относится к Соввласти, является ученым археологом в Полтаве. Был арестован в 20—21 гг. по обвинению в контрреволюции...»¹⁶.

Через такі матеріали до музею починають направляти перевірочні комісії. Влітку 1924 р. інспектор художнього відділу губвиконкуму М. Дувальчук та-жок перевіряв діяльність установи. Наслідком перевірки став відповідний акт, що зразу ж отримав гриф «секретно»¹⁷.

Витяги з цього акту безперечно цікаві.

«Зав. музеем Рудинский, крупный научный сотрудник, высококвалифицированный специалист-археолог, тонкий дипломат-делец, вел себя по отношению ко мне самоуверенно, немного вызывающе, принял меня нехотя, смотрел на меня вначале свысока, делая попытку смутить меня своей эрудицией. Рудинский сумел подобрать себе очень выгодный для него состав сотрудников..., (который) ...во главе с Рудинским представляет из себя «тихое семейство», которое сознательно, но тонко и искусно, саботирует просветительскую работу соввласти...»

...Рудинский формировал приблизительно следующим образом свой взгляд на музей: основная задача музея заключалась в том, чтобы сфиксировать всевозможные экспонаты для научных целей (наука ради науки). Основная работа музея должна сводиться к раскопкам, колективизации, каталогизации экспонатов... Что же касается работы полит. и культпросветительной, то она считается ненужным балластом, не входящим почти в задачи музея, на которую все жалуются, что она отрывает их от непосредственной работы и превращает их, видите ли, в «граммафоны»...

Просматривая протоколы «Научного общества», которое, по словам Рудинского, является филией Київської Академії наук, ничего особенного я не обнаружил, разбирались вопросы очень узко-специального характера (археологического)...

Выводы:...

Принимая во внимание принципы коммунистической программы, по которым все научные и культурно-художественные источники и факторы, на-

• У «Списку» помилка. М. Я. Рудинський переїхав до Полтави 1917 р.

ходящиеся на территории СССР, должны быть строго подчинены делу революции и социалистического строительства... необходимо на основании вышеизложенного освещения работы музея сказать, что работа музея под руководством Рудинского не только не отвечает вышеуказанным требованиям революционного просвещения, но, прикрываясь «научностью», своей работой сабботируют эти требования. Ибо... вместо того, чтобы развернуть в пределах возможности музея широкую политпросветработу и таким образом помочь соввласти ликвидировать неграмотность и невежество, музей (Рудинский) занимается при нынешнем тяжелом экономическом и финансовом положении СССР дорогостоящими раскопками, которые нужно бы свести к минимальному минимуму, или же на время вовсе прекратить. А это называется, делать не то, что необходимо соввласти.

Поэтому я считаю необходимым Рудинского и К⁰ отстранить от музея и передать музей в руки члена партии или же проверенного и преданного беспартийного работника»¹⁸.

Піля подібного «обстеження» губвідділу народної освіти нічого не залишалося, як приступити до «чистки» колективу музею. Оскільки стан справ в Центральному пролетарському музеї Полтавщини був на досить високому рівні, то перевірка влаштована задля виявлення неузгоджень. Цей процес тривав більше трьох місяців. Його наслідком став «Акт» перевірки стану справ у музеї від 13 вересня 1924 р., що зберігся¹⁹. М. Я. Рудинського було звинувачено у недбалому ставленні до господарських справ та політпростінької діяльності²⁰.

Проти М. Я. Рудинського навіть почали заводити справу. Відомий археолог і мистецтвознавець М. О. Макаренко писав у листі до професора Б. Є. Петрі 1925 р.: «Рудинського судили і оправдали»²¹. М. Я. Рудинський не витримав присікувань та звинувачень і віїхав до Києва, де його запросили на посаду відповідального секретаря ВУАКу²². Саме на керівній посаді співробітника Всеукраїнської Академії Наук повністю розкрився організаторський та науковий талант М. Я. Рудинського. Після роботи у ВУАКу, 1928 р. він повністю зосереджується на науковій діяльності у Кабінеті антропології ВУАН, де досягає надзвичайних польових археологічних успіхів²³. Але наближалися горезвісні 30-і роки і колесо репресій лише випадково не знишило «одного з основних і провідних працівників української археології» (саме так відгукувався про М. Я. Рудинського академік О. П. Складников)²⁴.

Слідча кримінальна справа М. Я. Рудинського — незаконно репресованого 1934 р. — зберігає кілька невідомих рукописів вченого. На нашу думку, вони мають безперечну цінність, розкриваючи не тільки нові факти біографії та погляди видатного діяча, але й висвітлюють настрої «старої» інтелігенції, її ставлення до процесів, що відбувалися на зламі часу, на зорі науки молодої республіки. Та її сама справа становить неабиякий інтерес²⁵.

Отже, переглянемо сторінки майже 60-річної давнини.

Арештували Михайла Яковича 14 березня, а вже через два тижні, 2 квітня 1934 року, оперуповноважений Київського відділу ДПУ склав звинувачувальний висновок. За цим папером Рудинський належав одразу до кількох контрреволюційних організацій і угруповань. Що він там робив — це питання лишилося відкритим. Однаке самі звинувачення: участь в УВО, СВУ, «контрреволюційній групі Грушевського» були настільки тяжкими і переконливими, на думку творця документу, що цього було досить для арешту²⁶. Наділений надзвичайними повноваженнями, слідчий висловив і свої міркування про дальший хід справи і долю Михайла Яковича: «Учитывая его социальную опасность, полагал бы: следдело... направить на рассмотрение Особовещания при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством о применении к Рудинскому М. Я. меры социальной защиты — высылки за пределы Украины сроком на три года»²⁷.

Особлива Нарада погодилась з пропозицією оперуповноваженого і відзначила це у протоколі від 2 квітня 1934 року: «Рудинского Михаила Яковлевича выслать через ПП ОГПУ в Севкрай сроком на три года, считая срок с 14/III-

• ПП ОГПУ — Повноважне представництво ОДПУ.

34 г. К місту ссылки направить одиночним порядком. Из-под стражи освободить. Дело сдать в архив»²⁸.

Доказами участі Рудинського в контрреволюційних організаціях були виписки: із зізнання Гериновича Володимира Олександровича від 21.XII.32 р., засудженого по справі УВО, з показань Курінного Петра Петровича від 13 березня і Поплавського від 27 січня і 13 жовтня 1933 року. З яких справ були взяті ці виписки — не вказувалося. Ім'я, по батькові й інші установчі дані Поплавського також були відсутні.

З точки зору процесуального закону такі виписки, завірені нерозбірливим підписом олівцем, ніякої юридичної сили не повинні були б мати, але фактично — мали і мимоволі розкривали страшний задум, який визрів десь у вищих сферах.

Якщо вірити випискам, то Курінний начебто показав, що до складу організації крім нього входили: Щербаківський Данило Михайлович, наукові співробітники кабінету антропології ВУАН Рудинський Михайло Якович і Носов Анатолій Зіновійович, наукові співробітники археологічного кабінету Макаренко Микола Омелянович і Козловська Валерія Євгеніївна, архітектор реставраційних майстерень музеїного містечка Мощенко Кость Васильович, науковий співробітник кабінету українського мистецтва ВУАН Ернст Федір Людвикович, науковий співробітник крайової інспекції охорони пам'яток культури Базилевич Василь Митрофанович, автокефальний священик Красицький Юрій Федорович²⁹.

Контрреволюційна робота організації,— показав Курінний,— полягала в літературній пропаганді самостійництва і «знайшла собі вияв в таких виданнях: 1. Український музей під моєю редакцією. 2. Брошура «Український портрет» Щербаківського та Ернста. 3. «Нарбут» — монографія Ернста. 4. Статті Щербаківського, Макаренка та Ернста в журналі «Україна» за редакцією Грушевського. 5. Провідник по Всеукраїнському історичному музею та некролог Антоновича, Козловської Валерії. 6. «Український органмент» — Макаренка. 7. «Провідник по Києву» — колективна праця членів організації — Курінного, Рудинського під редакцією Ернста»³⁰.

Поплавський також начебто показав, що в організацію входили: «Музей им. Шевченко — Эрнст, по Лаврскому музею — Куриный, Рудинский, по сельхоз. музею — Спасская».

Геринович «доповнив» низку членів к-р організації (очевидно УВО) прізвищами Сташевського, Драйхмері, Гаєвського, Грінченка, Ясиновського, які начебто діють у ВУАН, і, крім того, показав, що «1924 року організується в Кам'янці, як і по всій Радянській Україні, сітка наукових товаришів (читай, очевидно, товариств.— В. Г., О. С.) при ВУАН, яка веде чітку к-р роботу під покришкою роботи, а під ширмою командировок зв'язується з Київським центром. Через цю організацію працює в районі Кам'янеччини низка «наукових» експедицій з Київської Академії Наук і Інституту матеріальної культури в особах Рудинського, Носов, Квітка, Курило і інші»³¹.

В справі нема ніяких доказів контрреволюційної діяльності названих людей. За свою суттю виписки були обмовою і переслідували єдину мету — знищення кадрів ВУАН.

Інтерес у справі становлять власноручні свідчення М. Я. Рудинського. Про себе він розповів, що народився в маленькому провінційному містечку Охтирка. Літні місяці в селі, екскурсії, спочатку ботанічні, потім археологічні, привернули його до українського села. У дні революції 1905 року симпатії 18-річного юнака належали соціалістам-революціонерам. «Я думал,— писав він,— что этому содействовала романтика терроризма и героическое прошлое партии». Але далі цього захоплення справа не пішла, хоча в 1906 році він був пропагандистом — рознощиком літератури³².

«...Ахтырка, Петербург и потом Харьковский университет создали и развили мои национальные симпатии, которые перекрыли симпатии политические. Но, как украинец, я не принимал участие в работе укр. организаций (Громада Харьк. унив., Украинский клуб в Киеве, Укр. клуб в Петербурге): и тут как и в политике было пассивное восприятие идей, а не деятельное их распространение»³³.

Національні пристрасті спалахували під час захоплення Полтави білими «на почве цинического игнорирования ими украинского вопроса. Но уже с первых месяцев революции, поняв, что у меня нет данных для политической деятельности, целиком отдался культурно-просветительной работе...»³⁴.

Оперуповноважений Спіноза, який допитував Рудинського, радив йому «глубоко зондировать свою деятельность и отыскивать в ней элементы контрреволюционной акции»³⁵. Михайлу Яковичу видали шматок простого олівця, папір і, 27 березня 1934 року, у камері він писав:

«Т. Следователю Спинозе»

Вчера Вы предложили мне ознакомить Вас с моей деятельностью в 1930—33 годах.

Для четкости картины я должен расчленить указанный отрывок времени на отдельные, т. сказать, участки, ибо за это время я несколько раз сходил с поля какой бы то ни было «деятельности» вообще...

1930. В начале года, как и в декабре предшествующего, сильное обострение болезни (открытая язва) с постельным режимом. Февраль-апрель — работа в Киеве (Кабинет Антропологии ВУАН). В мае — начале июня — раскопки в Мизине на Черниговщине. С 15-VI по 1-VIII лечение в Железногорске и поездка в Абхазию (Сухум). С половины августа до начала сентября — экскурсия на Могилевщину (Подолья), с половины сентября и до половины октября — раскопки в Мизине. Конец года — работа в Кабинете Антропологии. (Статьи для III т. Антропологии³⁶, брошюра «Мизин»³⁷).

1931. В январе — семинар в Укр. Инст. Мат. Культуры (Харьков). Февраль — половина мая — работа в Каб. Антр. (Статья для IV т. Антропологии)³⁸. Выставка к юбилею ВУАН. 15.V — второе прободение желудка (первое в апреле 1926), операция. До конца июня — поправка дома. В июле-августе — отпуск (Каменец-Подольский). Обострение внезапное в конце августа в Каменце. Приезд в Киев, а в сентябре — экскурсия на Каменеччину. Октябрь-декабрь — работа в Каб. Антропологии.

1932. Январь-февраль — ухудшение болезни. Март-май — работа в Каб. Антропологии. Июнь-июль — лечебница и диетдиспансер. Август — конец сентября — раскопки в Мизине и Пушкарях на Черниговщине. Сразу же по возвращению в Киев — поездка на Подолию и новая болезнь, вызванная общей подорванностью организма (выпадение прямой кишки), которую я изжил.

1933. После операции, в начале марта 1933 — мучительный процесс заживления в конце апреля месяца. Май 1933 — работа в Каб. Антропологии ВУАН. Июнь-июль — лечение в Железногорске и послекурортный режим. С 13-VIII по 13-IX — раскопки в Белой Церкви на Киевщине и с 23-IX — раскопки в Пушкарях и Новгород-Северске.

1934. Конец 1933 г. и начало 1934 — работа в новом Институте Ист. Мат. Культуры, в который вошел и Кабинет Антропологии.

Моя работа в Кабинете Антропологии, которой я отдавал все свое время (с конца 1928 года), не имея иной службы по совместительству, шла исключительно по научной линии: исследовательской — летом и обработки данных материалов — зимой. В Кабинете Антропологии я работал, как научный работник, без функции администрации и организации работы учреждения. За все время почти десятилетия (с конца 1924 г. и до конца 1934 года) я работал в нем, как сверхштатный научный сотрудник... в Кабинете, такие функции поручены были мне лишь после фактического прекращения отдельного существования кабинета, в переходной час организации Инст. Истории Материальной Культуры ВУАН (конец 1933, начало 1934 г.).

В этом заключается огромный плюс для любой научной работы, которой я мог отдаватьсь всецело. (Должен напомнить, что в 1925—28 годах я был секретарем и членом Президиума Всеукр. Археолог. Комитета и это секретарство отнимало у меня массу времени на канцелярскую работу). Я проводил в полевых исследованиях по несколько месяцев, для того, чтобы сразу продвинуть изучение памятников т. наз. дородового и родового общества (моя «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

специальность) далеко вперед. В этом отношении я имею очень большие достижения.

Вы поставили, товарищ следователь, передо мною задачу зондировать мою деятельность до самой глубины и искать в ней контрреволюционность.

Рассматривая эту часть моей работы (полевые исследования, раскопки и собирание научных материалов), я не нахожу в ней ничего, что говорило бы против меня. Этой стороной своей деятельности я со всей неопровергимостью показал, какого размаха преобретает наука в Советском Союзе и какие возможности для нее мы имеем на Украине.

Не считите этого баухальством, но в отношении обширности исследований и достигнутых мною научных результатов, в археологических масштабах УССР я — вне конкуренции. Одним из самых приятных моментов я считаю оценку моих достижений советской историей материальной культуры (Гос. Акад. Ист. Мат. Культуры, «Сообщения» за минувший год) и удивление, вызванное выставкой наших палеолитических материалов у иностранных учёных «2-й Международной конференции по изучению четвертичных отложений» в Ленинграде, которые по пути на Днепропетровск посетили Киев (сентябрь 1932 г., когда я был на раскопках в Мизине).

Не меньшие результаты имею и в отношении публикаций материалов. За это время — и количественно и качественно — я догнал и перегнал многих из своих коллег.

Как автор археологических работ и учений — в отношении хронологическом — я ученый советский. Но в идеологическом и методологическом отношениях я принадлежал — до перевооружения, к которому и пришел — довоенной эпохе. Оставаясь на старых позициях и при старых навыках я принадлежал тем самым антисоветским элементам. На этом, выходя из Вашего, т. следователь, предложения я должен остановиться. В положении антисоветский есть большая доза контрреволюционности. Антисоветские настроения, в лучшем случае, — игнорирование и — в худшем — саботаж новой стройки. Контрреволюция в ее чистом виде — активный отпор. В этом суть.

Разглядывая себя, как ученого, как автора, я нахожу в своих работах и первое, и второе, и третье.

Сначала было простое игнорирование и отмахивание. «Никакой особой, отдельной от общей науки советской науки нет и быть не может. Все это — досужие выдумки людей, которые ничего общего с наукой не имеют и науки не знают». Это настроение характерно — в наших масштабах — для старой, до-Скрыпниковской Академии. На буржуазную науку не посягали и, наоборот, всячески ее вытячивали вперед, как самый значительный буфер против большевизма. Я не знаю, писали ли об этом открыто, но думали так, и думали вслух.

Как было в этом отношении со мной? Я тоже вытячивал буржуазную науку, правда не в целом, а в ее французском оформлении, которое считал совершенным. В этом убеждении я примыкал к известному ученному Федору Вовку, который крайне критически рассматривал старую русскую археологию и совершенно не хотел признавать немцев. С точки зрения буржуазной науки, Вовк был прав. Русская буржуазная археология и немецкая стояли бесконечно ниже французской.

В своих печатных работах я ориентировался на французскую школу, культивируя ее методы, применяя ее терминологию. Такие сторонники французской школы существуют повсюду: и в РСФСР (ученики Вовка и ученики учеников Вовка), и в Польше, и в английских и немецких странах. Я вернулся к этому дальше.

Игнорировать можно было лишь до определенного времени, до организации нового мощного центра советской науки в Ленинградской Академии Истории Мат. Культуры, которая с 1929 года вступила на путь решительной борьбы с буржуазными концепциями и буржуазной методикой в археологии. Первые удары мы увидели в 1930 году, наступление развернулось фронтом в 1933³⁹.

Уже в 1930 году раздались протесты против ряда терминов, которые шли

в разрез с новыми установками истории мат. культуры: выставлен лозунг решительной перестройки всей системы старой археологии. Игнорировать уже было нельзя. Нужно было перестраиваться. Я помню, что, печатая в IV т. «Антрапологии» свою статью о перспективах дальнейших исследований в пределах УССР, я попробовал «выравнять» терминологию, но было поздно. После выхода работы в свет, эта выравненная мною терминология уже не отвечала требованиям момента. Еще менее отвечало им содержание работы⁴⁰.

Конечно же, следовало бросить писать «по старинке» и сесть за серьезную проработку вопросов, которые выдвинула советская ист. мат. культуры. Я этого не успел сделать, и, как я уже говорил вчера, написал еще одну работу, которую хотели напечатать с убийственными для меня примечаниями Редакции, в которой указана вся ее методологическая отсталость.

Я чувствую, что не извинительные причины (исследования в поле, болезни) меня не оправдают. То, что я воспринимал, как скандал для меня, как ученого сегодняшнего дня, читающий воспринимает — и иначе не может воспринять — как саботирование новостройки на месте разрушенной археологии.

И, наконец, то, третье, что не может быть рассматриваемо иначе, как определенная акция против революционной науки, охарактеризованная Сталиным, как «протаскивание буржуазной контрабанды».

Советская история материальной культуры базируется на Марковом утверждении единого исторического процесса и на Марковом учении о формациях. Оба тезиса стоят в диаметральном противопоставлении буржуазному делению исторического процесса на историю и на доисторию, с одной стороны, и с другой — учению о «культурах», «культурных кругах», «заимствованиях», «высших и низших расах», учению, которым буржуазия пытается оправдать свою империалистическую политику и узаконить господство «белых» европейцев над «цветными» жителями колоний.

В своих последних работах, говоря об украинском палеолите и эпипалеолите, я тоже начертил несколько замкнутых кругов. Говорят, что написанного первом, не вырубишь топором. И я знаю, что этими «кругами» (как и «влияниями из области Средиземноморья») я справедливо обвиняюсь в претаскивании буржуазной пропаганды [...]⁴¹.

Углубляясь в зондирование своей деятельности, чтобы отыскать в ней элементы контрреволюционной акции, в которой я обвиняюсь, я должен рассказать [...] про один факт.

Когда, после разгрома старой академии, был поднят вопрос о циклизации наук, объединения их по признаку общности или близости предмета их изучения, возник вопрос о том, где же быть Кабинету Антропологии с его отделами физической антропологии и т. наз. предыстории или палеоэтнологии.

Конечно же, нужно было войти в цикл исторических наук. Но ни директор Кабинета А. Носов, ни я этого не хотели. Я стоял на «предисторических» позициях. Носов рассматривал антропологию, как науку естественно-историческую. Если ему это извинительно, как естественнику, мне это извинить нельзя, как историку.

Мы ввели Кабинет Антропологии в геолого-географический цикл и, оторвавшись от истории, прожили два года в окружении геологии (единственной науки, с которой связали «предысторию»), гидрогеологии, метеорологии и географии (с которой с огромными трудностями и натяжками можно связывать некоторые антропологические вопросы).

Безусловно, этот акт должен быть квалифицирован, как контрреволюционный.

Вот все то контрреволюционное, что я мог увидеть в своей деятельности в 1930—1933 годах, рассматривая ее до глубины.

27-III-1934

Михаил Рудинский⁴².

Після рішення Особливої наради від 2 квітня 1934 р. М. Я. Рудинському дали п'ять днів для підготовки і виїзду в м. Котлас, звідки його направили в м. Красноборськ Архангельської обл., де він знаходився у вільному засланні «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

97

25-629в

три роки. Працював на лісоповалі обліковцем, бухгалтером. Прохання про дострокове звільнення за станом здоров'я 25 листопада 1936 р. було відхилене⁴³. В кінці 1937 р. переїхав до м. Вологди. З січня 1938 р. працював в облспоживспілці, а 1940 р. був запрошений на роботу у Вологодський обласний краєзнавчий музей — на посаду старшого наукового працівника відділу історії⁴³.

Тут Михайло Якович бере участь в археологічних дослідженнях на Вологодщині⁴⁴. На травень 1941 р. музей планує участь співробітників у двох експедиціях — О. Я. Брюсова⁴⁵ та археолога-краєзнавця з Тотемського районного музею М. О. Черніцина⁴⁶. М. Я. Рудинський обирає співробітництво з Черніциним, допомагає йому в укладанні археологічних карт по Сухоні та Кокшеньзі⁴⁷, готує матеріали для археологічної карти Вологодщини, веде розвідки в басейнах рр. Сухоні та Ваги⁴⁸. З того часу зберігався у М. Я. Рудинського як талісман крем'яний наконечник списа енеолітичної доби, який нині представлений в розділі експозиції «Сторінки історії Полтавського краєзнавчого музею» (подарунок колишньої аспірантки вченого І. М. Шарофутдинової)⁴⁹. М. Я. Рудинський організовує учнівський гурток при музеї, разом з молодими вологодськими краєзнавцями відкриває 24 різничасові пам'ятки у пониззі рр. Сухоні та Югу⁵⁰, а влітку 1942 р. обстежує городища у Верховазькому районі та місцезнаходження виробів з кременю по р. Кокшеньзі⁵¹.

З початком війни робота в музеї згортається, і М. Я. Рудинський стає науковим співробітником по охороні пам'яток, обстежує і ставить на облік дерев'яні культові споруди, влітку 1942 р. збирає цікаві експонати⁵². 30 листопада 1942 р. вчений захворів, а потім «перешов на інвалідність, не приступаючи до роботи в музеї»⁵³. Таким чином, М. Я. Рудинський залишив плідний доробок у дослідженнях пам'яток археології Вологодської Півночі. Більшість з відкритих ним пам'яток збереглися до нашого часу і є об'єктами польових досліджень⁵⁴.

1944 р. М. Я. Рудинський отримав запрошення від Академії Наук України для роботи в Інституті археології АН УРСР. За деякий час він вирішив повернутися в Київ, де його справу 1945 р. переглянули знову⁵⁵. З жовтня 1944 по липень 1958 рр. М. Я. Рудинський плідно працював в Інституті археології АН УРСР на посадах старшого наукового працівника, вченого секретаря інституту, завідувача відділом археології первісного суспільства. 1948 р. йому присуджено вчений ступінь доктора історичних наук. Попереду були нові експедиції, унікальні відкриття... Тільки іноді в душу закрадався смуток і почуття виплескувалися на папір стислими рядками вірша чи то напрочуд теплого листа. Скільки їх розкидано за різними адресами на Україні та за її межами.

22 червня 1989 р. прокуратурою м. Києва М. Я. Рудинського реабілітовано на підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради колишнього СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце на період 30—40-х і початку 50-х років»⁵⁶. Остаточно зміто пляму з імені одного з основоположників і керівників української археології і музейного будівництва.

Примітки

¹ Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского (26—28 марта 1987 г.) Тез. докл. и сообщ.— Полтава, 1987.— С. 63;

Супруненко А. Б. М. Я. Рудинский — организатор охраны и исследования памятников истории и культуры на Полтавщине // Первая Всесоюзная науч. конф. по историческому краеведению: Тез. докл. и сообщ.— К., 1987.— С. 286, 287.

² Рудинський Михайло. Лист до З. Форової // ПУ.— 1988.— № 3.— С. 23; Ротач Петро. «Усе, що взяв у дорогу // ПУ.— С. 21, 22; Таранущенко Стефан. Рудинський як мистецтвознавець // ПУ.— С. 20, 21; Шовкопляс Г. М. Колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Я. Рудинського в Державному історичному музеї УРСР // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв.— К., 1988.— С. 32—38; Кулатова І. [Без назв.] // СМ.— 1987.— № 5.— С. 69.

³ Бабенко Л. Л. Історико-краєзнавчі дослідження в діяльності Полтавського краєзнавчого товариства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. Краєзнавство Полтавщини.— Полтава, 1991.— Ч. III.— С. 7—9; Граб В. І. [Без назв.] // Події, пригоди, факти.— 1990.— № 2.— Червень.— С. 5; Граб В. І. Справа М. Я. Рудинського // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекцій.— Полтава, 1991.— С. 76—83; Граб В. І., Супруненко О. Б. Археолог Олесьандр Тахтай.— Полтава, 1991.— С. 84; Ком С. І. Охрана памятників історії та культури в годы Советской власти // Историко-культурное наследие Полтавщины.— К., 1987.— С. 43—62; Нестуля О. О. Роль музея в охороні пам'яток історії і культури Радянської України в період з 1919 року до початку 30-х років // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури.— К., 1991.— С. 70—82; Нестуля О. О., Тронько П. Т. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР.— К., 1989.— Ч. 1; Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания.— Полтава, 1991.— С. 17—20, 26—27; Сапожников И. В. М. Я. Рудинский и проблемы выделения историко-культурных регионов в позднем палеолите Украины // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар.— Полтава, 1989.— С. 12, 13; Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея // Археологические исследования на Полтавщине.— Полтава, 1990.— С. 17—21; Супруненко А. Б. Видавничя діяльність музею за 100 років // Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років: Бібліографічний покажчик.— Полтава, 1991.— С. 3—5; 100 років Полтавському краєзнавчому музею. Наукові читання: тез. доп., каталоги виставок.— Полтава, 1991.— С. 5—9, 26, 27; Рудинський Михайло Якович // УРЕС.— К., 1987.— Вид. 2-е.— Т. 3.— С. 137.

⁴ Шовкопляс И. Г. М. Я. Рудинский (1887—1958) // КСИА АН УССР.— 1959.— Вып. 8.— С. 175—178; Даниленко В. Н. М. Я. Рудинский. (Некролог) // СА.— 1959.— № 4.— С. 328; Рудинський Михайло Якович // УРЕ.— К., 1963.— Т. 12.— С. 422; Вид. 2-е.— К., 1983.— Т. 9.— С. 506.

⁵ Ковпаненко Г. Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині: (За матеріалами М. Я. Рудинского) // Археологія.— 1970.— Т. 24.— С. 146—170; Рудинские Е. Я. и М. Я. Археолог М. Я. Рудинский // Краеведческие записки (Ахтырского краеведческого музея).— Ахтырка, 1962.— Вып. 3.— С. 82—89.— Перердрук: Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею.— Полтава, 1992.— Вип. 1.— С. 9—14; Кончин Евграф. Кто спас Кочубеевские сокровища? // Вокруг света.— 1985.— № 10.— С. 20—22; Ротач П. Евгения Рудинська (12.II.1885—1.VII.1977) // Український календар. 1985.— Варшава, 1985.— С. 91—93; Ротач П. П. Література Полтавщина: Матеріали до українського бібліографічного словника // Архіви України.— 1967.— № 3.

⁶ Супруненко А. Б. Конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского (Полтава, 1987) // СА.— 1989.— № 3.— С. 284, 285.

⁷ Никитинский И. Ф. М. Я. Рудинский на Вологодском Севере // Обл. науч.-практич. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: Тез. докл. и сообщ.— Полтава, 1987.— С. 21, 22.

⁸ Арх. СБ України.— Спр. 65995 фп.— А. 22—23.

⁹ Рудинский М. Биографическая канва. Формирование национальных и политических убеждений.— Там само.— А. 14—14 зв.

¹⁰ Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания.— Полтава, 1991.— С. 26.

¹¹ ДАПО.— Ф.р. 495, оп. 1, спр. 5.— А. 113.

¹² Там же.

¹³ Арх. СБ України.— Спр. 65995. фп.— А.23—24.

¹⁴ ДАПО.— Ф.р. 495, оп. 1, спр. 5.— А. 111—116.

¹⁵ Коротенко В. В. Невідомі документи з історії Полтавського краєзнавчого музею у Державному архіві Полтавської області // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекцій.— Полтава, 1991.— С. 71.

¹⁶ ДАПО.— Ф.р. 495, оп. 1, спр. 5.— А. 113.

¹⁷ Коротенко В. В. Вказ. праця.— С. 73.

- ¹⁸ ДАПО.— Ф.р. 495, оп. 1, спр. 5.— А. 114, 115.
- ¹⁹ НА ПКМ.— Спр. 11—3.— А. 2—5 зв.
- ²⁰ Там же.— А. 3—4 зв.
- ²¹ Цит. по: Граб В. И. Дело Н. Е. Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи.— Суми, Ромни, 1990.— С. 30, 31.
- ²² Пряхін А. Д. История советской археологии.— Воронеж, 1986.— С. 153, 157.
- ²³ Рудинский М. Я. Автобиография... // НА ААНУ.— Ф. 10.— Спр. р-69.— А. 3.
- ²⁴ Ротач Петро. Усе, що взяв у дорогу // ПУ.— 1988.— № 3.— С7 21, 22.
- ²⁵ Справа Рудинского М. Я. // А СБ України.— Спр. 65995 фп.
- ²⁶ Там же.— А. 29—30.
- ²⁷ Там же.— А. 30.
- ²⁸ Там же.— А. 35.
- ²⁹ Там же.— А. 6.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же.— А. 5.
- ³² Рудинский М. Биографическая канва. Формирование политических убеждений // Там же.— А. 11, 13.
- ³³ Там же.— А. 13—13 зв.
- ³⁴ Там же.— А. 13 зв.— 14.
- ³⁵ Граб В. І. Справа М. Я. Рудинського.— С. 79.
- ³⁶ Рудинський М. Я. Журавка: спровадання за розкопки р. 1929 // Антропологія.— К., 1930.— № 3.— С. 98—122: іл.— Рез. фр.; Рудинський М. Я. Мар'янівська станція: з матеріалів експедиції понад Сеймом // Антропологія.— К., 1930.— № 3.— С. 179—190: іл.— Рез. фр.; Рудинський М. Я. Полівгородський вивів культури мальованої кераміки: З повідомлення про наслідки дослідного сезону р. 1929 // Антропологія.— К., 1930.— № 3.— С. 235—259: іл.— Рез. фр.— Бібліогр.— С. 256—257.
- ³⁷ Мізин І. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної станції в освітленні Ф. Вовка: (Виставка «Мізинська палеолітична станція й нові палеолітичні знахідки на території УРСР»: Короткий провідник) // За ред. Рудинського М.— К., 1931.— С. 66: іл.
- ³⁸ Рудинський М. Я. Деякі підсумки та близькі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР: Палеоліт, епіпалеоліт, ранній неоліт // Антропологія.— 1931.— № 4.— С. 145—1984: іл.— Рез. фр.— Бібліогр.— С. 179—181.
- ³⁹ Про шляхи становлення радянської археології 20—30-х рр. див.: Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.— К., 1982.— С. 100—142.
- ⁴⁰ Мається на увазі: Рудинський М. Я. Деякі підсумки та близькі завдання палеонтологічних вивчень в межах УРСР...— С. 145—184.
- ⁴¹ Пор.: Сапожников И. В. М. Я. Рудинский и проблемы выделения историко-культурных регионов в позднем палеолите Украины.— С. 12, 13.
- ⁴² Арх. СБ України.— Спр. 65995 фп.— А. 15—19 зв.
- ⁴³ Там же.— А. 36.
- ⁴⁴ НА Вологодського ОКМ.— Спр. 61.
- ⁴⁵ Гуслистов Н. В. Развитие археологических исследований на территории Вологодской области // Историография и источниковедение истории северного крестьянства СССР: Северный археологический сборник.— Вологда, 1978.— Вып. VI.— С. 17—20.
- ⁴⁶ Никитинский И. Ф. М. Я. Рудинский на Вологодском Севере.— С. 21.
- ⁴⁷ НА Вологод. ОКМ.— Спр. 52, 54, с. 1—6.
- ⁴⁸ Никитинский И. Ф. Вказ. праця.— С. 21—22.
- ⁴⁹ Полтавський краєзнавчий музей.— Інв. № А-7200.
- ⁵⁰ Гуслистов Н. В. Указ. соч.— С. 17.
- ⁵¹ Вологодський ОКМ: Інв. № А-9900.
- ⁵² Отчет о работе Вологодского краеведческого музея за 1942 год // НА Вологод. ОКМ.— Спр. 61.
- ⁵³ Там же.— С. 18.
- ⁵⁴ Никитинский И. Ф. Работы Вологодского музея // АО 1982 г.— М., 1984.— С. 24.
- ⁵⁵ Арх. СБ України.— Спр. 65995 фп.— А. 40.
- ⁵⁶ Там же.— А. 44; Граб В. І. [Без назви: повідомлення про реабілітацію] // Події, пригоди, факти.— Полтава, 1990.— № 2.— С. 5.

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА М. О. МАКАРЕНКА

Д. Є Макаренко

Видатний український археолог і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко, ім'я якого стало відоме широкій громадськості після розвінчення культу особи Сталіна, належав до кращих представників українських вчених періоду розстріляного відродження 20—30-х років. Його наукова діяльність і життєвий шлях ще не досліджені. Творчий доробок вченого свідомо замовчувався протягом тривалого часу. У нього не залишилося нікого з рідних, від кого можна було б почертнути якість відомості. Ось чому ми надаємо виключного значення його епістолярній спадщині, що подекуди збереглася в архівних матеріалах відомих вітчизняних вчених, з якими Микола Омелянович підтримував ділові стосунки.

Події останніх років життя М. О. Макаренка з'ясовані зовсім недавно. В кінці 1934 року його засудили «За контрреволюціонну діяльність, виразившуюся в противопоставленні проводимим мероприятиям» на «вільне» заслання в м. Казань. Микола Омелянович був єдиним членом комісії по зняттю мозаїк і фресок у Михайлівському Золотоверхому соборі, хто не поставив підпису на руйнацію цієї перлині часів Київської Русі. Він виступив проти будівництва величезного урядового майдану, для якого планувалося знести, крім Михайлівського собору, цілий квартал «присутственных мест», школу, пам'ятник Богдану Хмельницькому, дзвіницю і митрополичий будинок Софіївського комплексу.

Він один постав тим національним героем, хто в творіннях Михайлівської і Софіївської святинь вбачав нерозривний зв'язок геройчного минулого і майбутнього України. Інквізитори ХХ століття такого виклику владі не прощають. Увертюра «вільного» заслання була коротка часною. 21 серпня 1936 року в Москві Макаренка заочно судить «Особое совещание». «За контрреволюционную работу и клевету в отношении вождя ВКП(б) и руководителей правительства» його відправляють в Томськ, у віправно-трудову колонію № 2. А 15 грудня 1937 року трійка при УНКВС по Новосибірській області вигадала нове кощунське звинувачення «участие в кадетско-монархической контрреволюционной повстанческой организации «Союз спасения России», имевший своей целью свержение Советской власти путем вооруженного восстания». Відсутність М. О. Макаренка судили 25 грудня 1937 року. Вирок — вища міра покарання. Рівно через десять днів, 4 січня 1938 року, Миколу Макаренка розстріляли.

В процесі вивчення архівних матеріалів знайдено 16 листів М. О. Макаренка. Серед них 9 листів адресовано відомому досліднику пам'яток трипільської культури і східних слов'ян В. В. Хвойці. Ці листи написані в петербурзький період діяльності М. О. Макаренка. Один лист за 1908 рік адресований українському історику і археологу професору Київського університету В. Ю. Данилевичу. Два листи Миколи Омеляновича знайдено в архіві літературознавця, члена-кореспондента Петроградської академії наук, пізніше академіка АН УРСР М. І. Петрова. Два листи за 1915 і 1921 роки з архіву академіка АН УРСР Д. І. Багалія. Один із листів адресований видатному історику — сходознавцю і славісту, незмінному секретарю ВУАН, академіку АН УРСР А. Ю. Кримському. Нарешті, один із листів за 1928 рік адресований історику О. С. Грушевському. Доля Грушевського така ж трагічна, як і М. О. Макаренка.

Безумовно, це лише крапля епістолярії Миколи Макаренка. Згодом, ми

© Д. Є МАКАРЕНКО, 1992

певні, будуть знайдені й інші його листи. Але їй у цій краплі віддзеркалюється надзвичайно енергійна постать вченого, який глибоко цікавився пам'ятками мистецтва і матеріальної культури і прагнув зберегти їх для прийдешніх поколінь. Плекаємо надію, що майбутні дослідники багатограної творчості Миколи Омеляновича скористаються його епістолярною спадщиною в повній мірі.

* * *

Глубокоуважаемый Викентий Вячеславич!¹

Шлю Вам мое искреннее спасибо за ответ. Очень буду Вас теперь же просить распорядиться сделать снимки с изразцов по той цене, которую предложил Вам сторож, т. е. 40 коп. за 1 экземпляр и 60 коп. за 2-й размер 13×18 см. Особо богатые изразцы по своему орнаменту я просил бы снимать по одной на пластинку, во всех же остальных случаях прошу снимать 2 изразца на пластинку. Количество снимков не стесняйтесь, хотя бы их было и пятьдесят. Конечно, нет надобности снимать одинаковые по рисунку.

Очень просил бы также снимать и деревянную резьбу. И то и другое пусть отснимет несколько штук и пришлет мне для образца. Деньги я посылаю тотчас же по получении снимков.

Шлю Вам и Серг. Аркадьевичу свое пожелание скорее поправляться к лету и набираться сил на раскопки.

Я так устал, что жду не дождусь лета, чтобы хоть немного отдохнуть.

Искр. пред. Вам Н. Макаренко.

СПБ. Петерб. стор., Церковная 3, кв. 36.

СПБ 29/XII.1906.

Многоуважаемый Викентий Вячеславич!²

Получил я Ваше последнее письмо и фотографию с костяного орнаментированного предмета. Весьма Вам благодарен за нее. Предыдущее Ваше письмо мною также получено; оно лежало в Эрмитаже, а я сам путешествовал в Пскове и Псковской губернии, все стараюсь побольше осмотреть памятников древнерусского искусства; да все, сколько не смотришь, все еще остается много и много. Текущей зимой я побывал и в Пскове, и в губернии, и в Новгородской губ., ездил также в Москву (там бываю каждый год), а летом я объездил бесчисленное множество ризниц и монастырей, а все еще остается непочатый край. Прямо не хватает ни времени, ни средств, а в конце-концов и жизни; так и умрешь в погоне за изучением, не успев даже оглянуться и взвесить все, что пришлоось видеть. Теперь же к концу зимнего сезона до того устал, что ног под собой не чувствую, выражаясь вульгарно. Так хочется лечь и надолго заснуть. А тут еще и на два месяца не желаю отпустить из Эрмитажа.

Очень было мне приятно читать Ваше письмо, где Вы сообщили о том, что просматривали с Серг. Аркадьев. мою книжечку. Мне всегда кажется, что книги эти — даром затраченный труд, не только никому не интересный, но и никому не нужный; такое убеждение я вынес из наблюдений многих лет, над многими книжками, конечно, своими. В настоящее время у меня лежит несколько работ начатых на разные темы, начатых, быть может, в пылу увлечения предметом, но в последнее время прямо не хочется их продолжать; среди них большая по объему и по количеству материала.

Премного Вам благодарен за сообщение о тех странных надписях, которые попались Вам в пещере и которые кажутся мне, профану в этом деле, весьма близкими также надписям, которые я нашел на Маяцком городище.

Если Вас не затруднит, передайте мой искр. привет Сергею Аркадьевичу и мое искреннее желание иметь от него письмо, которое, судя по Вашему письму, он собирается писать мне.

Искр. уваж. Вас Н. Макаренко

• Дата на листі відсутня. Згідно адреси мешкання, цей лист писано в 1906 році — Д. М.

Многоуважаемый Викентий Вячеславич!³

Сердечную благодарность шлю Вам за труд и скорость. Получил с подпи-
сями свои фотограф. снимки. Позволяю себе еще раз обратиться к Вам с сле-
дующей просьбой; в Археолог. Летописи Южн. России за 1899 год стр. 83
есть маленькая заметка о находке бл. Канева Киевск. губ. горшка, с сожжен-
ными костями, в горшке найдены вещи. Хотелось бы мне иметь хоть прибли-
зительное понятие о вещах и особенно горшке и его форме. Нельзя ли как-
нибудь раздобыть хотя бы плохонькие рисунки; конечно, хорошо бы фотогр.
снимки, но это вряд ли удастся. Рисунки я мог бы и обратно прислать. Дело
в том, что мне хотелось бы знать не имеет ли эта находка аналогии с моими
находками: летом я открыл в Роменском у. совместно с Беспальчевым поле
урн с сожжениями, есть две-три вещицы, но совсем не характерные, и времена
их определить не могу. Почему-то кажется, что с Каневской находкой
мои имеют аналогии. Если Вам не представляется особенно затруднитель-
ным, не раздобудете ли хоть какие-нибудь наброски с этой находки. В свою
очередь предлагаю Вам свои услуги и буду очень рад, если мне удастся таким
образом быть Вам благодарным.

Пред. Вам Н. Макаренко

P.S. Жена и я шлем Вам искреннюю благодарность за поздравление. Прос-
тите за позднюю благодарность. Н. Макаренко

Адр. СПБ. Петерб. стор. Зверинская, д. 17-б, кв. 8 Николаю Емельянови-
чу Макаренко.

P.S. Быть может, увидите Сергея Аркадьевича, передайте ему мой привет.
Н. Макаренко.

Глубокоуважаемый Викентий Вячеславич!

Простите ради Бога, что решился Вам надоедать. Думается, что не отка-
жете в моей просьбе; дело вот в чем: летом мною было произведено исследо-
вание некоторых городищ в Роменском у. Полт. г. Помимо разных поделок
из глины, кости и др. материалов, собрана большая коллекция орнаментиро-
ванных черепков, между прочим, скажу — это единственный по количеству
материал и при том немаловажного значения, как некоторые думают, с ко-
торым мне приходится в данное время оперировать. Зная Ваши раскопки под-
непровских городищ по литературным данным, я никак не могу себе про-
стить, что, проездом через Киев, не попросил у Вас показать черепки, най-
денные Вами. Нет ли между черепками поднепровских городищ и моими
какой-нибудь аналогии, словом, сходства или разницы и какой? Решаюсь ут-
руднить Вас, посылаю Вам с фотогр. снимки с черепков моих городищ со слез-
ной просьбой, не будете ли так добры, не ответите ли мне, что Вам известно
относительно каждого черепка в отдельности. Если Вас не затруднит, про-
ставьте № на черепке (на фотогр.) и на отд. листике черкните, что можете
относительно каждого. Особенно если имеются признаки аналогичных явле-
ний.

Получили ли Вы мой отчет о работах 1905 г.?

С нетерпением жду Вашего ответа.

Благодарный Вам Н. Макаренко.

Адр. СПБ. Петерб. стор., Зверинская ул., д. 17-б, кв. 8 Николай Мака-
ренко.

Глубокоуважаемый Викентий Вячеславич!

Мне нужен фотографический снимок с царских врат (резная деревян. ра-
бота), хранящихся в Музее Др. Иск. в Киеве, переданных туда в 1885 году
из Кирилловской церкви после реставрации Праховым. Обращаюсь к Вам
всепокорнейшей просьбой, не будете ли благодетельны, не найдете ли воз-

[•] Дата на листі не зазначена. По змісту заключаємо, що лист писано восени 1906 року —
Д. М.

можным сфотографировать эти врата для меня; заказать ли фотографич. снимок кому-либо, или, если у Вас есть аппарат, то сфотографировать самим, в том и другом случае стоимость работы будет оплачена немедленно же. Быть может Вы найдете более удобным передать эту мою нижайшую просьбу Н. Ф. Беляшевскому, который мог бы исполнить просимое? Словом, тем или иным путем снимок необходимо получить и я надеюсь, что Вы, Викентий Вячеславич, не обидитесь на меня за беспокойство и заставите меня быть Вам премного благодарным.

Будьте добры, напишите мне получили ли Вы мой последний отчет о раскопках в 1906 году?

Как Ваше здоровье?

Я много слышал о Ваших раскопках великоцняжеского Двора, знаю также о Ваших совместно с другими лицами настроениях продолжать эти раскопки и, в противоположность мнению Археологической Комиссии, думаю, что по мере сил и средств раскопки надо продолжать.

Пред. Вам Николай Макаренко

Адрес: Спб. Петербургск. стор., Зверинская ул., д. 17-б, кв. 32⁵.

СПБ 20.III.1908

Глубокоуважаемый Викентий Вячеславич!

В восторге от Ваших раскопок бл. Десятинной церкви, привезенных в Питер Б. И. Ханенко. На днях был в Комиссии Хилинский и дал подробное описание и объяснение раскопок и вещей членам Комиссии, это было очень кстати.

У меня есть мысль, которую хочу поведать Вам: не худо бы было напечатать в хронике журнала «Старые годы», где я состою сотрудником, маленьку заметку об этих раскопках. Но заметка, хотя бы без одного рисунка, едва ли достигнет результата. Но т. к. Вы, по всей вероятности, собираетесь эти вещи издавать, то едва ли такая идея Вам понравится. На всякий случай я все-таки решаюсь просить у Вас, не найдете ли возможности разрешить поместить при заметке: рисунок части фрески (с исполненных уже по памяти набросков Мазараки), крест, формочку браслета и каменную иконку Богоматери, или же хоть часть этих вещей. Зная естественное авторское желание самому издавать вещи, я, конечно, не буду обижен Вашим отказом. Но если бы моя просьба была уважена, Вы заставили бы меня премного благодарить Вас. Конечно, издать их в хронике не может идти в счет с изданием в археологической работе, где они могут быть исполнены с большей детальностью. Не стесняясь, Викентий Вячеславич, будьте столь добры, сообщите мне Ваше решение.

P.S. Если не затруднит Вас, не можете ли указать, где Вам попалась заметка о моем последнем отчете?

Пред. Вам Ваш Ник. Макаренко

СПБ — Петерб. стор., Зверинская ул., 17-б, кв. 32⁶.

СПБ 21/IV.1908

Глубокоуважаемый Викентий Вячеславич!

Сердечное спасибо шло за поздравление с праздником и мое крайне запоздавшее поздравление и наилучшие пожелания.

А все-таки я так и остался в недоумении: до сих пор я считал, что раскопки были произведены Вами же на Ваши средства, следовательно, и распоряжение вещами принадлежит исключительно Вам. Но Вы пишете, что есть еще кто-то, кого я, право, не могу себе представить. Ведь не Комиссия же в самом деле? Ведь право (нерозбирливо) вещей принадлежит автору раскопок. Вам, наверное, уже известно, что по Высочайш. повелению раскопки будут производиться под наблюдением Арх. Комиссии наступающим летом. Летом, если удастся, загляну и я быть может в Киев.

Искр. пред. Вам Н. Макаренко

Спб. Петербг. стор., Зверинская, д. 17-б, кв. 32⁷.

Многоуважаемый Викентий Вячеславич!

С удовольствием исполняю желание Ваше и проф. Нидерле. Я вышлю частью рисунки, частью фотографические снимки с открытых мною землянок, которые, по моему мнению, могут быть датированы не позже VIII—IX вв. Более точная датировка, к сожалению, едва ли в настоящее время возможна. А жилища в самом деле крайне интересны, но, по-видимому, до сих пор никому, кроме проф. Нидерле, не нужны и не интересны. Вообще же в последнее время я убеждаюсь, что раскопками интересуются лишь постольку, поскольку в них имеются находки, представляющие материальную ценность, ну, иногда еще художественную. Что же касается научной стороны дела, самого обряда погребения, характеристических черт и пр. и пр., то это, кажется, ровно никому не нужно, кроме двух-трех лиц. Поэтому я и думаю, что вообще копать стоит ли? Не лучше ли оставить памятники для потомства, более осмысленно отнесущегося,— а в этом я не сомневаюсь,— к этим немногим штрихам в земных недрах, которые завещаны нам нашими предшественниками. Взьмите хотя бы землянки, жилища, открытые Вами и мною (частью), да кому они нужны были? Мои, например, в течение нескольких лет ровно никому не нужны были, да и еще,— уверен в том,— десятки лет не будут нужны; ну, а потом их рисунки будут открывать на страницах отчетов о раскопках, как мы теперь их открываем в земле. Единственное оправдание наше — наш личный интерес к тому. Ну, а если мы собственным интересом подорвем интересы к этим памятникам десятков лиц идущих за нами? Право же, стоит копать — и на душе легче и пользы будущему больше.

Рисунки землянок помещены в 22 вып. Известий Имп. Археол. Комиссии под №№ 33, 34, 35 и 36 на стр. 61-й и 63-й. Там же и отчет о раскопках их. К большому сожалению, не имею теперь оттисков этого отчета, чтобы послать Вам. Но помню, что в свое время я посыпал Нидерле эту работу так же, как и Пичу, но от них никакого ответа не получил.

Относительно клада могу только сказать одно, что везти было его в Киев, как Вы пишете, не представилось возможным, т. к. банк переправил его своими средствами. Но вот что курьезно, у нас в Петербурге его никто еще не видел, он до сих пор лежит в Петерб. банке, пока не приедет Бобринский. А полтавцы уже напечатали книжечку о нем, правда безграмотную, надо отдать ей справедливость. Ну, всего наилучшего, очень извиняясь за опоздание.

Искр. Ваш Н. Макаренко⁸.

Многоуважаемый Викентий Вячеславич!

Много раз я обращался к Вам с различными просьбами и теперь опять с просьбой. В Археологических Известиях и заметках — органе Московского Археологического Общества за 1893 год помещена заметка Гр. Уваровой с фотогр. изображением принадлежащего Вам предмета — круглой привески с изображением Богоматери на одной стороне и креста с Распятием на другой (на стр. 284 и 285-й). Был бы Вам премного благодарен, если бы Вы доставили мне хороший фотографический снимок с него в натуральную величину. Наверное снимки у Вас имеются.

Просил я когда-то Вас относительно фотографирования изразцов. Вы тогда писали, что Ваш фотограф согласился исполнить эти фотографии. Как обстоит теперь это дело, я все подождаю, когда он пришлет эти снимки. Дело в том, что мне нужны снимки по одному или по два изразца на снимке (в 13×18). Вы тогда писали, что он соглашается делать их по 20 к. за отпечаток. Я согласен платить такую сумму. И, если возможно это устроить, я очень просил бы Вас сказать фотографу, что я жду от него снимков.

Что делаете это лето, где ведете раскопки? Какие у Вас новости в Музее и в археологическом мире вообще? Я текущим летом никаких раскопок не произвожу. Живу на даче в Финляндии и ежедневно езжу в Петербург на службу. Занятие не из приятных. Буду Вам весьма благодарен и за сообщение о себе. Как Ваше здоровье?

Искр. Ваш Н. Макаренко
(Спб. Имп. Эрмитаж, Миллионная)⁹.

18.II.1913

Многоуважаемый Василий Ефимович!¹⁰

Посылаю Вам свои незначительные работы, из них обратите лишь внимание на отчет о раскопках в Полтавской губ. в 1906 г., особенно на городища этой работы, и поле урн. Остальные работы, за исключением последней (Матер. по археолог. Полтавск. губ.), едва ли заслуживают быть просмотренными. Буду очень просить Вас не отказать в высылке и Ваших работ мне, для меня весьма необходимых. Кроме тех, конечно, которые я получил от Вас на съезде в Чернигове.

На днях только получил от Полонской Ваш курс русских древностей и уже прочитал. Уж очень много попало от Вас теориям А. А. Спицына, отчасти и поделом ему, отчасти, я бы и защитил его, правда в весьма немногих случаях, но да это пока оставим, очень бы хотелось лично поговорить на эту тему, да скоро ли удастся, т. е. на тему о самом курсе древностей. Во всяком случае курс заслуживает благодарности; я может быть покажусь строгим критиком, но комплиментов не признаю, говорю то, что чувствую. Курс весьма интересный. Перелом с XIV лекции чувствуется резкий.

Из остальных моих работ у меня не имеется уже оттисков. Раньше раздавал направо и налево, а теперь нет, когда необходимо.

Гот. к усл. Вашим Ник. Макаренко

Спб. Петербургская сторона, Зверинская ул., д. 17-б, кв. 32.

Глубокоуважаемый Николай Иванович!¹¹

Простите, что обращаюсь к Вам и тем беспокою Вас. Не найдется ли у Вас лишнего экземпляра оттиска Вашего реферата о фресках Спасо-Берестовской церкви, напечатанного в Трудах Киевской Духовной Академии. За присылку был бы весьма благодарен.

Мой адрес: СПБ. Петерб. стор. Зверинская, в д. 17-б, кв. 32.

Глубоко уваж. Ваш Николай Макаренко

На пошт. штемпели: 24.09.1908.

Многоуважаемый Николай Иванович!¹²

Позвольте принести Вам мою искреннюю, сердечную благодарность за присланную брошюру о древней епископии в Киевск. Спасской на Берестове церкви. Получил ее сегодня. Посылаю Вам одну из своих мелких работ: «Памятн. украинского искусства XVII в.» и очень прошу, если у Вас найдутся оттиски других Ваших работ, не найдете ли возможным прислать мне.

СПБ. Петерб. стор., Зверинская ул., 17б, кв. 32.

Николай Макаренко

На пошт. штемпели: 2.10.1908

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!¹³

На днях получил первый том Вашего труда «Русская история». Позвольте выразить мою искреннюю благодарность за его присылку, очень прошу не обидеться на меня за несколько указаний. Позволю себе указать на неточности и опечатки вкравшиеся в эту книгу. К большому сожалению не мог я еще ознакомиться с текстом за недосугом, обратил пока внимание на несущественные мелочи в приложенном атласе.

Стр. 482, рис. 87 — обычный браслет.

Стр. 493, рис. 135 — «мозаичный образ Христа в куполе Соф. соб. в Новгороде». В Соф. соборе в Новгороде мозаичных изображений соверш. нет, а есть лишь мозаичное орнамент. панно в алтаре, все же изображения на стенах — фреска и в том числе и изображение Спасителя в куполе. К большой досаде «мозаичный» повторено у Вас и в тексте (стр. 303) — стр. 499, рис. 153 «Рельеф (нерозбірл.) ц. Св. Петра в Киеве вделанный в стену Де-

* Оськільки праця М. О. Макаренка «Матеріали по археології Полтавської губернії» вийшла друком 1908 року, цей лист був написаний не раніше 1909 року. — Д. М.

** Праця Д. І. Багалія «Русская история» вийшла в 1914 році, отже, цей лист писано не раніше 1915 року. — Д. М.

сятинной церкви». Рельеф этот находится не в Десятинной церкви, а на внешней стороне южной стены Златоверхо-Михайловского Собора.

Стр. 500, рис. 156. У Вас слоновая кость с инкрустацией. Памятник этот я хорошо знаю — никакой инструкции на нем нет. Относительно датировки его X веком — сомневаюсь. По поводу инкрустации — вероятно Вас ввел в заблуждение Покровский.

Стр. 504, рис. 171. Перстень напечатан боком. Точно также опрокинуты обе формочки для литья — рис. 170 и 172 — их надо в обратном виде.

Стр. 507, рис. 182 — все четыре чернильницы опрокинуты вверх дном.

Стр. 512, рис. 195. Икона «Молящиеся новгородцы» — она теперь расчищена и можно было бы поместить фотогр. снимок., который отличается от гравюры.

Стр. 512, рис. 200, напечатанный в перевернутом виде.

Пока, просматривая мельком, откладывая прочтение до более свободного времени, нашел кое-какие отпечатки и упущения и в самом тексте. Об этом если разрешите, — другой раз.

Ради Бога, прошу не смотреть на эти указания мои, как на желание приadirаться к книге. Я уверен, что Вам придется печатать второе издание и б. м. мои заметки не будут бесполезны; мне очень бы не хотелось, чтобы в столь необходимой и полезной книге, написанной таким авторитетным лицом и крупным ученым как Вы, Дмитрий Иванович, встречались хотя бы мелкие недочеты.

Искр. уваж. Вас Н. Макаренко

Импер. Эрмитаж

P.S. Когда минует надобность в фотогр. снимках, как-нибудь пришлите.

Київ, 16/VIII.1921

Вельмишановний Дмитро Іванович!¹⁴

З великою подякою звертаємося ми, співробітники Музею Мистецтв ім. Ханенків Укр. Академії Наук до Вас, Дмитро Іванович, за ту допомогу, яку ви зробили нам, асигнувавши кошти в Засіданні Наукового Комітету Головпрофобру на наші негайні нужди за червень місяць цього року. В тому ж Засіданні (14/VI) по докладу Лободи були затверджені кошториси і на дальніші наші нужди, але ж до цього часу ми не отримали ні одної копійки і тому я звертаюсь до вас від імені співробітників Музею з великим проханням допомогти нам одержати кошти на платню і на господарські витрати самого необхідного значіння, аби вода не лила на музейне майно, як тепер робиться, аби картини не тріскались і не обсипались, аби була можливість опалити зимою Музей і т. інше.

Шлю вам свій щирий привіт і бажаю всього найкращого. Бажаю більше і більше працювати для науки, для якої ви так багато зробили.

Ваш проф. М. Макаренко

Високоповажний Агатангел Юхимович!^{15!}

Я їду із Києва неділі на 2 на 3. В. М. Ханенко згодилася написати в Акад. (нерозбірливо) відносно передачі свого музею. Вийшло так, як ви казали. Приходив я, щоб складити черновик такого паперу. В якому смислі його писати. Дуже прохаю надіслати такого черновика до Ханенка уже без мене. І взагалі дуже бажано було б, щоб ви побалакали з нею.

1920.6/VII Ваш М. Макаренко

Євпаторія, 30/VI.28 р.

Вельмишановний Олександре Сергійович!¹⁶

Вчора надвечір одержав передруковані листи моєї (нерозбірливо). Сьогодні, поправивши що треба, надсилаю вам їх. Але, де ж самий кінець? Там був «кінець», чи не загубився. Будь ласка, надішліть і його. В рукопису (передрукі), що надсилаю зараз, я не вклейв двох рисунків, а іменно 60 та 61, тому що у мене немає ще відбитків з кліше. До моого від'їзду вони ще не були виготовлені. Дуже прохаю, Ол. Серг., взяти з клишарні і мої оригінали і по

два відбитка і перешліть відбитки сюди, а оригінали (пам'ятаєте, план і черновик до нього) збережіть у себе, не залишайте в редакції. Бо, відверто скажати, боюсь, щоб не загубилися. Далі — дуже прохаю відшукати мою замітку про розпис Спаса, що була надрукована в «Україні» і в моєму текстові пропонувати число журнала та сторінки (лист 99-й посилаємий зараз).

Крім того, дуже прохаю забрати з клишарні інші оригінали (іх там небагато) і зберегти у себе.

Вибачайте, Олександре Сергійовичу, за турботи, що вам роблю. Дуже прохаю надалі надсилати всі коректи. Затримувати більше як один день, не буду.

Декілька днів як стало тепло і наші ванни нагріваються сонцем, а не парам. Прийняв вже 5 ванн, сьогодні буде 6-та. Ну й мерзота, ну й хамство. Я почую себе не між людьми, а між тваринами. Мабуть те, що колись звали людьми, зникло з поверхні Земної.

Привіт О. А.

Широ ваш М. Макаренко

Адреса: Євпаторія, санаторій ім. Сталіна, корпус 5, кімн. 9.

Примітки.

¹ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 241.

² НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 242.

³ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 245.

⁴ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 244.

⁵ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 246.

⁶ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 247.

⁷ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 248.

⁸ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 242.

⁹ НА ІА АНУ. — Фонд 2, опис 3, № 249.

¹⁰ ЦНБ АНУ. — ВР, фонд XXIX — 1195.

¹¹ ЦНБ АНУ. — ВР, фонд III — 13343.

¹² ЦНБ АНУ. — ВР, фонд III — 13344.

¹³ ЦНБ АНУ. — ВР, фонд I — 45968.

¹⁴ ЦНБ АНУ. — ВР, фонд I — 45969.

¹⁵ ЦНБ АНУ. — ВР, фонд I — 23796.

¹⁶ ЦНБ АНУ. — ВР, фонд X — 17672.

ДО 90-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА АНДРІЙОВИЧА БОГУСЕВИЧА

Володимир Андрійович Богусевич народився 1902 р. в м. Тотьма Вологодської губернії в родині юриста. 1925 р. закінчив історико-економічне відділення Ленінградського педінституту ім. Герцена. У 1926—1929 рр. навчався в аспірантурі при Державній Академії історії матеріальної культури в Ленінграді за фахом — історія давньоруської культури, ще по закінченні у 1929—1930 рр. працював старшим науковим співробітником. У 1931—1935 рр. займав посаду заступника директора по науковій частині Державного Псковського музею й викладав історію СРСР у Псковському педагогічному інституті. У 1935—1941 рр. — заступник директора по науковій частині Управління Новгородських державних музеїв, і одночасно старший науковий

співробітник Новгородської секції Інституту історії АН СРСР. У 1941—1942 рр. викладав історію й географію у Тургенському педтехнікумі Алма-Атинської обл. З 1943 по 1945 р. — учасник Великої Вітчизняної війни, гвардій лейтенант, командир стрілецького взводу, політпрацівник 5-ї гвардійської Армії 1-го Українського Фронту. У 1945—1946 рр. виконував обов'язки заступника директора по науковій частині Державного історико-культурного музею-заповідника Києво-Печерська Лавра. З 1947 по 1962 р. працював в Інституті археології АН УРСР зав. відділом слов'яно-руської археології, старшим науковим співробітником; у 1947—1950 рр. за сумісництвом викладав спецкурс з слов'яно-руської археології на історичному факультеті Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка.

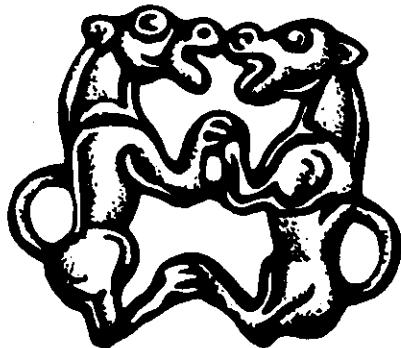
В. А. Богусевич мав ступінь кандидата історичних наук і був вченим широкого діапазону. Крім археології, до його наукових інтересів входили історія архітектури та мистецтва. Він є автором 48 наукових праць.

Основним фахом В. А. Богусевича була давньоруська археологія. Під час роботи в Ленінграді, Пскові, Новгороді він брав активну участь у дослідження пам'яток матеріальної культури Північно-Західної Русі і одним з перших здійснив широкі розкопки в Новгороді, наслідки яких підsumовані в монографії «Великий Новгород», виданій 1939 р. На Україні В. А. Богусевич займався вивченням давньоруських міст Середнього Подніпров'я. Він провів значні експедиційні роботи у Києві на Подолі, Києво-Печерському заповіднику та Чернігові, досліджував давньоруські міста Путівль, Виру, В'яжань, Остерський Городець, Канів, брав активну участь в розкопках літописного Воїні.

В. А. Богусевич успішно розробляв питання походження і формування давньоруських міст, їх топографію та соціальну структуру. У своїх дослідженнях широко використовував літописні відомості, доповнюючи ними археологічні дані.

За керівництво евакуацією колекцій Новгородських музеїв в складних умовах наступу німецько-фашистських військ восени 1941 р. В. А. Богусевич наказом Міністра культури РСФСР 1942 р. навічно занесений до складу почесних працівників культури Російської Федерації. За участь у Великій Вітчизняній війні В. А. Богусевич нагороджений орденом Червоної Зірки й медалями.

ДИСКУСІЇ

Як правило, предметом дискусії стають археологічні проблеми в історичному контексті. Питання ж методики археологічних досліджень, звичайно, викликають менше завзяття. Тим цікавішим вдається сплеск уваги до існуючої практики фіксації курганних споруд, зокрема землянок.

Читачі журналу нарешті можуть познайомитися з дискусією, яка періодично спалахує у стінах Інституту археології АН України протягом останніх двадцяти років. Початок їй поклали оригінальні спостереження Ю. О. Шилова щодо антропоморфних обрисів досліджених ним курганів доби бронзи. Безпосередньо на розкопаних курганах, на засіданнях секторів археології енеоліту-бронзи та новобудовних експедицій, конференціях молодих вчених, а останнім часом і на Вченій раді Інституту точиться палкі суперечки з приводу можливості зведення давнім населенням України фігурних курганних споруд. Нині вже практично ніхто такої можливості не відкидає. Це перший і, безумовно, позитивний результат дискусії. Пошуки нових аргументів «за» чи «проти» гіпотез Ю. О. Шилова об'єктивно сприяли підвищенню уваги дослідників до вивчення курганних споруд, удосконалювалася методика польових досліджень степових «пірамід», виросло покоління справжніх професіоналів курганної археології. М. О. Ричков та Ю. Я. Россакін — типові його представники, так само, як і Ю. О. Шилов.

Що ж продовжує живити дискусію серед професіоналів української курганної археології? Не саме стартове припущення, а доказовість конкретних фактів на його користь, місце крапки на плані чи розрізі у буквальному розумінні цих слів. Археологічний факт може прислужитися вивченню стародавньої історії лише тоді, коли не виникає сумнівів у його достовірності. У противному випадку він спотворить наше уявлення про те минуле, для висвітлення якого нема писемних джерел, а є лише більша чи менша сума артефактів і курган один з них.

Редакція не ставила собі за мету «причесати» думки авторів. Позиція кожного з них кристалізувалася десятиліттями, і читач може самотужки визначити, хто має більше резонів. Ю. О. Шилов закликав до дискусії, і його опоненти очевідно відгукнулися. Але, зосередившися на конфігурації насипів, вони обійшли увагою проблему етапів удосконалення курганних досліджень, поставлену Ю. О. Шиловим. Запропонована ним періодизація відходить від донедавніх штамплів на зразок «дореволюційна — пореволюційна», але базується на особистих уподобаннях дослідника й ретельний увазі до власного внеску в археологію України. Виходячи з того, що цих чинників замало для створення об'єктивної періодизації, вважаємо за необхідне відзначити етапні віхи у дослідженні курганів доби бронзи.

З середини XIX ст. розпочинаються наукові розкопки курганів, які обмежувалися частковим дослідженням насипу (шихтою, сліпою чи наскрізною траншеєю). В межах такої методики В. О. Городцов показав можливості стратиграфічних спостережень і виділив культури племен, що споруджували кургани протягом доби бронзи (ямну, катакомбу та зрубну).

У 1927—1932 рр. у зоні спорудження Дніпрогесу комплексною експедицією на чолі з академіком Д. І. Яворницьким була впроваджена практика розкопок курганів на знос, тобто повністю. Складалися умови для грутового дослідження курганного насипу з усіма можливими конструкціями. Як результат розкопок курганів вручну, виробилось уявлення про курган як архітектурну споруду, сформульоване М. П. Грязновим.

З 50-х років розпочався період механічних розкопок курганів за допомогою землерийної техніки (бульдозер, скрепер). Можливості вивчення архітектури насипу звузилися до інформації, яку давав розтин центральної частини кургану з фіксацією одного-двох профілів. І лише наприкінці 60-х рр., з ініціативи українського археолога С. Н. Братченка, поступово стала впроваджуватись методика розкопок паралельними траншеями із залишенням максимально можливої кількості контрольних профілів бровок. Нова методика, на якій виховувалось сучасне покоління дослідників курганів, відкрила додаткові можливості для вивчення конструктивних

особливостей стародавніх поховальних та культових земляних споруд. Але саме вона, як видно з дискусії, породила й проблему антропоморфних, а згодом зооморфних, теріоморфних насипів. Пошук шляхів для її розв'язання пов'язаний з уドосконаленням методики розкопок та підвищеннем технічної озброєності археологів. Ми готові надати сторінки журналу тим, хто захоче продовжити розпочату дискусію.

Редколегія

НОВИЙ ЕТАП АРХЕОЛОГІЧНОГО ОСВОЄННЯ КУРГАНІВ ЕНЕОЛІТУ — БРОНЗИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ю. О. Шилов

Розглядаючи розвиток вивчення степових курганів України та інших територій, автор наголошує на його перспективності у справі історизації археології.

Вивчення курганів пройшло вже кілька етапів і зараз постають нові рубежі. Вони взаємопов'язані і нижче наведене розмежування їх досить умовне. Але все ж таки можна виділити конкретні пам'ятки, розкопки та публікації, що ставали віхами між минулим й прийдешнім,— такі події й покладено у засади нашої періодизації. Проте справа не в ній, а в шляху, який вже пройшла степова археологія доби енеоліту та бронзи, і який вимальовується у наш час перед нею.

I та II етапи

До початку ХХ ст. археологи насамперед поповнювали музеїні колекції. Тому навіть розуміючи, що «було б також вельми важливим здобуттям для науки, якби можна було розкопками точно з'ясувати дійсне відношення цих курганів (скіфо-сарматського часу.— Ю. Ш.) до місцевих курганних насипів зі скорченими кістяками», могли відмовлятись від цих самих науково необхідних робіт, бо «на здобич цікавих і художніх знахідок у них не можна розраховувати»¹. Отже, це був етап речознавства.

Другий культурознавчий етап було започатковано В. О. Городцовым. Його видатні дослідження у Ізюмському та Бахмутському повітах Катеринославської губернії привели до відкриття ямної, катакомбної та зрубної культур, назва яких засвідчила, що, крім речей, до кола археологічних інтересів заличено типи могил та інші деталі обряду.

Було висунуто й питання про необхідність вивчення курганних насипів. Але тут далі зовнішніх ознак та технологічного аспекту дослідник не пішов², а свій безсумнівний авторитет обернув на спростування гіпотези А. А. Бобринського щодо «павукоподібності» земляної споруди доби бронзи біля с. Цветна під Чигирином та інших фігурних майданів лісостепу. Такі споруди, на присуд В. О. Городцова, стали вважати розритими могилами, а заклики А. А. Бобринського про те, що окремі факти грабіжництва не слід «возводити у загальне правило» наукових досліджень, що «майдани знані й у Західній Європі»³ залишились археологами без уваги. І це відсунуло початок третього етапу вітчизняного осiąгнення курганів принаймні на півстоліття.

За цей час вивчення «майданів» (або «ротонд»— Rondell, як їх там називають) Центральної та Західної Європи, а з 40-х років і Америки досягло

© Ю. О. Шилов, 1992

значних результатів. Розпочавши ще у XVII ст., а з початку ХХ ст. вже інтенсивно — з досліджень кам'яних споруд Стоунхенду та інших кромлехів Англії й узбережжя Франції, зарубіжні археологи на початок 60-х років дійшли твердого висновку щодо культово-обсерваторного призначення подібних споруд III — II тис. до н. е.⁴. На цих матеріалах на Заході сформувалась нова наука: археологічна астрономія або археоастрономія.

У тому ж Стоунхенджі попри прагильних кіл виявилися спіральні та яйцеподібні конструкції. Вони трапляються і в інших місцях, останні підрозділяють на «яйцеподібні фігури I та II». Перші з них дійсно нагадують яйце, а другі більш подібні до 8-ки (і є, на наш погляд, антропозооморфними)⁵. Поруч з такими академічно-нейтральними визначеннями у західній археології затвердились такі терміни, як «мальтійська богиня», «гробниця гіганта» тощо — стосовно гіантських людиноподібних споруд Мальти, Іспанії, Британських островів та інших територій Європи⁶. Будували їх протягом III тис. до н. е. — I тис. н. е. На верхньому з цих рубежів склалась так звана «культура зображення курганів» (Effigy Mound Culture) верхів'я північноамериканської р. Mississipi⁷. Довжелезні насипи дійсно мають обриси астральніх символів, зміїв та інших тварин. А південніше, у Перуанській Насці, більш-менш реалістично втілені багатокілометрові фігури «намальовано» за собом перевертання каміння, згорнілого від сонця пустелі, дотори світлим боком⁸. У подібній техніці (зняття смуг дерну до залягаючої під ним крейди) зображені величезних коней та «оголеного гіганта» на схилі біля англійського Дорсета, недалеко від Стоунхенду⁹. Всі ці зображення, як і ротонди, теж використовувалися для календарних обчислень.

Отже, кургани, кромлехи та інші монументальні споруди у вигляді гіантських фігур — глобально розповсюджене, загальновідоме явище. На Заході воно вже років 30—50 як стало не тільки науковим, але й культурним надбанням. У Англії, наприклад, нещодавно висунуто проект створення Храму Праматері сущого — у засаді якого покладено якраз стародавні людиноподібні споруди¹⁰. Це дійсно величний і благородний проект. Його б могли висунути й здійснити на Україні — якщо не після публікацій А. А. Бобринського на початку ХХ ст., то принаймні у 70—80-х роках, коли ці феномени (і, зокрема, образ Матері-Землі) було відкрито тут вдруге¹¹. Проте накладене В. О. Городцовим тавро, а потім уже й традиція вітчизняної археології виявилися у ті роки сильнішими за здоровий глузд і зарубіжні тенденції, причому настільки, що всесвітньозначуще святилище-майдан Бурти біля с. Цвєтна було знищена будівниками¹².

В таких умовах й проходило становлення III та наступного етапу. Але дані про фігурні монументальні споруди потроху накопичувались і в нашій країні — залишаючись, як правило, непізнаними дослідниками. Так, подібні до раннього Стоунхенду споруди було розкопано у 40-х роках поблизу м. Степанакерта та сел. Ханлар на Кавказі¹³, а згодом і біля с. Казаровичі під Києвом¹⁴. Десятки аналогів Казаровичського «укріплення» (за визначенням В. А. Круца) проступають на аерофотознімках трипільських поселень та іх околиць¹⁵, і чого було б своєчасно не співставити ці споруди з Буртами та знаними у Центральній Європі ротондами? Дослідження останніх з середини 80-х років набуло пріоритетного статусу, затвердила думка про їх культово-обсерваторне призначення¹⁶. На віправдання вітчизняній науці, що досі не приділила належної уваги цим надзвичайно важливим пам'яткам, треба зазначити народжену у стінах Інституту археології АН України гіпотезу щодо причин виникнення та поширення таких от споруд: вони забезпечували правдиву «календарну службу» Євразії (особливо північної смуги раннього землеробства іndoєвропейської ойкумені), яка проіснувала з кінця V по кінець I тис. до н. е. і відбилась у античних міфах про мандри Аполлона та його жерців¹⁷. Співробітниками цієї ж установи розпочато роботу по виявленню календарів та обсерваторійних пристосувань у курганах¹⁸.

Ротонди, без- та підкурганні рови і кромлехи — здебільшого округлі споруди (з астральною, коли це вдається з'ясувати, символікою)¹⁹, хоча серед них трапляються і яйцеподібні, спіральні та більш примхливі фігури. На початок 60-х років були вже опубліковані, але не опізнані дослідниками досить

виразні змісподібні кромлехи навколо поховання 21 Вихватинського грунтового могильника²⁰, у курганах №I-II біля с. Усатове під Одесою²¹ та №1 на Константинівському плато під П'ятигорськом²². Визначити їх символіку зовсім неважко: слід лише зіставити із зображеннями на посуді або прикрасах відповідних культур, проте це завдання (та й то лише для кургану №I-II) частково вирішено тільки в останні роки²³. В друге — і вже не на передка-казькому, а на пізньотрипільському матеріалі²⁴, ставиться нині питання про «культ бика і змії», висунуте (і не розвинуте археологами) І. В. Синіциним стосовно «курганів з вусами»²⁵. Недавно стала зрозумілою й антропоморфність кургану № 11 групи «Аккермен» I на р. Молочній²⁶. Немало матеріалів фігурних конструкцій залишалось в архівах; на частковій їх публікації у 80-і роки зупинимось нижче.

Підсумовуючи стан вивчення курганів та інших монументальних споруд Південно-Східної Європи напередодні III етапу, слід зазначити, що цей розділ археології пішов у шир, у напрямку накопичення й аналізу речей та поховань. Вітчизняна наука зупинилася тут на розробці культурно-хронологічних та, в меншій мірі, соціально-економічних питань, — і почала суттєво відставати від західноєвропейської та американської археології, що саме через вивчення духовного та технологічного аспектів монументальних споруд прийшла до відкриття надзвичайно високого рівня первіснообщинного ладу. Про той рівень свідчать хоча б такі факти: календарно-обсерваторні можливості Стоунхенду не вдалось з'ясувати до кінця навіть висококваліфікованим фахівцям з ЕОМ, а підрахунки затрачених на його будівництво зусиль показали, що вони набагато перевищували ті, яких потребує від США космічна програма²⁷. І це — в умовах відсутності експлуатації й примусової праці!

Вже цей приклад (один із сотень відомих) показує, наскільки неефективним є шлях до розуміння сенсу минувшини, на який збочили — попри залику А. А. Бобринського — вітчизняні дослідники монументальних споруд ще на початку століття. З вибалків цього шляху — необхідного, але все ж таки не головного — не роздивитись вершин. Треба було б йти одночасно кількома науковими напрямками!

III етап

Вважається, що доповідь М. П. Грязнова «Курган як архітектурний пам'ятник», зроблена наприкінці 1960 р. на одному із засідань Відділення історичних наук АН СРСР, започаткувала новий етап у осягненні курганів. Це так,— якщо не зважати на роздоріжжя початку століття та на успіхи зарубіжних колег, які пішли іншим генеральним шляхом. По суті ж, М. П. Грязнов вказав на необхідність приєднатись до того шляху, виправити диспропорцію, яка склалася між вивченням речей і поховань, а з іншого боку — курганного насипу, що майже знищувався як докучлива перепона у здобутті «головних» джерел. Курган ставав, таким чином, ущербним, а на такій нецільній документації аж ніяк не відтворити об'єктивної картини історії.

Підґрунтя головної ідеї М. П. Грязнова про архітектурне оформлення кургану як потойбічного житла²⁸ було підготовлено реконструкцією кургану біля с. Вербівки під Чигирином²⁹. Матеріали для цього А. А. Формозов видобув з публікації А. А. Бобринського, який, до речі, і висловив вперше припущення, що вербівські орнаментовані брили, «може бути, складали стіни житла небіжчика до його смерті»³⁰. Але для нього ця ідея не стала провідною у подальших роботах, націлених на осягнення майданів-святилищ. Показово, що надавдання нового етапу початку 60-х років не добирало цієї мети — багато в чому вже реалізованої на той час західними науковцями.

III етап розгортається в умовах небачено масових розкопок курганів Південно-Східної Європи, зумовлених меліорацією та іншими новобудовами. Це призвело до залучення техніки: бульдозерів, скреперів. Якість досліджень порівняно з попередніми ручними розкопками значно погіршилась, проте згодом з'явилися чинники, що призвели до суттєвих відкриттів. До цих чинників слід віднести можливість досліджень зі значною кількістю бровок великих курганів, чого в умовах розкопок лопатами зробити не можна: вручну такий курган швидко не розкопати, а бровки довго не встоять. Бульдозерні розкоп-

ки надали також змогу зачистки чималих площин, що через степову пилюку раніше було неможливо. Загалом же, це все полегшило сприйняття будови кургану, він став ніби прозорішим і наближенім до можливостей людських відчуттів.

Останній момент — чи не найважливіший в успішних дослідженнях. Люди, і науковці у тому числі, вивчають лише те, що здатні сприймати, а можливості сприйняття поступово розширяються у взаємозв'язку з осяненням об'єкта ("вживанням" в нього, краще не скажеш!), з практикою його аналізу та фіксування, з теорією його моделювання та синтезу, тобто інтерпретації... Неважко помітити, що I—III етапи осянення курганів розвивались у напрямі розширення дослідницького сприйняття: спочатку було освоєно речі, доступні побутовому розумінню минувшини; потім до наукових інтересів залучили й поховання — більш відмінні від сучасних уявлень та важчі як у фіксації, так і у збереженні фактів; зараз освоюються споруди, невластиві сучасній культурі та ще й практично не підлягаючі збереженню, доступні для вивчення здебільшого у графічних моделях, тобто у кресленнях. Неважко помітити й те, на чому було зроблено наголос у передмові статті: розмежування етапів досить умовне, вони проступають лише в тенденціях. Так, властиве минулому століттю створення речей продовжується і понині: до них лише у середині 50-х років було залучено стели й вози, наприкінці 60-х — вироби з охри, на початку 80-х — так звані маски. Не можна сказати, щоб жодна з таких речей не траплялась у десятках, а то й сотнях розкопаних до цього курганів: на фотографіях залишились невідомі археологами стели, а більш крихкі речі було, мабуть, знищено при розчистці або ж не зафіксовано. Тож чи слід дивуватись, що й досі здебільшого знищуються, належним чином не фіксуються, не розуміються насипи? Дивуватись не слід, а от зживати цейrudiment I—II етапів — конче потрібно! Бо ведеться про долю таких духовних скарбів, які ми й оцінити зараз не можемо.

Протягом 60-х років починання М. П. Грязнова — зроблене здебільшого на матеріалах південно-сібірських курганів з великою кількістю досить відмінних кам'яних та дерев'яних конструкцій — не приживалось у Південно-Східній Європі. Стимульована новобудовами, археологія переживала тут повінь могил і речей, вона ледве встигала розробляти — досить-таки впевнено, якісно — ідеї, закладені В. О. Городцовим, висувані В. М. Даниленком, О. Ф. Лагодовською, М. Я. Мерпертом.

Новобудовчий бум, безперечно, зміцнив степову археологію, але разом з тим і традиції I—II етапів — консервативних, все більше відстаючих від науково-культурних новацій Заходу. В таких умовах непомітно пройшло повідомлення про кам'яну викладку зрубного часу між курганами № 1 та № 3 біля с. Баштанівка на Одещині, обриси якої «нагадували частки антропоморфної фігури»³¹ — типологічно близької, до речі, підкурганним спорудам Британії³². Її не згадав у своїй публікації однокультурних стел В. В. Отрощенко³³. При цьому він подав архівний план поєднаних курганів № 7 та № 7а біля с. Кічкас (район Дніпрельстану, розкопки В. А. Грінченка кінця 20-х років) з досить виразними кам'яними конструкціями у вигляді астральних та змісподібних фігур. Неважко було б помітити серед них аналоги піктограм на зрубному посуді, фахівцем з яких вже став на той час В. В. Отрощенко³⁴, але, мабуть, побоявся відступитись від вкорених традицій. Проте міг би хоч послатись на безперечний, виявлений аерофотозйомкою і визначений дослідниками, курган на узвишші Чаш-Тепе, зроблений у вигляді свастики³⁵, що теж нерідко трапляється серед піктограм.

Сміливіше, і тому більш результативно, працювали у 70-х дослідники старожитностей Кавказу. Їх, очевидно, надихали успіхи вивчення обсерваторій та святилища на вірменському пагорбі Мецамор, святилище містило кілька антропо- та зооморфних споруд³⁶. Але й тут нелегко було подолати інертність традицій. Так, при підготовці до публікації кургану № 1—V біля с. Цнорі (Закавказзя), Ш. Ш. Дедабришвілі описав деталі його яйцеподібності (форму, кам'яну обкладку схилів, піщану пляму вгорі тощо), відзначив і кам'яний «насип у вигляді крил», а також «башту» (вірніше б сказати, друге яйце) між ними, але не здогадався залучити подібні зображення на посуді і

зробити відповідні висновки щодо символіки кургану в цілому; це було зроблено згодом³⁷. І. М. Чеченов таких недоліків уникнув. У складній кам'яній вимостці під курганом біля с. Кишпек (Кабардино-Балкарія) він визначив «місяць-ладдю» (місяць у човні) і навів зображенальні та інші аналоги³⁸. Загалом треба відзначити, що підкурганні споруди у вигляді Сонця та Місяця з того часу впевнено визначаються кавказькими археологами³⁹. Подію, ще недооціненою науковцями, стало дослідження дольменів В. І. Марковіним. У сполученні іх невеличкіх отворів з фаллоїдними кам'яними затичками дослідник відкрив символ поєднання жіночого та чоловічого начал, що мав відроджувати небіжчиків⁴⁰. Це відкриття підтвердило раніше зроблене на Україні (відносно жіночих та чоловічих конструкцій у курганах кемі-обинської культури⁴¹, спорідненої дольменній) і передувало виявленню антропоморфних могил інших конструкцій — ямних⁴² та катакомбних⁴³.

IV етап

Зазначені дослідження на Кавказі чимало внесли до ствердження III, не дуже виразного архітектурного етапу. Їх можна було б вважати навіть початком нового етапу, якби І. М. Чеченов пов'язав із зображеннями на посуді та у будові кургану ще й поховання (дерев'яна гробниця якого, на нашу думку, уособлює «дерево життя», що проростає з «місяця-ладді») або, щоб близьче дослідження В. І. Марковіна забезпечувалось виразними речами і насипами. Отоді міг би відбутись синтез особливостей, притаманних I—III етапам, і той синтез означав би початок IV етапу⁴⁴. Він якісно відмінний від трьох попередніх — бо завершує, нарешті, розширення дослідницького сприйняття і вперше надає археологам цільне джерело (речі + могили + насипи), стає базою для поглиблення сприйняття, до просування вже не від форми до змісту, а від змісту до суті.

Першою пам'яткою, яка задовільняла вимогам IV етапу, стала Висока Могила (курган № 1) біля с. Старосілля Великоолександровського р-ну Херсонської області. Вона була розкопана у 1972 р. і протягом трьох наступних років графічно реконструйована. Надалі зміни в цю реконструкцію вже не вносились, але інтерпретація продовжувалась, головним чином до 1982 року, не припиненої її і понині. Важливою перевіркою стали розкопки курганів № 5 — № 8 (№ 2 — № 4 були розкопані разом з Високою Могилою) та розміщеного за 8 кілометрів Великоолександровського кургану (1981 р.) — нові матеріали збіглися зі старими, заповнили деякі їхні лакуни. Перевіркою реконструкцій та інтерпретацій стали також дослідження різних авторів у інших районах, де було виявлено у ряді випадків подібні результати⁴⁵. Про них — мова нижче. А зараз зупинимось на методиці дослідження.

Розкопуючи Високу Могилу, протягом ще кількох років ми не звертали належної уваги на жодну з вищевказаних пам'яток, відомих до середини 70-х рр. Проте була зацікавленість до стратиграфії і будови курганів. Її спонукала знахідка 1971 р. антропоморфного, промазаного тванню майданчика на верхівці однієї з досипок кургану № 1 біля с. Першоконстантинівка поблизу Перекопа⁴⁶. Тож, розкопуючи наступного року найбільший (9,65×84×200 м) курган Херсонщини, було складено детальні кресленики плану та нечуваної на той час кількості (10) розрізів. Тут вперше було запроваджено регулярну фіксацію всіх шарів і прошарків — і будівельних (насипів, досипок, підсипок), і конструктивних (ядрищ, панцирів, промазок тощо — з яких складаються перші). Ця проста, здавалося б, новація значно підвищила якість реконструкцій: з'явилася можливість відтворити не тільки зовнішні обриси фігурних досипок, але й їх внутрішні символічні деталі: знак Місяця — у п'ятій, Тельця — у шостій, Сонця — у сьомій зовнішньо-округлих досипках та ін.

Постало питання про методику реконструкцій та перевірок таких дуже відповідальних здобутків. Раніше це питання не виникало: досить було перпендикулярно опустити дві точки з кінців кожного шару, прокресленого на однісінському розрізі, а потім ті точки поєднати за допомогою циркуля або від руки. Вважалось, що це і є реконструкція нижньої границі насипу чи то досипки — бо ж кургани уявлялися зовні частками сфери або ж конусами. Але коли на план шарів Високої Могили було нанесено точки не з одного спро-

шеного, а з 10 небувалої деталізації розрізів,— то не по двох уже, а по 20 й більше точках виявились поряд з округлими 8-подібні (антропоморфні, як з'ясувалось) обриси та інші фігури (див. вище про п'яту — сьому досипки); їх-то і слід було перевірити... Не вдаючись у перипетії пошуку, скажемо лише одне: жадана методика була залучена з арсеналу геодезії та геоморфології, які вже давно розробили питання співвідношення розрізів та планів, реконструкцій останніх на підставі перших. Ключ до цієї методики вказано у низченаведених працях⁴⁷. Але треба застережити, що й ці технічно забезпечені, математизовані науки не мають самовідкриваючих ключів, що й вони ставлять на перший план око і розум дослідника — його професіоналізм та ступінь осягнення об'єкта⁴⁸.

Дослідження будови Високої Могили та сусідніх курганів розкрило таку картину.

Найдавніша серед цих пам'яток — Висока Могила була започаткована носіями середньостогівської культури. Вони перекрили найперше поховання 19 хижею, яку підпалили перед зведенням первинного насипу. У будові його першої досипки простежено заміну ідеї потойбічного житла на більш складну космогонічну ідею; надалі такі співіснували з космологічними. А вказану заміну було стимульовано прийдешніми племенами, представників яких виявлено у основі Великоолександровського кургану. Докуро-аракське та пізньотрипільське поховання 24 і 23 оточили тут I кромлехом з символікою Всесвіту, Сонця та зодіаку. II, антропоморфний, кромлех збудували навколо найдавнішого кемі-обинського поховання 7, обряд якого синтезував два передніх. Теж синтезне, але нижньомихайлівського типу поховання 15 у кромлесі здійснили на верхівці досипки 2 Високої Могили. Кромлех навколо ранньоямного (генетично пов'язаного з попереднім середньостогівським) поховання 3 започаткував курган №4. Почалось співіснування населень ямної та кемі-обинської культур. Останнє зробило у Високій Могилі поховання 3 і перекрило його антропоморфною досипкою 3. Наступна досипка 4 над ранньоямним похованням 7 наслідувала її будову і зовнішність. У той же час було закладено антропоморфні кургани № 6 і № 3, всі наступні досипки яких пізньоямного (а у № 3 і ранньокатакомбного) періоду повторювали один (?) і той же образ. А курган № 4 уже за ранньоямного періоду було зайнято новою, прийдешньою з Закавказзя групою населення — уперше тут виявленого і названого «старосільським типом алазано-беденської культури»⁴⁹. Зазначимо, що це був уже другий (після основного поховання 24 Великоолександровського кургану) прихід звідти.

Розвиток обрядності Високої Могили між тим продовжувався. Досипка 5 над кемі-обинським похованням 4 була зроблена у вигляді зростаючого Місяця. А досипка з символікою Тельця перекрила ямне поховання 5. Витоки цього символу простежено у досипках 2—4 Великоолександровського кургану 9, іх було зведено над похованнями ямної культури, яка вже зазнала впливу старосільського типу. Його активізація привела, очевидно, до порушення прадавнього союзу «ямників» і «кемі-обинців» та витіснення останніх (у всякому разі ховати вони тут перестали). Утворення «ямно-старосільського» союзу племен було відзначено найвеличинішою досипкою 7 Високої Могили над першим тут похованням 8. Досипці було надано вигляду хрестовидного Сонця з 12 дорогами-проміннями, спрямованими на зірки зодіаку. Вона слугувала для календарних спостережень, але разом з тим втілювала ідею переїзду небіжчика (на возі, яким перекрили могилу) від зими-смерті до весни-воскресіння. Ту ідею було приурочено до початку походу зазначеного союзу племен у бік Закавказзя — на батьківщину «старосільців» (за рядом ознак — хурритів), куди приблизно у цей час докотилось відлуння північних походів шумеро-аккадських царів Саргона I та Нарамсіна. Похід та повернення з нього (ямне і старосільське поховання 12 та 10 під досипкою 8) стали рубежем ранньо- та пізньоямного періодів (Михайлівка II—III) Нижнього Подніпров'я та інших областей Південно-Східної Європи.

Обмежимось цим фрагментом, реконструйованої завдяки осягненню курганів, історії. Він уже досить засвідчений у науковій літературі⁵⁰; через не-

стачу місця ми не наводимо, а лише означаємо міфотворчість населення (див. також нижче).

Вже перші публікації 1975—1984 рр. Старосільських та інших фігурних курганів Нижнього Подніпров'я стимулювали пошук подібних фактів і в інших місцях. При цьому посилання на вищевказані публікації робилось сторожко й не завжди⁵¹, бо започаткувавши IV етап осягнення курганів, ці матеріали опинились під значним тиском захисників I—III етапів. (При всій своїй повазі до традицій мушу сказати про це — і для історіографії, і для зміцнення позицій новаторів). Тому цілком зрозуміло, що перспективний направок укоренився спочатку на периферії, а потім уже став приживатись і в центрі — у київському Інституті археології АН України. Показовий приклад багаторічної роботи В. В. Отрощенка, С. Ж. Пустовалова та Ю. Я. Рассамакіна над реконструкцією пізньокатакомбного святилища біля с. Виноградне на р. Молочній, які намагаються не посилатись при цьому на аналогічні конструкції 7—10 досикоп Високої Могили і винайти власну методику⁵². Загалом таке обосблення й гальмування спільноти справи — не на користь науці, але з оглядом на розробку методики дослідження курганів та перевірки об'єктивності реконструкцій має й позитивні моменти. А за цей час зусиллями археологів Одеси та Дніпропетровська склались вже школи нового, синтезного (IV) етапу осягнення курганів. Значним внеском стали публікації В. Г. Петренком та Л. В. Суботіним фігурних конструкцій, здобутих розкопками не тільки останніх, але й 20—40-х років, коли ті конструкції фіксувались, накопичувались у архівах, але не розумілись⁵³. Важливо, що найдавніші кургани Одещини будувались із застосуванням каміння (і тому чітко фіксуються й потребують порівняно простих реконструкцій) та ще й при участі пізньотріпільського населення з його багатою зображенальною традицією (яку можна ефективно використовувати при розшифровці обрисів і символіки фігурних курганів). Дніпропетровська школа на чолі з І. Ф. Ко вальовою та А. В. Андрісовим поки що повторює (успішно, але без посилок — побоюючись, мабуть, консервативного центру) той шлях, який вже пройдено у 1971—1981 рр. при дослідженнях Першоконстантинівського, Старосільських та інших курганів пониззя Дніпра. Проте можливості опублікування таких розробок у Дніпропетровців вищі⁵⁴; кияни значно відстають від них у введенні до наукового обігу всебічних матеріалів.

Попри успіхи у освоєнні насипів та (слабкіше) їх взаємозв'язків з похованнями і деяким інвентарем, намітився ступінь, який ніяк не відважається переступити вчені зазначеніх шкіл. Вони все ще роблять акцент на архітектурі курганів, тоді як вона — лише аспект синкретичної культури первісного ладу з міфологічністю його світосприйняття, де «міфом служать і дійства, і речі, і мова, і побут»⁵⁵. Характерно, що на традиційних джерелах — речах, похованнях і навіть деяких деталях будови курганів — з'ясування міфотворчості степового населення доби бронзи вже розгорнулось. Не занурюючись у історіографію цього напрямку, відзначу лише те, що виник він наприкінці минулого століття, на III — початку IV етапу набув уже значного авторитету завдяки публікаціям Б. О. Рибакова, А. А. Формозова, О. Ю. Кузьміної та інших. Від цих робіт⁵⁶ і розпочався⁵⁷ вищевказаний направок. А реконструкція міфотворчості Старосільських та інших курганів відштовхується від будови і семантики насипів, а тому й опинилася на узбіччі генерального напрямку. Висновки про спорідненість цих пам'яток з міфологічною системою арійської «Рігведи» сприймаються археологами важко, бо джерелознавчу основу вдається друкувати із запізненнями і уривками, про монографію можна лиш мріяти.

Як би там не було, а наявні матеріали привели до гіпотез: про належність жерців — будівників курганів до індоєвропейської, а потім арійської «служби зв'язків» — екологічних і суспільних⁵⁸; існування прямих зв'язків арів Подніпров'я з хурритами Закавказзя та цивілізаціями Месопотамії⁵⁹, звідкіля до арійської культури було залучено «Поему про Гільгамеша» (яка зіграла, може, не останню роль у формуванні «Рігведи»⁶⁰); наявність у Південно-Східній Європі центрів (Старосільського та ін.), де було започатковано міфи

і гімни «Рігведи», упорядковані потім вже в Індії⁶¹; про залишення арійських традицій (і, безсумнівно, населення) за кімерийських та скіфських часів⁶².

Розробка цих гіпотез здатна успішно довершити IV етап осягнення курганів і, головне, поглибити історію Південно-Східної Європи з кінця II до середини III (а то й IV) тис. до н. е. Методика розробки передбачає, перш за все, розшифровку відображеніх у курганах міфів та зіставлення їх з історично (писемно) засвідченими.

Примітки

- ¹ Спицын А. А. Скифо-сарматские курганы Крымской степи // ИТУАК.— Симферополь, 1918.— № 54.— С. 172, 181.
- ² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. в 1901 г. // Труды XII АС.— М., 1905.— Т. I.— С. 178.
- ³ Бобринский А. А. Отчет по исследованию майдана у с. Цветна // ОАК-1896.— СПб., 1898.— С. 213—218; Исследования в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1907 г. // ИАК.— СПб., 1910.— Вып. 35.— С. 53—56.
- ⁴ Хокінс Дж., Уайт Дж. Разгадка тайны Стоунхенджа.— М., 1973; Хокінс Дж. Кроме Стоунхенджса.— М., 1977.
- ⁵ Вуд Дж. Сонце, Луна и древние камни.— М., 1981.— С. 63—75.— Рис. 3.7, 3.8, 8.3.
- ⁶ Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte.— München, 1974.— В.— III.— Taf. 413—418, 421—422, 548, 582, 610—618.
- ⁷ Lexikon früher Kulturen.— Leipzig, 1984.— В. 1.— С. 135.
- ⁸ Стінгл M. Поклоняющиеся звездам.— М., 1983.
- ⁹ Braj W., Trump D. A dictionary of Archeology.— London, 1970.— Р. 104—106.
- ¹⁰ Editorial // Antiquity.— London, 1987.— V. 61.— № 231.— Р. 7—8.
- ¹¹ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.) // МАСП.— Одесса, 1970.— Вып. 6.— С. 70, 71; Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я // Археологія.— 1975.— Вып. 17.— С. 55; Шилов Ю. О., Погарська Т. П. Міфи з берегів Дніпра та Інду // Людина і світ.— К., 1982.— № 4.— С. 28—34; Шилов Ю. А. Мать-Земля: Истоки и реалии образа // Поззия.— М., 1987.— С. 153—158.
- ¹² Дякую за інформацію Д. С. Раевському, який збирався, але не встиг дослідити Бурти.
- ¹³ Гуммелль Я. И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // КСИ-ИМК.— М.— Л., 1948.— Вып. XX.— С. 16, 23, 24.— Рис. 6, 10.
- ¹⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 111—117.— Рис. 48—50.
- ¹⁵ Шишкін К. В. Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников // СА.— 1966.— №3.— С. 116—121; Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія.— 1985.— № 52.— С. 72—78.— Рис. 2, 2—5, 11; 3, 1—4, 7—8; 4, 1, 4.
- ¹⁶ Weber Z. Astronomische Orientierung des Rondells von Tesetice-Kyjovice, Bez. Znojmo // Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur.— Wien, 1968.— С. 313—322; Podborský V. Tesetice-Kyjovice 4/ Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou.— Brno, 1988. Та ін.
- ¹⁷ Шилов Ю. А. Причелыцы?— Пракосмонавты! // Природа.— М., 1989.— № 6.— С. 81—83; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 101—110.
- ¹⁸ Чмыхов Н. А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины.— К., 1977.— С. 14—31; Дворянинов С. А. Энеолитические календари на Юге Европейской части СССР // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя.— К., 1980.— С. 42—52; Шилов Ю. О. Обсерваторія та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III—II тис. до н. е. // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1981.— Вип. 27.— С. 38—42 та ін.
- ¹⁹ Мещанинов И. И. Кромлехи // ИГАИМК.— 1930.— Вып. III — Т. VI.
- ²⁰ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 148, 149.— Рис. 35.
- ²¹ Лагодовська О. Ф. Розкопки Усатівського кургану I—II 1940 р. // НЗІА.— 1946.— Кн. 2.— С. 38—54.
- ²² Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.) // МИА.— 1960.— № 93.— С. 54.— Рис. 19, 6.
- ²³ Субботин Л. В., Петренко В. Г. Об архитектуре усатовских курганных сооружений // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 34—40.
- ²⁴ Там же.— С. 30—33.— Рис. 1, 3—9; 5: 3.2, 4, 5.3.

- ²⁵ Синицын И. В. Памятники пред斯基фской эпохи в степях Нижнего Поволжья // СА.— 1948.— Вып.Х.— 158.— Рис. 23.
- ²⁶ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермен» // АП УРСР.— 1960.— Т. VIII.— С. 116— 117.— Рис. 87; Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древнейших курганов // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 13.— Рис. 3, 3, 6.
- ²⁷ Хокінс Дж., Уайт Дж. Указ. соч.— С. 88—104.
- ²⁸ Грязнов М. П. Курган как архитектурный памятник // Тез. докл. на засед. Отд. ист. наук АН СССР, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. Института археологии и Института этнографии.— М., 1961.— С. 22—25.
- ²⁹ Формозов А. А. Изображения на плитах кромлеха из кургана у с. Вербовки (в связи с наскальными изображениями Каменной Могилы) // КСИА АН УССР.— К., 1956.— Вып. 5.— С. 71—74.
- ³⁰ Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1905 г. // ИАК.— СПб., 1906.— Вып. 20.— С. 11—15.
- ³¹ Шмагелій Н. М., Черняков И. Т. Указ. соч.— С. 71.
- ³² Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte...— Taf. 610—612.
- ³³ Отрошенко В. В. О каменных изваяниях у племен срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 5—18.
- ³⁴ Отрошенко В. В. Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА.— 1974.— № 4.— С. 72—80.
- ³⁵ Рапопорт Ю. А., Трудновская С. А. Курганы на возвышенности Чаш-Тепе // Кочевники на границах Хорезма.— М., 1979.— С. 153.
- ³⁶ Хандазян Э. В., Мкртчян К. А., Парсамян Э. С. Мецамор.— Ереван, 1973
- ³⁷ Дедабришвили Ш. Ш. Курганы Алазанской долины.— Тбилиси, 1979.— С. 19—24.— Табл. IV, XI; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 46—50.— Рис. 4.
- ³⁸ Чеченов И. М. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии // Северный Кавказ в древности и в средние века.— М., 1980.— С. 15—33.
- ³⁹ Там же.— С. 27, 40 та ін.
- ⁴⁰ Марковин В. И. Дольмены Западного Кавказа.— М., 1978.— С. 212.
- ⁴¹ Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани // Археологія.— 1977.— Вип. 22.— С. 51.— Рис. 2, дос. 3; Шилов Ю. О., Погарська Т. П. Вказ. праця.— С. 30, 34; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество // Македонски фолклор.— Скопје, 1987.— Год. XX.— Бр. 39, 40.— С. 50.— Рис. 2.
- ⁴² Михайлова Б. Д. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье // СА.— 1985.— № 2.— С. 228, 230.— Рис. 3.
- ⁴³ Николаева Н. А., Сафонов В. А. Древнейшая катакомбная культура Северного Кавказа и проблемы появления катакомбного обряда в Восточной Европе // Катакомбные культуры Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1981.— С. 13, 14.— Рис. 9—11; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество...— С. 52.— Рис. 6.
- ⁴⁴ Шилов Ю. А. О перспективах исследования степных курганов (III — II тыс. до н. э.) // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова.— Омск, 1987.— С. 113—116.
- ⁴⁵ Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани...— С. 48—65; Шилов Ю. О. Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III—II тис. до н. е....— С. 38—42; Шилов Ю. А. Календарная символика и хронология кеми-обинских погребений из кургана №1 у с. Староселье // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 29—38; Шилов Ю. А. Памятники старосельского типа (археологические источники и историческая интерпретация) // Хронология памятников эпохи бронзы Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1982.— С. 105—120; Шилов Ю. А. «Грот быка»...— С. 5—14; Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество...— С. 48—61; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов...
- ⁴⁶ Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах...— С. 55.
- ⁴⁷ Шилов Ю. О. Найстародавніші монументальні споруди на території України // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1984.— Вип. 30.— С. 29—34; Чміхов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів.— К., 1989.
- ⁴⁸ Спиридонов А. И. Основы общей методики полевых геоморфологических исследований и геоморфологического картографирования.— М., 1970.— С. 1 та інші.
- ⁴⁹ Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури...— С. 1; Шилов Ю. А. Памятники старосельского типа (археологические источники и историческая интерпретация)...; Шилов Ю. А. Об исторической интерпретации памятников старосельского типа // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Республ. конфер. (Одеса, жовт. 1989).— К., 1989.— С. 259—260.
- ⁵⁰ Див. посилання 11 та 45.
- ⁵¹ Петренко В. Г. Архитектурные особенности некоторых курганов Усатово // Материалы «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.— С. 22—32; *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— С. 11, 12; *Михайлов Б. Д.* Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье // СА.— 1985.— №2.— С. 230.

⁵² *Шилов Ю. О.* Перший та четвертий Старосільські кургани...— Рис. 2; *Шилов Ю. А.* Древнішні кургани і мифотворчество...— Рис. 4, 9; *Отрощенко В. В.*, *Пустовалов С. Ж.* Портрети прошлого // Знання — сила.— М., 1983.— № 8.— С. 36—38; *Пустовалов С. Ж.* Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільноти // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 66; *Чміхов М. О.*, *Шилов Ю. О.*, *Корнієнко П. Л.* Вказ. праця.— Рис. 5.

⁵³ *Петренко В. Г.* Указ. соч.; *Субботин Л. В.*; *Петренко В. Г.* Указ. соч.

⁵⁴ *Ковалева И. Ф.*, *Андрюсов А. В.*, *Шалобудов В. Н.*, *Шахров Г. И.* Исследование курганов группы «Долгой могиль» у с. Терны в Приорелье // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.— Днепропетровск, 1987.— С. 9, 10; *Ковалева И. Ф.*, *Андрюсов А. В.*, *Шалобудов В. Н.*, *Мартюшенко Д. Д.* Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днепра // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1989.— С. 12, 13; *Андрюсов А. В.* Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Там же.— С. 45—50 та ін.

⁵⁵ *Фрейденберг О. М.* Миф и литература древности.— М., 1978.— С. 28 та ін.

⁵⁶ *Рыбаков Б. А.* Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА.— 1975.— № 1—2.— С. 24—46, 13—33; *Формозов А. А.* О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ.— 1965.— №6.— С. 177—182; *Кузьмина Е. Е.* Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // ВДИ.— 1974.— № 4.— С. 68—87.

⁵⁷ *Чмыхов Н. А.* Указ. соч.; *Крылова Л. П.* Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 36—46; *Гудкова А. В.*, *Черняков И. Т.* Ямные погребения с колесами у с. Холмское // Древности Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 38—50; *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов.— Днепропетровск, 1983 та ін.

⁵⁸ *Шилов Ю. А.* Пришельцы? — Пракосмонасты!..; *Шилов Ю. А.* Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 101—117 та ін.

⁵⁹ *Шилов Ю. А.* Памятники старосельского типа...; Об исторической интерпретации памятников старосельского типа...; Космические тайны курганов...— С. 173—209.

⁶⁰ *Шилов Ю. О.* «Епос про Гільгамеша» на пам'ятках Північного Приазов'я ХХІІІ ст. до н. е. // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства.— К., 1989.— С. 153. 154; *Шилов Ю. А.* К истории племен катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Запорожье, 1990.— С. 110—112.

⁶¹ *Шилов Ю. А.* Древнейшие курганы и мифотворчество...; *Шилов Ю. А.* Проблема формирования ариев в свете обрядов Мариупольского, Старогороженского и др. могильников // Проблемы древней истории Северного Прикаспия.— Куйбышев, 1990.— С. 89—91; *Шилов Ю. А.* Космические тайны курганов...— С. 110—254.

⁶² *Шилов Ю. А.* Об арийских традициях «Исконной Скифии» // Скифосибирский мир.— Кемерово, 1989.— Ч. 1.— С. 100—105.

Ю. А. Шилов

НОВЫЙ ЭТАП АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОСВОЕНИЯ КУРГАНОВ ЭНЕОЛИТА — БРОНЗЫ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В дискуссионной форме излагается историография освоения курганов, которая — по мнению автора — переживает ныне IV этап, начатый исследованием в 1972—1981 гг. курганов у с. Староселье Великоалександровского р-на Херсонской области. До этого были пройдены: I — вецецеведческий этап (пополнения, прежде всего, музеиных коллекций); II — культуроведческий этап (начатый в первые годы XX в. исследованиями В. А. Городцова в Харьковской губ.); III — архитектуроведческий этап (заявленный докладом М. П. Грязнова в 1960 г.). На этих этапах были освоены, в основном, различные категории инвентаря, погребения, курганные насыпи. IV — этап синтеза трех предыдущих, начало освоения кургана как целостного источника.

Освоение заключается, главным образом, в расшифровке мифотворчества строителей курганов. Последующее сопоставление этих мифов с исторически засвидетельствованными (записанными) способно существенно историзировать археологию Юго-Восточной Европы, углубить ее историю с киммерийского (конец II тыс. до н. э.) до начала арийского времени (средина III — средина IV тыс. до н. э.).

В заключение выдвигается ряд гипотез, порожденных началом IV этапа освоения курганов и конкретизирующих основное направление вышеуказанной историзаций.

A NEW STAGE OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF BARROWS THE ENEOLITHIC-BRONZE AGE IN SOUTH-EASTERN EUROPE

The paper presents a disputable view of the author concerning historiography of the study of barrows which endures now the 4th stage beginning with the study of barrows near vil. Staroselie, Velikoaleksandrovsky district, Kherson Region (1972–1981). The preceding stages were as follows: the 1st stage, the study of things (replenishment of museum collections); the 2nd stage, the study of culture (it was initiated early in the 20th cent. by V. A. Gorodtsov in the Kharkov province); the 3d stage, the study of architecture (it was claimed by the report made by M. P. Gryaznov in 1960). Those three stage were devoted, mainly, to the study of various categories of tools, burials, burial mounds. The 4th stage is a synthesis of three previous stages, an onset of the study of a barrow as an integral source.

The study consists mainly in interpretation of myth-creation of the barrow builders. The following comparison of those myths with historically witnessed (recorded) data is able to historicize essentially archaeology of South-Eastern Europe, to make an insight into its history from the Cimmerian (end of the 2nd millennium B. C.) to the Aryan age (mid of the 3d — mid of the 4th millennia B. C.).

Some hypotheses are put forward as engendered by the onset of the 4th stage of the study of barrows and concretizing a basic trend of the above mentioned historization.

Одержано 10.02.1991

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУРГАННИХ СПОРУД

Ю. Я. Рассамакін

У статті розглянуті складні питання реконструкції первісного вигляду курганів та використання цих реконструкцій при вивченні широкого спектру проблем духовної культури стародавнього степового населення. Акцентується увага на значення якісних, добре аргументованих першоджерел.

Альтернативи погляду на кургани як на складні культові споруди, які зберегли інформацію про світогляд первісного населення, не існує. В наш час, мабуть, не знайдеться професійних дослідників, які б ставили під сумнів необхідність і важливість тих питань, про які пише Ю. О. Шилов, в тому числі і можливість відтворення певних міфологічних сюжетів. Дискусію на цю тему необхідно було б розглянути в науковій літературі раніше, поки вона не набула ще того популістського спрямування, яке зараз їй притаманне завдяки численним слабо обґрутованим роботам в різних літературних та науково-популярних виданнях.

Зміст проблеми не в її постановці, а в тих методах та наукових засадах, на яких ґрунтуються її рішення. Треба віддати належне Ю. О. Шилову за наполегливість та бажання довести цікаві гіпотези, в основі яких лежить в цілому ненова ідея реконструкції на археологічному матеріалі та текстів «Рігведи» міфотворчості первісного населення, яке проживало в причорноморських степах в епоху енеоліту — бронзи. Основним елементом цієї комплексної роботи вважається форма і семантика насипів над похованнями. Саме це найчастіше стає темою гострих суперечок. Останні мають об'єктивну основу, оскільки пов'язані з недосконалістю методики розкопок, фіксації, не-

розробленістю методів реконструкції окремих насипів та їх структурних компонентів¹. Необхідно зазначити, що проблема реконструкції первісного вигляду та конструктивних особливостей курганних споруд залишається не тільки невирішеною, але й методично на практиці нерозробленою². Багато в чому це залежить від технічного незабезпечення під час розкопок, від відсутності кваліфікованих фахівців різних наукових дисциплін і т. ін.

Єдиним способом відтворення контурів давніх насипів на кресленнях є їх обрис за точками, взятими на профілях бровок, який і показує конфігурацію певних насипів³. При відсутності горизонтальної фіксації, цей спосіб є дійсно найбільш поширеним, але він не гарантує точності і надійності. Головною складністю при цьому можна вважати вибір самої точки, бо відхилення або похибка навіть незначної величини в межах кургану (наприклад, в 0,5 м) при масштабах загальних планів 1:50, 1:100 см обов'язково дає зміну конфігурації. В цілому, існують кілька блоків причин, від яких залежить можливість точного і детального відображення курганних насипів.

Перший блок пов'язаний з особою дослідника, його професійним рівнем, досвідом, вмінням об'єктивно сприймати інформацію без упередженого відношення до пам'яток та тенденційності, в залежності від особистих симпатій чи антипатій. На практиці багато прикладів, коли окремі конструктивні прошарки відзначаються як різні насипи, а чорноземні викиди з могил, як окремі досипки. Ще досить часто не фіксуються взагалі конструктивні елементи. В цілому ж, при ретельному дослідженні завжди визначається певна закономірність у послідовності та просторовому розміщенні окремих насипів, досипок та їх конструктивних елементів.

Другий блок причин показує залежність реконструкцій від якості і точності графічної фіксації. Один бік уже показано у зв'язку з нанесенням точок на загальні плани, але це один з кінцевих етапів. Інші накопичуються в процесі розкопок. На деякі з них звернув увагу і докладно розглянув М. О. Ричков: відхилення осі або окремих центрів бровок, відсутність фіксації нерівності останніх. Звернемо увагу ще на один момент, який випливає на рівень фіксації (особливо ручної), пов'язаний з відхиленням горизонталі, по якій фіксуються профілі. Навіть незначна зміна кута вниз чи вгору дає значні похибки на плані, які збільшуються з віддаленням точок від центру. Особливо добре це видно при концентричному розміщенні насипів (рис. 1). З такою проблемою автор зустрівся під час розкопок кург. 24 біля с. Виноградне у 1984 р. Саме така похибка на одному з профілів призвела (під час реконструкції) до появи вигинів, які збільшувалися пропорційно віддаленості насипів та досипок від центру. Це при тому, що на кургані ретельно фіксу-

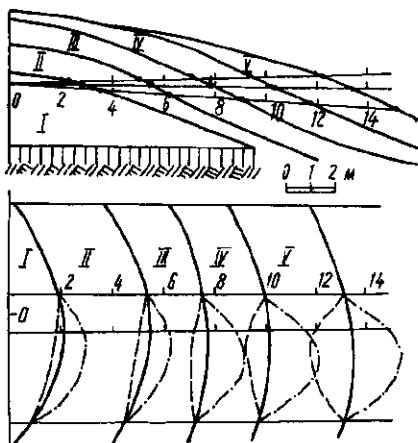

Рис. 1. Залежність реконструкції контурів насипів від відхилення горизонталі (умовна модель).

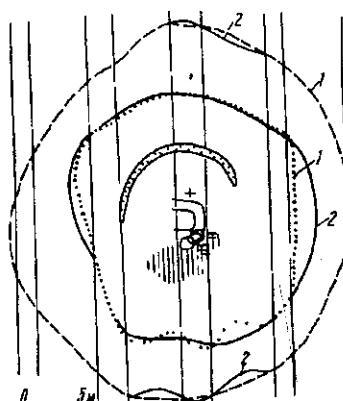

Рис. 2. Можливість різного обрису насипів по одніх точках — с. Новомиколаївка, к. 1 «Смоловська Могила» (насип II—1 та II—2). 1 — контури за звітом (розкопки Ю. О. Шилова); 2 — інший варіант контурів.

¹ Див. статтю у цьому ж номері.

валися не тільки вісь та відхилення напрямку бровок, але й різниця між нижнім і верхнім контуром останніх. Треба відзначити також і те, що точки на загальному плані можна з'єднувати по-різному, при відсутності спостережень по горизонтальних зачистках (рис. 2).

Третій блок безпосередньо пов'язаний з різними факторами природного чи штучного походження, які впливають на деформацію насипів. Модель таких впливів розробив, на наш погляд, досить грунтовно М. П. Чорнопицький. Явища, що впливають на археологічні пам'ятки, він назвав позитивним та негативним стратиграфічними процесами: перший складають свідомі чи не-свідомі дії людей; другий — дії природних сил, які значно ускладнюють правильне вивчення пам'яток. Доповненням до неї можна вважати спостереження В. Г. Самойленка за впливом просадок над похованнями (глибше 0,5 м) на процеси деформації первісних насипів і зміну їх форм⁴.

Без урахування останнього блоку неможливо реконструювати дійсні обриси курганних споруд та визначити їх конструктивні елементи. А з цими проблемами ми зустрічаємося вже з моменту фіксації та нанесення на план контурів давнього горизонту. На важливість фіксації видимих ліній останнього, що дають справжні первинні розміри курганів, вже наголошували дослідники⁵ і це в значній мірі підтверджується, але тільки відносно загальних розмірів. Що ж стосується форми або конфігурації, то тут справа значно складніша. По-перше, не завжди закінчення ліній давнього горизонту добре визначені, по-друге, дуже часто не зрозуміло, як саме закінчується давній горизонт, як саме він вибирається. Наприклад, під час розкопок Запорізької експедиції ІА АН України можна було спостерігати кілька варіантів закінчення ліній: вертикальне, коли зріався шмат чорнозему майже до материка; пологе, коли лінія давнього горизонту після закінчення видимої лінії дернини поступово знижувалася до рівня материка. Звичайно, найбільш виразним є перший варіант, але він рідко добре фіксується. Ми спостерігали поєднання в одному кургані обох варіантів. Найбільш інформативними були досліджені нами переходи від давнього горизонту до материка у зрубних та скіфських курганах (групи біля с. Високе та смт. Пришиб Михайлівського р-ну, к. 1 біля м. Кам'янка-Дніпровська в Запорізькій обл., розкопки 1986—1989 рр.). Саме в них простежується певна заданість цього конструктивного елементу споруди (рис. 3, 1—3; 4), що дозволяє використовувати його для реконструкцій первісної форми кургану. Особливу увагу звернемо на ті випадки, коли видимість ліній давнього горизонту не гарантує точну фіксацію розмірів, тобто сама лінія з різних природних причин простежується лише частково або уривками.

Важливе значення має визначення конструктивних особливостей окремих насипів, а також елементів їх деформації. Тут існує кілька проблем. Перша — це визначення характеру конструктивних особливостей: чи не є вони результатом деформації. Так, наприклад, часто важко визначити, чи маємо справу зі спливами з насипів, чи зі специфічним видом укріплення його схилу. Як останні автор розглядав клиноподібні прошарки щільного гумусового ґрунту однорідної структури в деяких курганах епохи бронзи на р. Молочній⁶. Але розкопки скіфського кург. I біля м. Кам'янка-Дніпровська дали привід до сумнівів щодо такого пояснення, тому що перший насип відразу після його спорудження був використаний для впуску чотирьох поховань, викиди материка з яких законсервували досить круті первісні схили. Лише після того курган почав деформуватися у верхній частині, внаслідок чого утворився значний прошарок спливів, який заповнив рів і перекрив нижню частину насипу з викидами (рис. 4). Цікаво, що збережені в первісному вигляді схили першого насипу, складеного з чорноземних блоків, не були до впуску поховань нічим закріплені. Можливо, такі спостереження можна поширити і на багато курганів доби бронзи, адже подібні спливи з насипів утворювались досить швидко. Але поряд з цим, безумовно, існували насипи, схили яких були спеціально укріплені досить щільним ґрунтом. Відокремлення елементів природної деформації від дійсних залишків первісних споруд суттєво впливає на процес їх реконструкції.

«АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р. 123

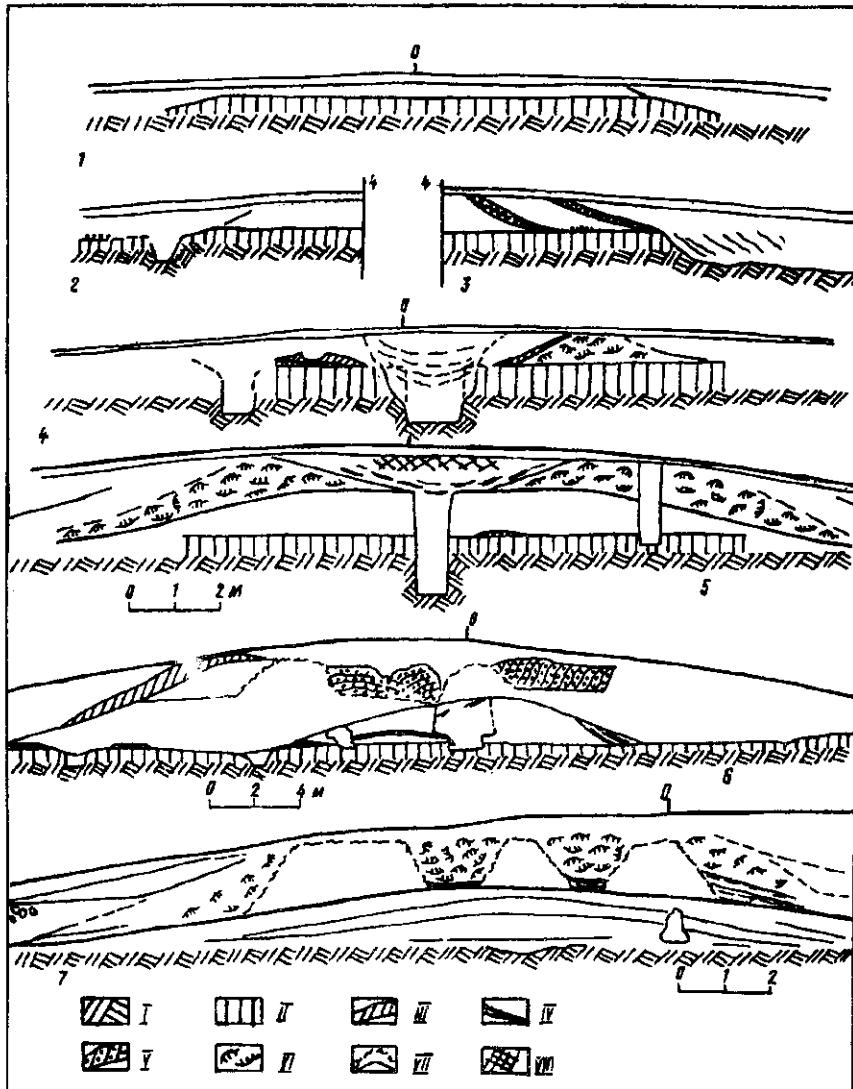

Рис. 3. Конструктивні особливості та окремі елементи курганних споруд, зафіксованих в бровках (з розкопок Запорізької експ.): 1 — Пришиб, к. 3, південний профіль першої північної бровки; 2 — Пришиб, к. 4, ф-нт північного профілю центральної бровки; 3 — Високе, к. 1, західний профіль першої східної бровки; 4 — Кам'янка-Дніпровська, гр. 1, к. 2, східний профіль центральної бровки; 5 — Виноградне, к. 4, південний профіль центральної бровки; 6 — Виноградне, к. 17, ф-нт південного профілю центральної бровки; 7 — Виноградне, к. 3, ф-нт східного профілю третьої східної бровки.

Умовні знаки: I — материковий викид; II — поховальний чорнозем; III — материковий викид; IV — спливи з насипів та конструкцій; V — мішаний материково-чорноземний викид та аналогічна структура насипу; VI — валькова структура; VII — контури валів; VIII — пізні пerekопи.

структуривих деталей окремих насипів, а саме, у вирішенні питання, чи були вони окремими тимчасовими спорудами, чи відображали певні закономірності в техніці та послідовності укладання насипу. Саме за конструктивними прошарками Ю. О. Шилов в багатьох випадках зображує різні фігурні насипи, які виступають внутрішніми частинами більших, реконструйованих вже по точках, взятих на кінцевих контурах вже деформованих насипів. Треба підкреслити, що дійсно, для ряду курганів, особливо доби пізньої бронзи, характерна двочасна (буває і більше) структура. Для цих курганів характерною рисою виступає простежена на схилах по спливах певна тривалість існування

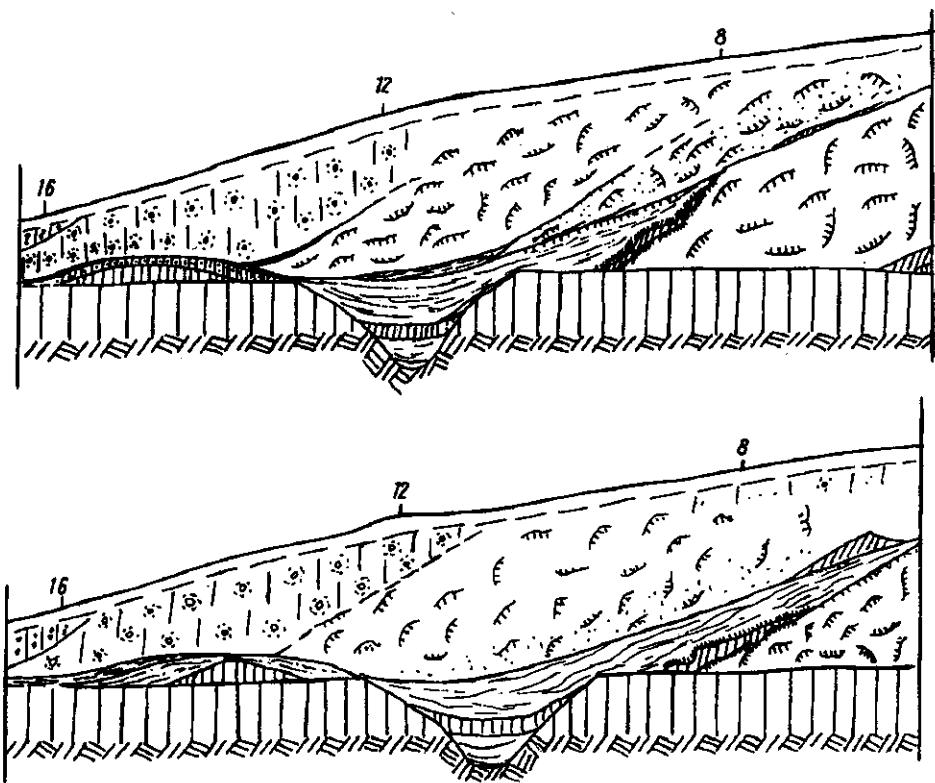

Рис. 4. Фрагменти профілів центральної бровки к. 1, м. Кам'янка-Дніпровська.

кожної частини окремо. Це, звичайно, пов'язано з поховальними традиціями, які нагадують описану Геродотом традицію досипання курганів у скіфів. Такі «попередні» споруди нами зафіксовані вже в курганах ямного часу (м. Кам'янка-Дніпровська, гр. 1, к. 2; с. Виноградне, к. 4; 34). Вони простежувалися завдяки спливам чорнозему в нижній частині, материковим викидам з поховальних ям, які лежали на внутрішніх схилах. Ці споруди відрізняються суттєво і структурою ґрунту. В двох випадках це були півкільцеві вали довкола основних поховань, споруджені з дернових блоків (рис. 3, 4), в третьому — споруда була дещо складнішою за рахунок двох валів, розчленованих з обох боків вузькими проходами (рис. 3, 5)*, які були споруджені також з блоків дерну навколо впускного поховання.

Але найчастіше насипи складаються з прошарків, які, на наш погляд, не мають прямого відношення до окремих споруд, а виступають лише як елементи процесу будови єдиного насипу. Ці прошарки відрізняються кольором в залежності від глибини вибирання сировини для спорудження навколо кургану. Як правило, простежується послідовність однорідних прошарків чорнозему з дерном, шарів з невеликим включенням материкової глини та шарів, які часто називають «строкатими» від значної кількості живтих материкових

* На жаль, за браком місця і обмеженого обсягу статті, я не можу повністю навести матеріали цих курганів, які є досить показовими щодо проблем реконструкції навіть відносно простих споруд.

включень. Детальна фіксація та вивчення таких прошарків дозволяє реконструювати систему та послідовність будівництва всієї споруди. Але хибно сприймати і видавати такі прошарки як окремі фігурні конструкції.

Крім вищеозначених, існують ще проблеми візуального сприйняття окремих насипів та локальних досипок. Одна з таких проблем, наприклад, відзначена О. І. Саттевим, і пов'язана з будовою насипів за рахунок сегментних досипок, які призводять до аномалії рельєфу. Частково ці досипки пов'язані, на думку дослідника, з дооформленням насипів, але це вже стосується конструктивних особливостей, про що йшлося вище. При цьому підкреслюється залежність форми насипу від концентрації поховань і, відповідно, досипок над ними. Цікаво й те, що під час спорудження окремого насипу за рахунок укладання різноструктурних сегментоподібних прошарків, які переплітаються за певною системою або перекривають один одній, створювалася досить міцна конструкція без використання додаткових засобів для укріплення схиля⁷.

Таким чином, існує досить багато різних причин суб'єктивного і об'єктивного характеру, які розкривають складності процесу реконструкції первісного вигляду курганних насипів. Це дозволяє вважати більшість загальних планів з нанесеними контурами насипів, реконструйованих за точками, взятими в профілях, ненадійним джерелом, що потребує дуже обережного і критичного підходу. Особливо це стосується різних фігурних конструкцій, зокрема у виконанні Ю. О. Шилова, досить стандартний набір яких він використовує в своїх художньо-наукових роботах. Наші намагання визначити, на чому базуються його реконструкції, не увінчалися успіхом. Складається враження, що дослідник не має бажання акцентувати на цьому увагу. Жодного разу не зустрічаємо документованіх, детальних доказів відновлення дійсної форми насипів. Але це стає зрозумілим після знайомства із стилем роботи Ю. О. Шилова. Зокрема, дослідник наголошує, що при складанні креслень, які пояснюють курганну мозаїку, «технічно забезпеченні, математизовані науки (геоморфологія — Ю. Р.) не мають самовідчинаючих ключів, що й вони ставлять на перший планоко й розум дослідника — його професійність та ступінь осягнення об'єкта». Це було б нічого, якщо б дослідник не припускав не тільки можливості, а й необхідності перебільшення деталей для максимального досягнення відображення суті⁸. А керуватися при цьому необхідно власним відчуттям. В дискусійній статті Ю. О. Шилов пише: «Курган став наближенім до можливостей людських відчуттів — момент чи не найважливіший в успішному дослідженні. Науковці вивчають те, що здатні сприймати — а можливості сприйняття поступово розширяються у зв'язку з осягненням об'єкта (вживанням в нього), з практикою його аналізу та фіксації, з теорією його моделювання та синтезу, тобто інтерпретації...». З наведеного видно, що на перший план висунуто чуттєве сприйняття об'єктів, а в практичній діяльності головують не наукові розгорнуті докази, а принцип «я так відчуваю» або «мені так здається». Тому стає зрозумілою, як відсутність системи доказів, так і розробленої методики реконструкцій. Саме це є причиною неможливості конструктивного діалогу.

На жаль, таке «чуттєве сприйняття» курганів фіксується на кресленнях, що потрапляють в архів та публікації. При цьому матеріали подаються як доведені і, чим більше про них пишуть, тим менше на це звертають увагу. При такому підході в більшості випадків ми зустрічамося не з закладеним в курганних спорудах світоглядом первісних людей, а з уявою Ю. О. Шилова, яка багатіє з подальшим вивченням гімнів «Рігведи». Це не дивно, якщо виходити з «чуттєвої» концепції дослідника. Для нас досить виразно проявляється тенденційність підходу Ю. О. Шилова до передвищень, намагання видати бажане за дійсне. Найбільшу небезпеку при цьому має спроба укладання певної системи поглядів зі своєю внутрішньою авторською логікою, де переплетені дійсність з багатою фантазією дослідника. До того ж, сама тематика викликає підвищений суспільний інтерес на фоні зростаючої моди на екстрасенсів, астрологів і т. ін. Це створює навколо дослідника ореол жертви, яка зазнає постійних утисків згуртованих консерваторів від науки. Щодо консерватизму, то, на наш погляд, це закономірне явище, яке повністю

відповідає діалектиці наукового пізнання. А здоровий глузд і виваженість висновків ще не робили шкоди, а навпаки, стимулювали пошуки вагомих доказів, а не постулювання окремих ідей.

Останніми роками з'явилися публікації, де досить грунтовно показані реконструкції курганів або окремих насипів. В таких роботах є предмет обговорення, можна з чимось не погоджуватись, але протиставити вагомі аргументи «проти» дуже важко. Тому й сприймаються вони без «консерватизму». Це відноситься до вітворення, наприклад, курганів Кара-Оба та Оболи, а також біля с. Варна в Північному Казахстані⁹, першого Каширського кургану в Ростовській області¹⁰. На Україні також досліджені цікаві споруди в Дніпропетровській області¹¹, на особливу увагу заслуговують комплекси зрубних курганів, складність яких можна побачити ще до розкопок¹². Саме такі пам'ятки, їх документальність і систематизація можуть скласти наукову основу для вітворення суті похованального обряду, вивчення монументальної архітектури та семантики написів.

Що стосується пам'яток, які використовуються Ю. О. Шиловим, то, при детальному вивченні архівних матеріалів, їх реконструкція не витримує критики, або ж сприймається з великими сумнівами, як це розглянуто М. О. Ричковим (к. 2 біля с. В. Білозірка, к. 1 «Висока могила» біля с. Старосілля). Візьмемо для прикладу к. 1 біля с. В. Олександрівка, два перших насипи якого були оточені кромлехами. Другий з них, за даними Ю. О. Шилова, мав антропоморфну форму, а насип над ним — вигляд вагітної жінки, в череві якої знаходилося кемі-обинське поховання № 7 у кам'яній скрині¹³. Здавалося б, що кромлехи повинні бути надійним джерелом. Але вивчення звітних даних не переконало нас в цьому. Наявні фотоматеріали, на які посилається і дослідник¹⁴, не дають тих чітких обрисів північної частини кромлеху, яка зображена на кресленнях та в публікаціях. Певні відхилення дійсно є, але тої симетрії й виразності не видно. На наш погляд, ці відхилення від ідеального кола або правильної окружності могли бути викликані причинами, які складають третій блок, тобто природними факторами, певною деформацією під тиском землі. В південній частині добре видно таке відхилення плит назовні. Сумніви підкріплюються і формою подачі пам'ятки в публікаціях, в яких подається не дійсний, а, мабуть, реконструйований профіль через центр кромлехів у напрямку північ-південь. Цього профілю немає у кресленнях, а курган взагалі розкопано у напрямі захід-схід. Кемі-обинське пох. 7 не потрапило в жоден профіль¹⁵. Дивує і сам контур насипу над останнім. В профілях він відсутній так само, як і тризна в північній частині, що подана в публікаціях на поверхні насипу (в головній частині). Як видно з фотографій, ця тризна або площаడка окреслена на рівні зрізаного ґрунту, що збігався з верхнім краєм кромлеху, тобто нижче, ніж контур самого насипу¹⁶. Такі сумнівні моменти викликають недовіру і до джерела. Це стосується й інших пам'яток, зокрема к. 3 біля с. Атманай, «Смоловської могили» біля с. Новомиколаївка. Не зрозуміло, наприклад, на яких підставах виникло зображення риби та дракона в «Смоловській Могилі»? Виходячи навіть з існуючих креслень, контури материкового заповнення можна було б подати інакше, тим більше, що вони робилися по точках на межі орного шару. Тобто, далеко не точні і могли бути зовсім в інших місцях. Не переконують і контури попереднього другого насипу, обриси якого по тих же точках можна було б окреслити інакше (рис. 3)¹⁷. Викликають сумніви і реконструкції к. 3 біля с. Атманай, хоч дослідник багато уваги приділив опису структури насипів. На яких все ж таки підставах була виконана реконструкція голови цапа, якщо згадувана обмазка, в кращому випадку, відмічена в чотирьох випадках¹⁸. Описані структурні прошарки, на наш погляд, характеризують послідовність спорудження насипу. Можна було б продовжити розгляд пам'яток, реконструйованих Ю. О. Шиловим, але це потребує багато місця і, повторюю, можливо лише при наявності розгорнутих доказів дослідника. В цілому ж, виникає парадоксальна ситуація: треба розглядати те, що немає предмету обговорення.

* Див. також примітку: В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрик та ін. Звіт Запорізької експедиції за 1975 р. // НА ІА АН України. — № 1975/2. — С. 119.

ворення, тобто не показано і не доведено. Більш того, з агресивною наполегливістю подається як незаперечні факти. Дослідник навіть не оговорює можливості похибок. Небезпека криється ще й в тому, що він залишає за собою право усунення невідповідностей в кресленнях, які «повинні бути негайно вивчені й усунуті шляхом співставлення їх з об'єктом, який зберігся або був зафікований у фотографіях чи пам'яті дослідника»¹⁹. Останнє повністю узгоджується з концепцією «чуттєвого» сприйняття насипу та вживання в нього. Але якщо це можливо при реконструкціях або нанесенні контурів насипів на загальний план, де можливі варіанти, то недопустимо щодо профілів та контурів бровок та інших креслень «знатури».

Тенденційний підхід проявляється не тільки у сприйнятті і подачі курганів, але й при пошуках аналогій. Тут повністю відсутній критичний підхід, якщо йдеться про фігурні насипи або складні конструкції. Це відноситься до змієподібних, на погляд Ю. О. Шилова, кромлехів Вихватинського могильника, до кромлеху к. 11, гр. Аккермень I, начебто антропоморфного, до антропоморфної поховальної ями з розкопок Б. Д. Михайлова та ін. З якою легкістю Ю. О. Шилов розправляється з дуже складним і чудовим курганом 1 біля Цнорі в Алазанській долині Кахетії. Без сумнівів і пояснень дослідник наводить і свій план кургану, і свій профіль та загальний вигляд споруд²⁰. Практично ж, за опублікованими матеріалами це зробити неможливо. Автор розкопок не наважився на повну реконструкцію і підкреслював труднощі у з'ясуванні призначення і характеру самої споруди, яку перед цим необережно назвав крилоподібним насипом²¹. Щодо опису та ілюстрацій цієї пам'ятки виникає багато питань, але за браком місця, відсилаю фахівців уважно вивчити саму роботу.

При критичному підході, навіть місяцеподібна викладка у Першому Кішпекському кургані, яка нагадує вищеописані вали у ямних курганах, не гарантує повної надійності. Сумніви виникають при розгляді профілю²². Так, суглинковий насип не перекривав кінцівок викладки, судячи за масштабами, десь на 3—4 м. Останні знаходяться вже під пізніше утвореним гумусним шаром, а значить, перебували певний час відкритими. Чи могла в такому стані зберегтися непорушеноя вся конструкція? Тим більше, що інше поховання в кургані (№ 1) в кам'яній скрині частково було побудовано з повторно використаних плит більш ранньої пам'ятки і, в свою чергу, було зруйноване та використане для ще одного впускного поховання. Все це відбувалось в хронологічний період, який не виходив за межі одного етапу майкопської культури²³. Ще один момент пов'язаний з розміщенням самого поховання відносно викладки: воно знаходилося в центрі ймовірного кільця. Близькі за формою ґрунтові споруди в Причорномор'ї відносно поховань будувалися де-що інакше. Останні розміщувалися у внутрішній частині площини обведеної валом, а якщо й виходили на рівень хорди, то займали місце не в центрі кола, яке міг би дати вал²⁴.

Тепер звернемося до споруди біля с. Цветни (майдан Бурти), який так багато уваги приділяє Ю. О. Шилов²⁵. Не будемо розглядати полеміку між А. А. Бобринським та В. О. Городцовим, останній з яких, на думку Ю. О. Шилова, своїм авторитетом загальмував новий напрямок у вивченні курганів, критично висловившись щодо висновків А. А. Бобринського²⁶. Звернемось до праці Д. І. Яворницького, а саме до опису воєнних дій між військами Б. Хмельницького та С. Потоцького біля Жовтих Вод²⁷. Особливу увагу привертає опис укріплень польського війська, зображення якого та інших подане в ілюстраціях третього тому²⁸. Порівняння форми, окремих деталей, розмірів, принципів побудови та планування показує повну ідентичність останніх з майданом Бурти (рис. 5). Різниця полягає лише в більш розгалуженій системі валів в Буртах, що пов'язано з особливостями міс-

* Автор знає ще одну «антропоморфну» поховальну яму з розкопок Б. Д. Михайлова в кургані біля Новопилипівки, розкопаному у 1983 р. Саме в такому вигляді вона була дана в кресленнях до звіту, поверненого через слабку якість. І не дивно, що в публікації кургану ця яма вже «затубила» свої антропоморфні обриси Михайлова Б. Д. Курган епохи ранній бронзи вблизі Каменної Могили // СА.— 1988.— 4.— С.209—214.

цевості, що вимагала укріплення з усіх сторін, а також використання для будівництва споруди скіфського великого кургану, про що свідчать залишки тризни в західній частині, та, очевидно, впускного поховання глибоко в материку сарматського часу. Є дані, що свідчать про наявність грабіжницьких ходів²⁹. Використаний для укріплення курган, був частиною великого могильника, в який входили ще кілька великих і малих курганів із заходу та північного заходу від укріплення. Це дозволяє припустити, що найбільш розгалуженою стороною укріплення було спрямоване у найбільш небезпечний бік, а самі кургани могли теж використовуватися в захисних цілях, аналогічно тим підвищенням, які відомі в інших подібних укріпленнях і в самих Буртах. Додамо, що майдан Бурти знаходився в тій же зоні подій, описаних Д. І. Яворницьким.

Такий вільний добір та трактування пам'яток (а цей список можна було б продовжити) і викликає скептицизм дослідників, а цікаві перспективні гіпотези та ідеї дискредитуються. Саме це найбільше шкодить. Ми ставимося скептично і до деяких інших реконструкцій, де, на наш погляд, відсутня надійна система доказів³⁰, але в них немає тієї тенденційності, яка притаманна роботам Ю. О. Шилова. Наприклад, усатівський курган 1—4 за контурами кромлехів аналогічний курганам тієї ж культури, які були оточені ровами також з проходом в південно-західній стороні³¹. А в кургані 1—8 кромлеха, мабуть, в первісному вигляді не доходив до насипу сусіднього кургану, і лише з часом, за рахунок природної деформації, спливів, вони частково перекрили один одній. Сам же кромлех нагадує мегалітичні споруди, які у Дж. Вуда фігурують як «яйцеподібні фігури типу 1», за якими можна визначити принципи побудови та певні математичні або геометричні закономірності³². Щодо публікації І. Ф. Ковальової кургану «Довга Могила», то тут важко про щось говорити, бо в матеріалі відсутня розгорнута система реконструкції, а з профілів дано лише реконструйований повздовжній розріз, а не дійсні; до того ж, насторожує лінійна рівність бровок на загальному плані, що при великих розмірах кургану повинно було вплинути на реконструкції контурів³³. Більшу увагу привертає антропоморфна конструкція в к. 1 біля с. Кисличевата³⁴. А. В. Андросов подав весь існуючий звітний матеріал, але без центрів бровок на загальному плані. Дослідник при реконструкції контурів виходить з симетричного співвідношення окремих частин і загального вигляду споруд, особливо площасти на давньому горизонті, а перший насип реконструював по точках на кінцях ліній видимого контуру на профілях. Повній реконструкції заважає відсутність профілів зруйнованої першої східної бровки та не-відповідність (можливо, в результаті якоїсь технічної помилки) точок, взятих з південного профілю третьої північної бровки. Наявний профіль порушує симетричність всієї конструкції і надає важливості відсутній інформації про північний профіль тієї ж бровки. Одержана нами конфігурація (без надання її симетричності) має дещо інші ламані контури, які можна було б прийняти і як антропоморфні. З іншого боку, отримані контури схожі з тими, що були нами одержані при фіксації обрисів давнього горизонту в катакомбних і де-

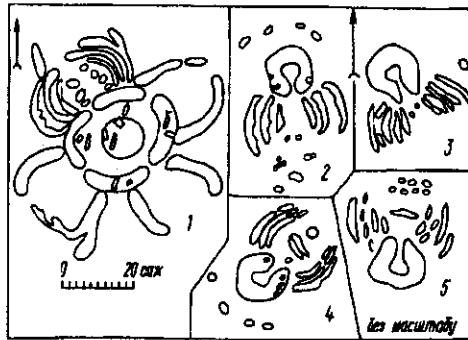

Рис. 5. Майдан Бурти за А. А. Бобринським (1) та його аналогії — оборонні укріплення середини XVII ст. (за Д. І. Яворницьким): а — сарматське пок.; б — підземні ходи; в — знахідки скіфського часу — тризна (?).

²⁹ Один курган, досліджений А. А. Бобринським, був споруджений над похованням з вохрою, тобто ямної культури (Указ. соч.— С. 217), але це не давало доказів для віднесення майдану до кам'яно-бронзової доби, як це зробив дослідник (С. 217). Правда, він зазначив відсутність надійних доказів. Але вже тоді, на наш погляд, було зрозуміло, що споруда перекрила як скіфські, так і сарматські пам'ятки, і не могла бути датована більш раннім часом.

яких ямних курганах біля с. Виноградне (к. 34) та Заможне (к. 12, 13), але згодом вони повністю перекривалися насипами³⁵. Проте в даному випадку простежена заданість всієї конструкції, а за профілями очевидна асиметричність першого насипу. Тому дослідник мав право на антропоморфну реконструкцію, тим більше, що є можливість її перевірити. Насторожує тільки (на фоні симетричності реконструкції) асиметричність розміщення першого насипу та площинки на давньому горизонті, що потребує пояснення. Треба зважити й на ту обставину, що насип реконструйовано за лініями вже деформованої споруди, яка фіксувалася по спливах.

В цілому ж, фігурні або взагалі складні споруди повинні практично завжди фіксуватися в профілях бровок за ознаками деформації, загальними контурами окремих насипів та іх конструктивними елементами. Саме так фіксувалися вищезгадані вали в ямних курганах, святилище біля Молочанська (Виноградне, к. 3) та розташована поряд з ним аналогічна споруда (к. 17) (рис. 3, 4—7)³⁶. Найбільш показовим є Молочанське святилище, досліжене Запорізькою експедицією ІА АН України у 1982 р. в к. 3 біля с. Виноградне. Етапи будівництва та деталі конструкції були дуже виразними не тільки в профілях бровок (рис. 3, 7), але й у плані, при горизонтальних зачистках траншей. Це були не тільки вали, а й платформи, полотно «дороги», елементи вітварної споруди, каміння, яким вимощено не тільки частину «дороги», але й її обочину, утворюючи місця обкладку-крепіду. Тому, крім загальної траншейної методики розкопок, ми не бачимо нічого спільногого з Старосільським першим курганом, з його досипками 7—10. В даному випадку нічого не треба вигадувати. Святилище було окремою спорудою, не пов'язане безпосередньо з похованнями, етапи його функціонування добре фіксувалися не тільки структурно, але й за чіткими ознаками деформації кожної попереодної конструкції (вали, «дорога», засипка останньої і т. д.). Якщо ж існують проблеми, то вони стосуються не питання дохазу існування святилища, а складніших питань реконструкції певних елементів, окремих деталей, які не впливають принципово на загальні обриси цієї видатної споруди. Слід сказати, що фіксація проводилася за допомогою теодоліту, враховувалися значні відхилення бровок, до того ж конструкції святилища піддаються об'ємній реконструкції, проведений С. Ж. Пустоваловим. Тому ми не бачимо нічого спільногого між тенденційними реконструкціями Ю. О. Шилова досипок першого старосільського кургану, на основі «чуттєвого» сприйняття і «вживання» в насипи, та святилищем над р. Молочною, яке існувало насправді.

Звернемо увагу на те, що елементи та окремі споруди святилища не давали тих напівсферичних обрисів, які найчастіше ми бачимо і фіксуємо в курганах. Те ж саме характерно і для інших відомих нам складних фігурних споруд. Це досить виразний факт. Адже важко повірити, що в курганах, особливо багатошарових, навіть деформовані насипи зовсім втрачали свої первісні форми. Це ж стосується і обрисів курганів, які ми бачимо задернованими або розораними на полях³⁷. Фігурність з'являється лише при зведенні точок на загальних планах і чомусь саме в напрямку орієнтації бровок, що добре показано М. О. Річковим, як вздовж, так і впоперек. В цьому відношенні порівняння степових курганів з північноамериканськими, як це робить Ю. О. Шилов, не зовсім коректне. Ми бачимо, що тільки за доби пізньої бронзи носії зрубної культури поширюють складні культові споруди різної форми, що формують певні культові ансамблі, які не треба довго шукати, бо вони добре помітні навіть на розореній поверхні. Але й тут можна говорити про існування якихось канонів у спорудженні насипів та їх співвідношення у просторі, певних меж, за які давнє поселення не виходило. В археологічному вивченні це значить, що існує можливість систематизації пам'яток, вивчення найбільш поширених, повторюваних у багатьох випадках форм та конструкцій, їх структурних елементів. Одну з них наводимо нижче, бо її форма, система побудови в кілька етапів, розміщення в групі інших курганів

³⁵ Це було б зрозумілим для квадратних або прямокутних насипів, які при спливах набули круглих або овальних контурів, а також при ледь помітних виступах. Але в останньому випадку довести їх існування практично неможливо.

досить характерні і мають численні аналогії серед пам'яток Дніпровсько-Молочанського межиріччя.

Курган № 6 біля с. Високе Михайлівського р-ну Запорізької обл. займав західний край у ланцюгу курганів, розміщених в одну лінію по осі захід-схід. Поверхня була розорена, а за формую він нагадував видовжений овал, оточений широким рівчаком від виборки чернозему. Розміри овалу становили 60×40 м, висота від рівня давньої поверхні 0,9 м. Курган був споруджений над похованням зрубного часу № 4, що знаходилося у східній частині споруди, яка включала дві самостійні конструкції. Перша, внутрішня, фіксувалася завдяки лініям спливів, друга — по материковій обкладці. Реконструкція спрощується наявністю добре видимого давнього горизонту в межах обох конструкцій. При точних вимірах напрямку бровок, їх центрів та різних відхилень в процесі механізованого зняття насипу, є можливість із значною мірою достовірності реконструювати всю споруду. Цікаво, що при цьому стали можливими два варіанти реконструкції. Перший, попередній, був даний у звіті³⁷, другий спробуємо довести нижче. Це дасть змогу читачам визначити правильний, а також можливість побачити значення похибок та окремих недоліків у, здавалося б, простих випадках (рис. 6; 7).

Основу внутрішньої споруди складали шматки дерну з видимими залишками зотлілої рослинності та чернозему. Ними була викладена видовжена прямокутна конструкція, яка у східній частині мала розгалуження навколо основного поховання у вигляді валів. Зовнішні контури останніх фіксувалися так само, як і вся споруда, а внутрішні стінки визначалися завдяки мішаному черноземному та материковому викидам з поховання, які лежали на дуже крутых схилах валу. За межами викидів ці схили не фіксувалися, що свідчить про їх тимчасовий характер по відношенню до зовнішніх схилів. У звітному варіанті реконструкція східної частини була подана у вигляді букранія, і, хоча відзначалися, але не були досить грунтовно проаналізовані кілька особливостей: відсутність схилу зі спливами в південній частині профілю і, де аналогічний сплив фіксувався на давньому горизонті у вигляді горизонтальної смуги довжиною 2 м; такі ж залишки спливів довжиною 6—6,5 м в профілі Б. До того ж, зняття вручну центральної частини першої східної бровки, в місцях фіксування викиду показало, що останній, не доходячи 0,3—0,5 м до східного зрізу бровки, знижуючись, виклинується, трохи звертаючи до центру. Це важливо, тому що в цьому профілі В фіксувалася вже тільки загальна валкова структура, аналогічна західній частині споруди. Враховуючи майже вертикальні внутрішні схили валу (профіль Г) та інші зазначені особливості, можна дійти висновку, що споруда мала інший, ніж подано у

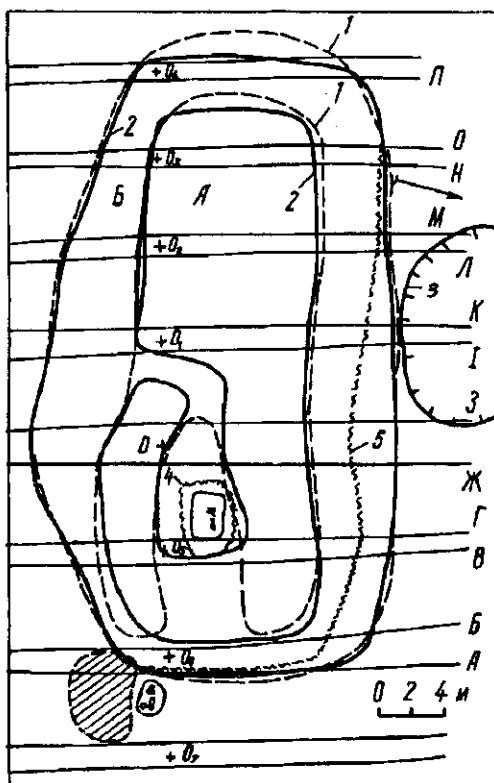

Рис. 6. Загальний план к. 6 біля с. Високе
Умовні позначення: А — внутрішня споруда; Б — зовнішня споруда; І — контури першого, звітного варіанта реконструкції; 2 — другий варіант реконструкції; 3 — материкова виборка; 4 — внутрішня межа викиду з основного поховання; 5 — контур черноземної межі зовнішньої споруди з півночі.

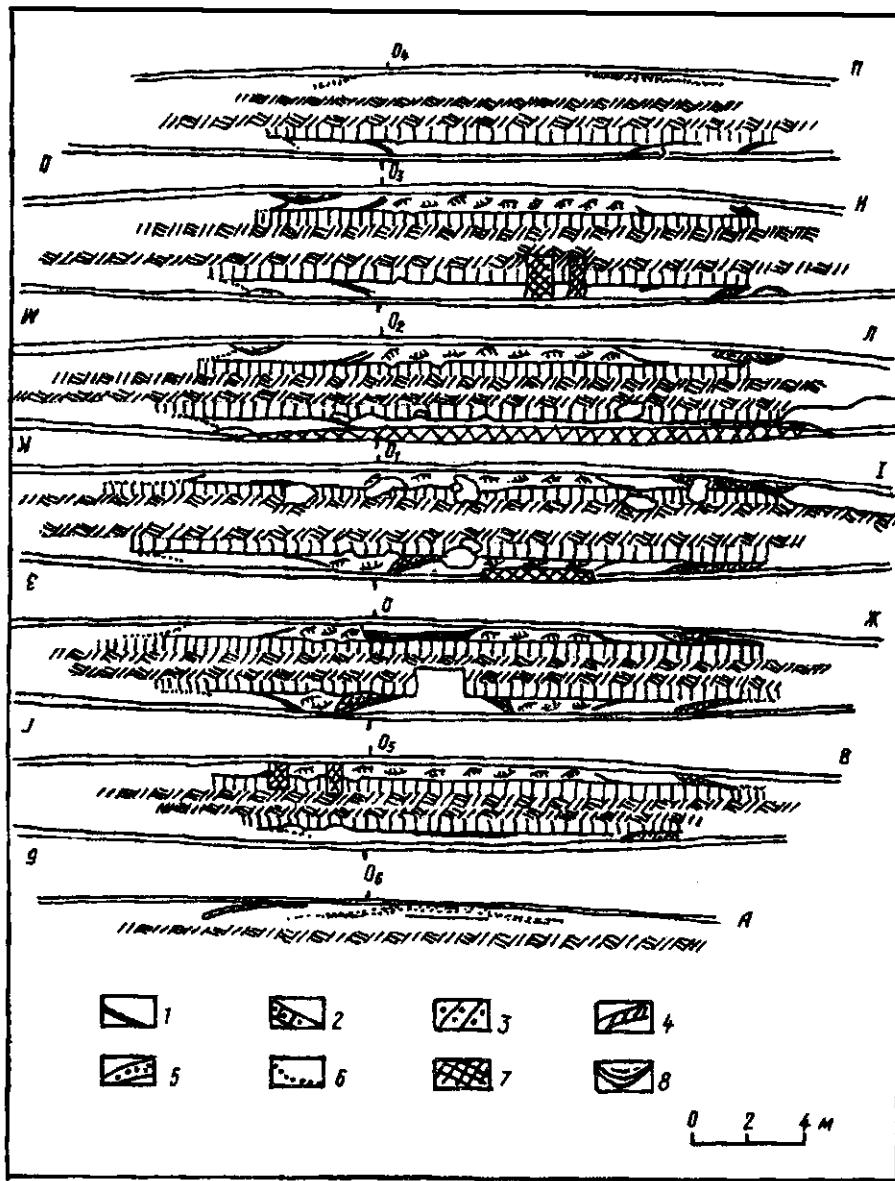

Рис. 7. Профілі бровок к. 6 біля с. Високе.

Умовні позначення: 1 — спливи внутрішньої споруди; 2 — обкладка скелів зовнішньої споруди; 3 — мішаний материково-чорноземний викид; 4 — материковий викид; 5 — чорноземний викид; 6 — тонкі прошарки та залишки материкових викидів і обкладки; 7 — пізні перекопи; 8 — залишки скіфського рову.

звіті, вигляд. Східна частина не мала «рогатого» закінчення, а була замкнена трохи не доходячи до другої східної бровки, в якій зафіксовані лише залишки нижньої частини спливів (профіль Б) на давньому горизонті. Внутрішня сторона цієї східної частини мала такі ж вертикальні скили, як з півдня та півночі від могили (див. профіль Г', яка, таким чином, знаходилася в своєрідній воронці, вхід до якої був залишений із заходу і вів через насип на південь, про що свідчать залишки спливу на давньому горизонті в профілі І. Останні вказують на розрив у товщі самої конструкції, ширину в межах 1,5—2,0 м. Очевидно, що і стінки насипу протягом проходу були досить вертикальними,

* Це очевидно, якщо зробити розрізи ділянок валів у перпендикулярному напрямку, тобто захід-схід.

а викид біля підходу до ями — добре спланованим, горизонтальним (профіль Ж). Характер розміщення останнього з заходу від могили і відсутність біля східного краю, де близько підходила стіна валу, вказують на правильність нашої реконструкції.

Після завершення обряду поховання воронка та вхід були закладені шматками дерну, які фіксувалися не так виразно, як в самій споруді. Оскільки на схилі закладеного входу не виник шар спливу, можна припустити, що друга зовнішня споруда будувалася через незначний час. Вона складалася з темно-сірого однорідного гумусованого ґрунту без видимих залишків дерну. Контури споруди збігалися з кінцями видимої лінії давнього горизонту, який в деяких профілях після цього поступово знижувався. Очевидно, контури і розміри всієї споруди були заздалегідь передбачені, так що чорнозем з дерном для будови першої споруди вибирався з огляdom на кінцевий результат. З тієї ж виборки брався і ґрунт для другої споруди, але в північній частині його товщина значно менша за південну. Різниця була ліквідована за рахунок глибокої виборки материкової глини без чітко визначеної форми. Глиною було вкрито весь північний схил потужністю 0,5—0,7 м від рівня оранки, причому в районі виборки глину підстелював шар мішаного чернозему. Вздовж південного схилу обкладка фіксувалася тонким прошарком. Якщо сприйняти «чуттєве» бачення насипу Ю. О. Шиловим, то таку обкладку можна було б порівняти із зображенням змія головою, наприклад, на схід.

Первісну форму як першої, так і другої споруди важко зобразити точно (форму торцевих сторін, кути). Для цього можна використати деякі спостереження за переходом насипу в звіз поховального чернозему, які були зроблені в курганах цього ж часу в сусідніх курганних групах (рис. 3, 1—3). Виходячи з цього, можна сказати, що перша і друга споруди мали форму неправильних прямокутників з дещо закругленими короткими сторонами і нагадують стопу людини, особливо внутрішня³⁷. Поверхня мала вигляд, ма-буть, пласких площаць. Кути споруд відповідають кутам прямокутних ровів в зрубних курганах в сусідніх курганних групах, де також досліджені близькі за формою та структурою споруди (смт. Пришиб, Михайлівка)³⁸. Аналогічним, але з деякими відмінами у конструкції, був і курган цієї ж групи біля с. Високе.

Таким чином, можна говорити про існування певних канонів у формуванні надмогильних споруд у зрубний час. Їх особливості і вибір залежали, можливо, від соціального рангу померлого, але не були досить широкими як можна подумати, читаючи Ю. О. Шилова. Процес поховання був досить регламентований, як і спектр міфологічних уявлень, пов'язаних з обрядом, що повинно було проявитися і в певному спектрі форм і конструкцій надмогильних споруд та їх функціонального призначення.

Ми зупинилися лише на одному, найголовнішому аспекті взаємопов'язаних питань, який становить основу вивчення таких проблем як семантика курганів, використання їх як обсерваторій і т. п. для вивчення світогляду ста-родавнього населення. Тільки добре документовані пам'ятки повинні складати джерелознавчу базу для наукових пошуків і їх результати не будуть сприйматися так важко, як зазначає Ю. О. Шилов. Треба не тільки посила-тися на існування таких пам'яток, як Стоунхендж, але й використовувати набутий науковою досвід. Прикладом може бути полеміка, яка точилася навколо того ж Стоунхенду, правда на значно вищому рівні, бо був предмет обговорення, а також системи доказів³⁹. А що маємо ми при обговоренні сте-пових курганів? Те, що якісь ямки, «голови», щілини або виступи кромлехів вказують на певні точки сходу чи заходу сонця, місяця і т. п. Йдеться не про відсутність у первісного населення уявлень та знань про всесвіт і існування

* Треба відзначити двошарову структуру південного схилу західної частини першої споруди, пов'язаної, можливо, з її вирівнюванням.

** Ale у випадку навіть незначного зміщення осі у напрямку південний захід — північний схід, що при ручній фіксації можливо, форма кургану набуде більш правильних прямокутних обрисів за рахунок послідовного зміщення центрів бровок, тим більшого, чим далі останні знаходяться від умовного центру кургану. Саме такі контури мають всі відомі прямокутно видовженні або овальні кургани зрубного часу з ровами.

«служби часу», а про те, як вони втілені в археологічних пам'ятках та про відсутність систем наукових доказів, визначення критеріїв. Досить звернути увагу на розділ «Астроархеологія» в книзі Дж. Хокінса та розроблені ним п'ять критеріїв, або на виваженість та грунтовність роботи Дж. Вуда, щоб побачити наскільки ми ще далекі від вирішення аналогічних проблем⁴⁰.

Це ж стосується історизації первісної археології. Історизм Ю. О. Шилова підпорядкований тому ж «чуттевому» сприйняттю, як і кургани. Це видно з його публікацій та уривку «реконструйованої історії» на основі старосільських курганів в наведений статті. Утворення союзу ямників та старосільців було відзначено величною досилою Високої Могили над пох. 8 з ідеєю, приуроченою до походу союзу в Закавказзя, на батьківщину старосільців (хурритів). Повернення з походу знаменують пох. 12 та 10 під восьмою досилою. Дійсно, що може бути легше і чим це не історія? Читається як розповідь свідка подій. В питаннях міфоторочності Ю. О. Шилов пішов по найбільш прямому шляху співставлення свого сприйняття курганних насипів з своїм сприйняттям гімнів «Рігведи», що йде генеральною лінією його робіт. Тут я повністю згоден з А. В. Андросовим, що такого роду роботи потребують великої обережності, а головне, професіоналізму в галузі давньоіндійської міфології⁴¹. Більше того, ця тема торкається дуже складної сфери духовного розвитку населення протягом кількох тисячоліть, а безпосередньо — характеру первісного мислення, рівня розвитку того чи іншого суспільства. Про це ми знаємо небагато. Невідома та грань, де раціональне відокремлено ірраціональним, де закінчується міфологічне і переважає логіка та набуті знання. Наприклад, в ямних похованнях характерна присутність в якості інвентаря речей, які вийшли з ужитку, спрацьованих, поламаних або забракованіх при виготовленні, що свідчить про певний раціональний підхід до цієї частини ритуалу. В ряді випадків можна поставити під сумнів і семантичне значення валів, які можуть сприйматися як певний елемент системи побудови насипу одночасно з копанням могил, або трохи пізніше. Можливо, що певні риси обряду могли втрачати своє первісне значення.

Треба віддати належне Ю. О. Шилову в ряді спостережень, з якими не можна не погодитися. Це стосується самого підходу з точки зору міфологічного світосприймання розвитку курганного будівництва та залежності певних його систем від етнокультурної належності населення. Дійсно, енеолітичні споруди відрізняються від суто ямних, в катакомбний час традиції курганів затухають. В зрубний час — нове піднесення. При цьому зберігається, як пише М. П. Чорнопицький, «комплекс морфологічних та функціональних рис, що дозволяє говорити про розвиток курганної архітектури євразійських степів як про єдину будівничу традицію»⁴². До цієї точки зору дійшли й інші дослідники⁴³. Це досить наочно спостерігаємо в тривалому існуванні системи валів з проходами від ямного часу до середньовіччя (Чингульський курган). Але поряд з цим простежується різниця в оформленні курганів у населення не тільки різного за часом існування, але й різних етнокультурних течій: рови, кромлехи, материкові обкладки, кам'яні споруди в енеоліті (азово-чорноморська лінія розвитку за В. М. Даниленко, включаючи усатівську та кемі-обинську культури), досить прості споруди ямних племен, для яких взагалі не дуже характерна образотворчість, «впускний комплекс» в катакомбний час⁴⁴ і культово-поховальні комплекси в зрубну добу⁴⁵. Зазначимо, що зміни відбуваються і в плануванні поховань від системи кола в ямно-катакомбний період до рядового розміщення в зрубний, що повністю відповідає зміні певних форм курганного будівництва. Ю. О. Шилов слушно намагається розглядати проблеми міфоторочності з урахуванням хронологічного місця пам'яток, які повинні відповідати певним пластам «Рігведи». Викликають інтерес і деякі висновки щодо жертвоприношень.

В одній статті неможливо розглянути всі проблеми, пов'язані з вивченням курганних споруд. Ми зупинилися лише на питаннях вивчення архітектури та можливостей реконструкції. Підкреслимо, мова йде не про категоричне

* У автора є всі підстави вважати Молочанське святилище пам'яткою доби пізньої бронзи, а не катакомбного часу, але це тема окремого дослідження.

запереченння або упереджене ставлення до тих чи інших питань, про які пише Ю. О. Шилов. Навпаки, історичний шлях курганознавства закономірно привів до їх постановки, що видно з кризового стану, в якому опиняється археологія степового енеоліту та ранньої бронзи. В цьому відсутній предмет дискусії. Суть останньої у способах їх вирішення. Основою повинні стати надійно документовані першоджерела, особливо кургани споруди (це стосується як фігурних, так і традиційно круглих насипів), і виважена система доказів, а не художня надбудова. Тільки перше може давати матеріали до конструктивного діалогу в пошуках істини.

Примітки

¹ Братченко С. Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации. Тез. докл.—Л., 1985.— С. 74, 75.

² На жаль, у навчальних посібниках колективу авторів (Чміхов Н. А., Шилов Ю. А., Корнієнко П. Л. Методические рекомендации по исследованию курганных памятников.— К., 1986; та Археологічні дослідження курганів.— К., 1989), показана лише теоретична модель розкопок і фіксації курганів, а в окремих випадках некоректно використані пам'ятки, які не були досліджені по цій моделі (В. Олександровка, к. 1; курган біля с. Чаплинка). Для наочності необхідно було б використати умовну модель кургану. Перші повні дослідження на практиці були проведені П. Л. Корнієнко і автором у 1986 р. на базі Запорізької експедиції.

³ Михов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження... — С. 117.

⁴ Чернопицкий М. П. Некоторые явления микротектоники курганов // Методические проблемы археологии Сибири.— Новосибирск, 1988.— С. 143—145; Самойленко В. Г. О некоторых возможностях в изучении стратиграфии степных курганов // I Кубанская археологическая конференция.— Краснодар, 1989.— С. 128—130.

⁵ Телегин Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів // Археологія.— 1974.— Вип. 13.— С. 105—109; Братченко С. Н. Указ. соч.— С. 75.

⁶ Рассамакин Ю. Я. К вопросу о методике раскопок курганов // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова. Тез. докл.— Омск, 1987.— С. 44.

⁷ Сатеев О. И. Некоторые варианты строения насыпи в курганной традиции Кубани // Новое в методике археологических работ на новостройках РСФСР.— М., 1989.— С. 53—56.

⁸ Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— С. 36; Див. також статтю у цьому номері журнала,

⁹ Зданович Г. Б., Иванов И. В., Хабдулина М. К. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов исследования (курганы Кара-Оба и Обала в Северном Казахстане) // СА.— 1984.— № 4.— С. 35—48; Таиров А. Д., Боталов С. Г. Курган у с. Варна // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей.— Челябинск, 1988.— С. 100—125.

¹⁰ Чернопицкий М. П. Первый Кашарский курган и некоторые общие проблемы становления монументальной архитектуры // Итоги исследований Азовско-Донецкой экспедиции в 1987 г.— Азов, 1988.— С. 50—52; Доклад на VI Донской археологической конференции в марте 1988 г.

¹¹ Андрісов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями // Проблемы археологии Поднепровья.— С. 35—50.— Рис. 1; 2; 6.

¹² Отрощенко В. В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины.— К., 1976.— Ч. 1.— С. 16—18; Отрощенко В. В. Катаомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки.— К., 1977.— С. 10—12; Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 6—12.

¹³ Шилов Ю. А. Древнейшие курганы и мифотворчество // Македонски фолклор.— 1987.— Год. XX.— Број 39—40; Шилов Ю. А. «Грот быка» по материалам древнейших курганов // НПЯКСЗУ.— К., 1988.— С. 5—9.— Рис. 2.

¹⁴ Чміхов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження... — С. 120.

¹⁵ Шилов Ю. А. Древнейшие курганы... — Рис. 1, 6; Шилов Ю. А. «Грот быка»... — Рис. 2; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов... — Рис. 12.

¹⁶ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет об археологических исследованиях Херсонской экспедиции ИА АН Украины // НА ИА АН Украины.— № 1986/19.— С. 10—36.— Табл. XII, XIII.

¹⁷ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской ОС в Херсонской обл. в 1983 г. // НА ИА АН Украины.— № 1983/26.— С. 148—153.

- ¹⁸ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Шилов Ю. А. и др. Отчет о раскопках Херсонской экспедиции в 1981 г. // НА ИА Украины.— №1981/19.
- ¹⁹ Чмыхов М. О., Шилов Ю. А., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження... — С. 118.
- ²⁰ Шилов Ю. А. Космические тайны... — С. 48, 49.— Рис. 4.
- ²¹ Дедабришвили Ш. Ш. Курганы Алазанской долины (ТКАЭ, 11).— Тбилиси, 1979.— С. 19—24.— Табл. II—XI.
- ²² Чеченов И. М. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Карабино-Балкарии // Северный Кавказ в древности и в средние века.— М., 1980.— С. 25—31.— Рис. 1; Чеченов И. М. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Чегем II // АИНКБ в 1972—1979 гг.— Нальчик, 1984.— Т. 1.— С. 173, 174.— Рис. 3.
- ²³ Чеченов И. М. Вторые курганные группы... — С. 171—177.
- ²⁴ Андрюсов А. В. Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1989.— С. 46.— Рис. 1; Андрюсов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века... — Рис. 1, 6; Згадані вище пам'ятки з валами.
- ²⁵ Шилов Ю. А. Космические тайны... С. 30, 31,— Рис. 3; Див. статтю в цьому номері журналу; Бобринський А. А. Отчет по исследованию майдана у с. Цветна (Чигиринского уезда Киевской губ.) // ОАК за 1986.— СПб., 1898.— С. 213—218.— Рис. 606.
- ²⁶ Шилов Ю. А. Космические тайны... — С. 31; Див. статтю в цьому номері журналу.
- ²⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1990.— Т. 2.— С. 182, 183.
- ²⁸ Там же.— Т. 3. (Ілюстрації до тритомної «Історії...»)
- ²⁹ Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 213—216.
- ³⁰ Петренко В. Г. Архитектурные особенности некоторых курганов Усатово // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.— С. 22—32; Ковалева И. Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепропетровск, 1988.— С. 26—33.
- ³¹ Субботин Л. В. Семеновский могильник эпохи энеолита-бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.— Рис. 1; 4.
- ³² Вуд. Дж. Солнце, луна и древние камни.— М., 1981.— С. 63—66.— Рис. 3, 5.
- ³³ Ковалева И. Ф. Указ. соч.— Рис. 4. По звіту видно, що насипи реконструйовані по крайніх точках видимих ліній в профілях, що методично не вірно. До того ж, не виключена невідповідність окремих досипок між собою у профілях бровок та їх по існуючим можливим інші контури.
- ³⁴ Андрюсов В. А. Курган с антропоморфной... С. 45, 46.— Рис. 1; Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н., Андрюсов А. В. Отчет об археологических исследованиях курганов в зоне строительства ОС Днепропетровской обл. // НА ИА АН Украины.— № 1987/176.— С. 144, 145.— Табл. 349, 350.
- ³⁵ Рассамакин Ю. Я. Указ. соч.— С. 44.
- ³⁶ Пустовалов С. Ж., Рассамакин Ю. Я. О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тез. док.— Запорожье, 1990.— С. 81—84; Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я., Гошко Т. Ю. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г.// НА АН Украины.— № 1983/1.
- ³⁷ Рассамакин Ю. Я., Сердюкова И. Л., Черных Л. А. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1989 г. // НА ИА АН Украины.— № 1989/23.— С. 10—12.
- ³⁸ Рассамакин Ю. Я., Колесов Ю. Г. Курганы у пгт. Пришиб (препринт).— К., 1992.
- ³⁹ Вуд. Дж. Указ. соч.— С. 11—32.
- ⁴⁰ Хокинг Дж. Кроме Стоунхендж.— М., 1977.— С. 239—263; Вуд Дж. Указ. соч.— С. 272. Я, наприклад, не знаю кромлехів, які б підтримувалися у першістному вигляді своїми творчими, як правило, це споруди зі значними ознаками деформацій, без слідів постійного догляду за ними після спорудження.
- ⁴¹ Андрюсов В. А. Курган с антропоморфной... — С. 49.
- ⁴² Чернопицкий М. П. Генезис курганной традиции // ИСКНЦВШ.— 1983.— № 2.— С. 72.
- ⁴³ Андрюсов В. А. Архитектура скифских курганов Украины: традиции и инновации // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 9—11.
- ⁴⁴ Отрощенко В. В. Катаомбные и срубные курганы... — С. 6, 7. В катакомбний час, крім незначних досипок, існували окрім побудовані насипи, особливістю яких, наприклад, в Дніпровсько-Молочанському межиріччі, було передування самому похованню. Звичка впуску в уже існуючі кургани виробила цю традицію. Насипи намагалися відтворити в уже деформованому вигляді напівсферичних форм, а в полі впускали поховання, плануючи викид з нього по поверхні створеного насипу. (Розкопки ЗПЕ у 1981—1985 рр.).

Ю. Я. Рассамакин

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ КУРГАННЫХ СООРУЖЕНИЙ

Рассматриваются сложности, с которыми сталкиваются археологи при попытках реконструировать первозданный облик насыпей курганов. При этом выделяются три блока причин, которые не позволяют рассматривать большинство нанесенных на общие планы контуров насыпей как надежный источник: уровень профессионализма исследователей; точность и качество графической фиксации, искусственная и естественная деформация. Автором критически рассматриваются некоторые существующие и широко используемые в литературе реконструкции, представлены свои наблюдения о характере проявления сложных конструкций или отдельных деталей. Особое внимание уделено негативному влиянию тенденциозных подходов при решении поднятой проблемы, которые дискредитируют перспективные идеи, связанные с семантикой курганов, используемых в качестве «обсерваторий», и т. п.

Yu. Ya. Rassamakin

CONCERNING THE PROBLEM OF STUDYING BURIAL MOUNDS

Some difficulties which wait for archaeologists in their attempts to reconstruct an original image of burial mounds are analyzed. Three units of reasons which do not permit considering most of mapped outlines of the mounds as a reliable source are identified: a professional level of researchers; precision and quality of graphic fixation; artificial and natural deformation. Some reconstructions that exist and are widely used in literature are analyzed by the author in the critical aspect. He presents his own interpretation of the pattern of behaviour of complex structures or parts. In solution of the mentioned problem a great attention is paid to a negative effect of the tendentious approaches which discredit promising ideas bound up with semantics of burial mounds used as «observatories» and so on.

Одержано 20.05.1991.

АНТРОПОМОРФНІ НАСИПИ. МІФ ЧИ ДІЙСНІСТЬ?

М. О. Ричков

У статті висловлено сумнів щодо існування феномену насипів курганів, які, начебто, мають у плані вигляд антропоморфної фігури. Увагу зосереджено на методіці польової фіксації контурів насипів. Відзначенні можливі помилки при перенесенні точок країв насипів на загальний план кургану.

Важко простежити процес появи у людини будь-якої ідеї. Тут безліч складних питань, на які непросто відповісти. Та наступна розповідь і не буде присвячена цій темі, бо здається важливішим пізнати, чого варта та чи інша ідея, вірніше, насільки вона підтверджується фактами наукової практики, на яких джерелах базується.

Йдеться про так звану ідею «антропоморфних» насипів у курганах доби бронзи північно-причорноморських степів. Її висловив і гаряче пропагує вже багато років Ю. О. Шилов¹. Спочатку його ідею не сприймали, критикуючи методику складання польових креслеників і систему доказів автора. Згодом, після ряду публікацій на цю тему Ю. О. Шилова, до неї звикли і почали сприймати як щось буденне. А зараз навіть з'явилися послідовники і нові провідники цієї ідеї².

Вже в перших обговореннях феномену «антропоморфних» насипів неодноразово було чути вислови про те, що одним з елементів недовіри до їх існування є той факт, що вони відомі лише з матеріалів розкопок самого автора цієї ідеї. Причому інші дослідники не тільки самі не фіксували подібні насипи, але й не помічали їх там, де їх бачив Ю. О. Шилов. Звідси виходило, що факт наявності «антропоморфних» насипів міг бути стверджений лише тоді, коли вони стали б фіксуватися іншими дослідниками, незалежно від першовідкривача. Тривалий час таких дослідників ми не знали і можна було вважати, що ця ідея вже не постане на обрії археологічної науки. Але останнім часом з'явилися подібні публікації³. Ідею підхопили фахівці з Дніпропетровського університету⁴ і, як висловився недавно сам Ю. О. Шилов, здається, що саме там претендують на засаду провідної організації і по вивченю цього унікального явища давнини. Не знаю чи це так, але ж сам факт появи таких публікацій наштовхнув нас на необхідність звернутися до аналізу вказаного феномену, не ризикуючи бути звинуваченим в суб'єктивізмі щодо особи одного автора.

Спочатку слід зазначити, що нічого неймовірного в ідеї «антропоморфних» насипів немає. Але тут важливим є питання доказовості даного явища: чи було воно в минулій дійсності, чи є плодом фантазії дослідників і дійсності не відповідає?

Отже, мова піде про якість польових досліджень, а саме польових креслеників, які й фіксують форми насипів курганів, в тому числі й «антропоморфні». Ми не підрахували точно скільки на сьогодні вже зафіксовано «антропоморфних» насипів і не відзначали географії їх поширення, але думаемо, що їх, напевно, близько двох десятків, а опубліковано лише кілька. Для аналізу взято 15 таких насипів, три з яких були вже опубліковані (табл., рис. 1)⁵. Головною метою було винайти яку-небудь закономірність в їх розташуванні чи устрої. Перше, на що ми звернули увагу,— це їх орієнтація у просторі.

Ю. О. Шилов неодноразово у своїх працях писав про існування в степу давніх обсерваторій, про надання такої функції деяким з курганів, а також про досить важливу роль орієнтації курганів чи поховань в них на зірки,

місяць, сонце тощо. В ньому нема нічого неймовірного, тим паче, якщо мати на увазі існування таких пам'яток, як Стоунхендж. Можна гадати, що «обсерваторії» подібного роду були і в степах Північного Причорномор'я.

Коло — це, певно, найуниверсальніша та найпоширеніша геометрична фігура в уявленні давньої людини. Але ж ідеально коло не придатне до будь-якої орієнтації у просторі. Для подібного орієнтування потрібно було робити певні позначки на ньому.

Таблиця. Кургани з «антропоморфними» насипами

№№ пп	Назва пункту та № кургану	Висота кургану в м	Діаметр кургану в м	Орієнтація «голови»
1.	Старосілля, к. 1	9,65	84	Захід
2.	Володимирівка, к. 5	1,2	40	Захід
3.	Долинське, к. 1	2,9	40	Захід
4.	Широке 2, к. 1 «Довга Могила»	4,4	64—112	Захід
5.	Кисличевата 4, к. 2 «Гола Могила»	7,4	68	Захід
6.	М. Горького, к 1	2,3	50	Пн/Схід
7.	Сиваське, к. 3	2,0	35—50	Схід
8.	В. Олександрівка, к. 1	4,5	50	Схід
9.	Сергіївка II, к. 3	2,9	55	Північ
10.	Долинське, к. 4	1,2	36	Північ
11.	Водославка, к. 12	1,5	40	Північ-Південь
12.	Сергіївка I, к. 1	2,7	51—65	Південь
13.	Кисличевата, к. 1, 2	1,8	42	Південь
14.	Атманай II, к. 3	3,6	62	Південь
15.	Старосілля, к. 6	1,4	40	Південь

Думка про символ кола та ідею передачі цього символу круглим у плані насипом кургану існувала з самого початку досліджень. Щодо «фігурних» в плані насипів, в тому числі й «антропоморфних», то вже сама їх форма піддається тій чи іншій орієнтації і тому саме тут можна очікувати наявності деякої закономірності.

Але, на перший погляд, ніякої такої закономірності немає. З узятих для аналізу 15 «антропоморфних» насипів курганів орієнтовано головою на північ — 3, південь — 5, схід — 2, на північний схід — 1 (табл., рис. 1). Отже, здавалося б, можна зробити висновок, що споруджувачі «антропоморфних» курганів не надавали особливого значення їх орієнтації. Але, дивлячись на кресленники, ми все ж таки помітили деяку закономірність в орієнтації цих насипів.

Придивимось уважніше до кресленників загальних планів згаданих курганів. Не можна не помітити, що «голова» «антропоморфного» насипу, за винятком одного випадку⁶, ніколи не позначена ані в просторі траншей кургану, ані навколо по відношенню до них. Вона всюди розміщується впоперек чи вздовж них, хоча останні в кожному випадку мають різний напрямок (табл., рис. 1). З таблиці і рисунків видно, що напрямок «голови» антропоморфної фігури завжди залежить від напрямку траншей, з допомогою яких розкопувався курган. А точки кривизни, що утворюють цю «голову», «плечі», або інші обриси, завжди знаходяться в профілях стінок траншей. Уважно проглянувши всі кресленники з «антропоморфними» та будь-якими іншими фігурними насипами, ми побачили, що в жодному випадку точка, що утво-

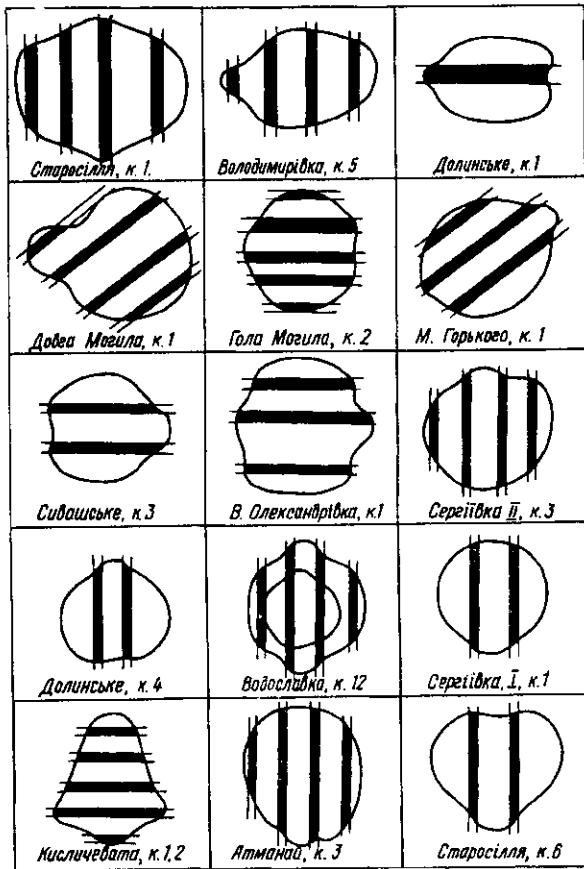

Рис. 1. Схеми антропоморфних насипів.

рює кривизну лінії контуру насипу в плані, не була посередині траншеї, вона завжди у профілі, тобто в її стінці. Чи не правда, дивно, що археологи, розкопуючи кургани траншеями, влучали ними саме на ці точки кривизни? Якби насипи дійсно були навмисно зроблені фігурними, такого збігу, певно, не сталося б і ці точки опинилися б і в середині траншей, стінок тощо.

Не треба вдаватися до деталей теорії вірогідності, щоб зазначити з цього факту, що дана закономірність не випадкова. Більше того, незалежність орієнтації «антропоморфних» насипів від напрямку траншей при розкопках курганів була бще одним вагомим доказом їх дійсного існування. Але на практиці поки що такого не сталося. Лише одного цього факту досить для того, щоб у дослідників виник сумнів щодо існування подібних насипів.

Сумнів для дослідни-

ка — це один з головних засобів ствердження гіпотези, бо він примушує її автора шукати більш грунтovих доказів. В цьому плані висловлений сумнів теж повинен зіграти позитивну роль.

Не будемо звинувачувати авторів у навмисному кресленні «антропоморфних» насипів. Гадаємо, що вони стали жертвами помилок фіксації точок профілів курганів, або, можливо, в окремих випадках щось подібне до антропоморфних насипів дійсно мало місце. Це добре видно з широко відомого Старосільського кургану, розкопаного Ю. О. Шиловим, а згодом перейменованого ним же у Високу Могилу. Власне кажучи, саме з цього кургану й почалась епопея «антропоморфних» насипів. Як відомо, цей курган один з найвищих для ямного часу, його висота 9,65 м, а діаметр майже 90 м. При кресленні загального плану насипів кургану один з них у автора не викresлювався в коло, а мав контури, що деякою мірою нагадували щось подібне до антропоморфної фігури (рис. 2 а)⁷. Така антропоморфність була дещо умовною, але видно ця подібність глибоко запала авторові розкопок і в подальшому він цю приблизну схожість перевів у статій факт антропоморфності. А для більшої переконливості, при

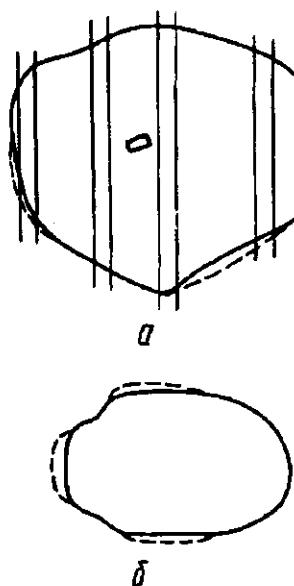

Рис. 2. Антропоморфні насипи першого Старосільського кургану: а) поданий в першій публікації; б) поданий в науково-популярній статті.

інтерпретації, реконструкцію цього насипу він подав уже більш скажою до антропоморфності (рис. 2 б)⁸). Теж саме можна казати і про зображення насипу в кургані № 3 біля с. Атманай Херсонської обл.⁹ Нерівності в контурах насипу, які помітив Ю. О. Шилов, іншими дослідниками могли б інтерпретуватись як коло чи якась нерівна дуга, але він пішов іншим шляхом, викреслюючи ту чи іншу фігуру.

Людині взагалі властиве бажання знайти чи помітити в житті щось надзвичайне. Людство живе очікуванням надзвичайного, а якщо чогось дуже прагнути, то воно неодмінно з'явиться. Тому нічого дивного немає в тому, що ідея «антропоморфних» насипів як досить незвичайне явище, особливо на фоні багаторічних розкопок курганів, які в плані завжди були круглі, знайшли собі прихильників серед археологів. Тим паче, що археологи — це люди, які в своїй роботі регулярно торкаються невідомого, загадкового.

Отже, ідея виникла, а далі їй необхідно було лише ствердитися та знайти собі прихильників. Так воно і сталося, тільки слід відзначити, що вони з'явилися далеко не відразу, а лише тоді, коли до цієї ідеї науковці більш-менш звикли і почали сприймати як досить звичайне явище. Певною мірою для виникнення такого феномену у польовій практиці археологів є об'єктивні причини.

Навіть, якщо будівники кургану намагалися спорудити його ідеально круглим, вони не могли цього досягти за різних причин, а щодо того, як ці насипи збереглися до сьогодення, то тут є багато різних варіантів. Це пов'язано перш за все з конструкцією насипу, тобто з тим, чи насипали його просто сипучим ґрунтом, чи складали з шматків дерну, чи обмазували його глиною, кріпили камінням тощо. По-друге, до цього додаються природні умови: дощ, сніг, вітер, які руйнували поверхню насипу і могли призводити до того, що його форма набувала іншого вигляду проти початкової. Все це, крім того, напряму залежить від часового відрізу, протягом якого курган зазнавав природних впливів.

На руйнування поверхні насипу дуже сильно впливали й пізніші його перекопи: впускні поховання, грабіжницькі ями тощо. Якщо звернути увагу на те, що більшість поховань у курганах доби бронзи були в ямах чи катакомбах, які залишилися тривалий час порожніми, то після того як зітлівало перекриття цих порожніх ям, в них зверху посувався ґрунт, утворюючи на поверхні виймку, яка могла значно змінювати конфігурацію насипу у плані і у профілі, бо такі місця більше піддавалися ерозії ґрунту. Отже, чим більше в насипах курганів впускні поховань та різних переколів, тим більша вірогідність природної деформації первісної конфігурації кургану. Цей факт добре досліджений і підтверджений кресленнями при розкопках курганів в Адигейській автономній області¹⁰. Але це ще не обов'язково означає, що всі «антропоморфні» насипи повинні бути наслідком саме таких чи подібних причин, хоча таку можливість треба обов'язково враховувати при їх реконструкціях. Наприклад, в кургані № 1 біля с. Громівка Херсонської обл., розкопаному Ю. О. Шиловим, деякі нерівності конфігурації його насипів можна пояснити такою причиною. Саме там, де проходили контури насипу, знаходились впускні поховання № 4 і 20, просідання ґрунту над якими й могло привести до прискореної еrozії насипу¹¹.

Ще можна зауважити, що досипки могли бути асиметричними і не перекривати всю поверхню кургану, і це могло надавати в плані кургану досить дивовижних конфігурацій, тим паче, якщо до цього додати складність фіксації контурів насипу, що добре видно при спробах реконструкції майже всіх «фігурних» курганів. Отож і виходять з-під рук деяких авторів розкопок досить дивовижні реконструкції різних фігур: «букранів», «птаха у польоті», «антропоморфної постаті» тощо.

Щоправда, автори розкопок «антропоморфних» курганів відзначали присутність в насипах великих блоків ґрунту з дерном, з яких складався насип, а також обмазку поверхні насипу мулом, що, на їх думку, використовувався саме для того, щоб закріпити його і таким чином довше утримати наперед задану форму. Але саме складання насипу з подібних блоків могло бути причиною його подальшої нерівномірної еrozії, що призводила до непередбаченої «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

зміни конфігурації. А обмазка мулом могла бути потрібною при будь-якій формі кургану. Разом з тим, всі автори відзначали більш товстий шар мулу біля підніжжя кургану, де він накопичувався внаслідок змиву.

Саме тут і постає питання про фіксацію контурів насипів курганів у плані. Розкопки курганів паралельними траншеями надали можливість наносити на план не дві (при розкопках з однією, центральною стінкою) і не чотири (при розкопках хрестом), а значно більше точок кола підошви насипу. Але ж саме це й привело до того, що стала більшою вірогідність помилок при їх нанесенні на загальний план. Причому, закономірність тут така, що величина помилки залежить від розміру кургану: чим він вище й більше у діаметрі, тим більшою стає можливість помилитися при фіксації контурів насипу. Саме це, певно, і спричинило виникнення в археології «антропоморфних» та інших «фігурних» насипів у курганах, бо більшість з них мали досить великі розміри, особливо Старосільський, з якого, як вже йшлося, все і почалося (табл.). Спробуємо розібратись з чого можуть складатися згадані вище помилки?

1. З польової практики кожному відомо, що під час розкопок курганів механізмами траншея ніколи не буває ідеально рівною. В залежності від твердості ґрунту, кваліфікації механізатора, потужності техніки, траншеї можуть бути не тільки не паралельними одна одній, а навіть мати різну ширину з різних боків, та й взагалі, стінки траншеї можуть бути і не паралельними одна одній, і навіть не прямыми, а чи то звивистими, чи то дугоподібними тощо (рис. 3).

Звернемося до польових креслеників. В них можна побачити стрункі, паралельні, проведені під лінійку та ще й часто через одинаковий інтервал, траншеї (а, значить, і стінки траншеї, в яких фіксуються профілі кургану). Можливо, в окремих випадках хтось і враховував дійсну кривизну траншеї при реконструкції контурів насипу, але ж з багатьох польових креслеників цього не видно. Отже, можна стверджувати, що в більшості випадків цьому питанню не надавали особливого значення і тому можливість помилки виявляється досить реальною.

Якої ж величини може бути помилка внаслідок нехтування можливою неточністю польової фіксації? При розкопках у 1975 р. кургану № 1 (біля с. Антонівка Новоодеського р-ну Миколаївської обл.), висота якого була близько двох метрів, ми робили експеримент щодо врахування подібної помилки. Виявилось, що протягом 30 м після зачистки стінок лопатою різниця

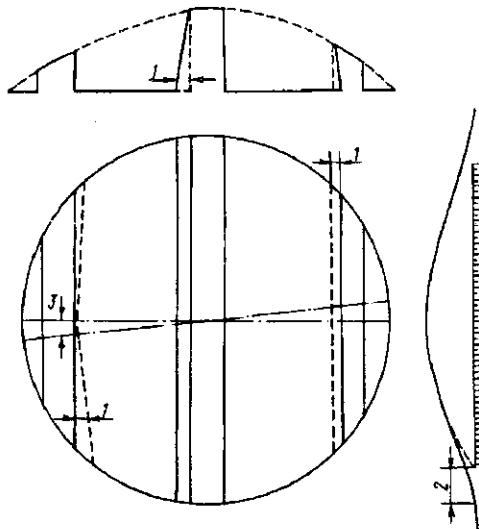

Рис. 3. Можливі помилки при фіксації точок контурів насипів в профілях курганів (цифрами позначені номери помилок за текстом).

Умовні позначення:

— дійсні контури стінок траншеї

— помилкові контури стінок траншеї.

ширини траншеї складала 0,5 м. Тобто, якщо не враховувати цю неточність, а на кресленику провести прямі, паралельні траншеї, то конкретна точка краю насипу у профілі на загальному плані може переміщуватися в межах 0,5 м і більше. На великих курганах, звичайно, ця помилка буде більшою. Я маю великі сумніви щодо врахування її дослідниками курганів з «антропоморфними» насипами.

Крім того, на загальних планах курганів ми бачимо поряд з сумнівно рівними траншеями такі ж сумнівно рівні стінки між ними, що цілком зрозуміло, бо їх якість обумовлюється якістю траншей. Але то йдеться про якість їх горизонтального напрямку. Необхідно звернути увагу й на вертикальний момент.

Ідеально стінки в траншеї повинні бути строго вертикальними і тому товщина їх зверху і знизу, на рівні фіксації країв насипів, повинна бути однаковою. Власне, так на кресленнях і позначено. Але ж кожному з дослідників курганів добре відомо, що на практиці так не буває. Як правило, товщина стінки знизу більша, ніж зверху. Ця різниця збільшується відповідно збільшенню висоти кургану. Вона може бути ще більшою при розкопках так званою «відступаючою бровкою» або коли профіль закреслюється «уступами»¹².

При розкопках кургану «Довга Могила» на Нікопольщині у 1979 р. (висота близько 7 м) проводилися заміри товщини стінок траншеї за допомогою виска. Виявилось, що різниця товщини стінок зверху і знизу коливалася від 0,5 до 1,0 м. Отже, це ще одна із можливих погрішностей, яку, певно, не враховували дослідники «антропоморфних» курганів. Беремо на себе сміливість стверджувати це, оскільки це копітка робота, на яку, як правило, не вистачає часу, і якою археологи частіше нехтують; не говорячи вже про інструментальну зйомку, яка при розкопках великих курганів особливо не обхідна і яка, не зважаючи на це, майже не проводиться.

Не думаемо, що проведені автором експерименти, щось унікальне в археології. Очевидно, вони проводилися й іншими дослідниками. Більше того, можливо, хтось застосовував і інструментальну зйомку — то в тому випадку, певно, і не спостерігались «антропоморфні» насипи.

2. Методика переносу на загальний план точки, що позначає край насипу, зафікований у профілях, містить в собі другу можливість помилитися при реконструкції форми насипу. З практики кожному досліднику добре відомо, що край насипу на профілі майже ніколи чітко не виявляється. Більш-менш чітким він може бути у тому разі, коли насип кургану стояв під відкритим небом дуже короткий час і був у подальшому перекритий іншою досипкою, внаслідок чого практично не піддавався природній ерозії. Такі випадки можливі, але досить рідкісні і тому частіше ми маємо в профілях розтягнутий край насипу. Де саме поставити точки, за якими буде проводитися обрис форми насипу у плані часто вирішити дуже важко, тому що тут вірогідність дійсного їх положення коливається принаймні в межах одного метра, а часто й більше. Хто проводив реконструкції форм насипів курганів у плані, той знає як часом важко провести лінію їх контуру, і тут досить одного бажання, щоб за рахунок неточності фіксації надати насипу будь-якої форми.

Важко також погодитися з твердженням про те, що за край насипів треба приймати «точку перетину їх контурів з лінією середнього встановленого рівня давнього горизонту»¹³, бо середня — це не значить, що найточніша. Навпаки, Д. Я. Телегін та С. Н. Братченко, наприклад, вважали, що справжній первісний діаметр насипу треба визначити за лінією давнього горизонту, яка збереглась під насипом за рахунок перепрілої трави, засипаної ґрунтом. «Відсутність цієї лінії біля країв свідчить про пізніший зсув насипу»¹⁴.

Але то стосується в першу чергу первісних насипів, що ж до пізніших досипок, то тут все складніше. Візьмемо до прикладу славнозвісний курган № 2 біля с. В. Білозерка, розкопаний Ю. О. Шиловим. Наведемо лише один фрагмент з профілем *B* цього кургану (рис. 4). На рисунку видно, як у профілі зафіковані поверхні різних досипок: майже жодна з них не має чіткого краю. Позначимо окремими точками краї насипів, визначені автором розкопок, і залишимо на розсуд читача оцінку цього визначення. Гадаємо, тут коментар

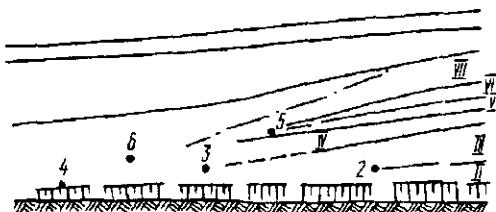

Рис. 4. Фрагмент профілю В кургану № 2 біля с. В. Блозерка.

Примітка. Римськими цифрами позначені прошарки насипів кургану, арабськими — точки країв цих насипів, як іх визначає Ю. О. Шилов.

пересунувши точку краю насипу на профілі на 1 чи, навіть, на 0,5 м.

Так, у Ю. О. Шилова в Старосільському кургані (Висока Могила) контури «антропоморфного» насипу дуже хисткі, бо проведені за ледве помітними лініями у профілях, які на креслениках позначені пунктиром. Наприклад, з півдня на західному профілі стінки третьої траншеї точка краю насипу могла бути взята на відстані 8 м, а це означає, що вигин «плеча» антропоморфної фігури, за Ю. О. Шиловим, зникне і в результаті зникне і сама антропоморфність¹⁶. Тобто, з цього випливає, що лінія контуру краю насипу, як правило, умовна і тільки досить значні скривлення її контурів можуть бути зафіковані археологом.

Дешо інше являють собою випадки фіксації антропоморфної форми в плані, проведені не по краях насипу, а по краях вибірки так званого «похованального ґрунту». Ця фіксація, з одного боку, більш вірогідна, а з іншого — тодальша форма насипу над цією фігурою вже не зовсім їй відповідає, бо якщо вихід контурів насипу за краї цієї фігури можна пояснити наслідком ерозії, то факт недоведення цих контурів до вже позначеної «антропоморфної» фігури пояснення не знаходить¹⁷. Щодо «антропоморфних» кромлехів, про які згадує Ю. О. Шилов, то подібність їх з антропоморфною фігурою непереконлива, що, на нашу думку, очевидно¹⁸.

До речі, і це дуже важливо, всі скривлення контурів насипів на загальних планах курганів, як зазначалось, випадають саме на лінії профілів, реконструйовані скривлення проводяться за точками профілів, і робиться це, певно, не завжди у полі, тобто, ці реконструкції у полі майже не перевіряються. В горизонтальному ж зразі при роботі механізмів (зокрема, це дуже гарно видно при роботі скреперами) подібних скривлень не досліджують. Наші ж власні спостереження підтверджують, що при фіксації контурів насипів у плані всюди видно більш-менш чітку дугу кола. І, навіть, ті незначні скривлення, що фіксувалися нами 1979 р. при горизонтальних зачистках у траншеях кургану «Довга Могила» на Нікопольщині, виявилися результатом не досить рівної зачистки. При більш ретельній зачистці ці дрібні нерівності зникали¹⁹. За логікою, з цього виходить, що якби згадані вище «фігурні» насипи дійсно мали місце, то деякі вузлові точки їх контурів повинні були б хоч іноді фіксуватися посередині траншеї, а не тільки в її стінках.

3. Ще одна помилка виникає в результаті неточності визначення центру профілів. Тобто, при встановленні проміжних реперів, вони насправді можуть знаходитися не на перпендикулярі до лінії центральної вісі кургану (рис. 3). На загальному ж плані вони наносяться на перпендикулярі. Така помилка може сягати 0,2—0,3 м і більше в залежності від того, наскільки точно проводиться розмітка кургану.

Звичайно, ми перерахували ще далеко не всі помилки, що можуть траплятися при розкопках курганів. Можливі помилки і при розмітці профілів, при замірах відстаней тощо. Але ясно, що для зменшення можливості подібних помилок треба ретельніше проводити всі заміри, перевіряючи їх ще в

зайвий, і, мабуть, не даремно співробітники експедиції, де досліджувався цей курган, висловили недовіру до реконструкції Ю. О. Шилова¹⁵.

Продивившись польові кресленики усіх перелічених в таблиці «антропоморфних» насипів, доходимо висновку, що майже в кожній з них більшість точок, які утворюють цю «антропоморфність», взяті досить довільно (авторами розкопок) саме там, де край насипу фіксується нечітко. Тобто, так само як насипу було надано «антропоморфного» вигляду, йому можна було надати і форму кола,

полі. Все це зводиться до необхідності застосування при розкопках курганів інструментальної зйомки, хоча і з нею теж потрібна ретельна перевірка в полі, щоб уникнути згаданих вище помилок або звести їх до мінімуму.

Способи перевірки повинні бути різними, включаючи і застосування комп'ютерів. Але і без цього точки скривлень обрису насипу в стінці траншеї можна перевірити шляхом поступового зняття тут ґрунту з відповідними горизонтальними його зачистками. Автор неодноразово застосовував подібну методику в непевних місцях і нічого крім рівної дуги не знаходив. Але маємо великий сумнів щодо застосування такої перевірки авторами розкопок курганів з «антропоморфними» насипами, бо в цьому випадку згадані насипи або зникли б, як фата-моргана, або отримали б більш ґрунтовні докази.

Без застосування інструментальної зйомки при розкопках курганів спочатку всі неточності фіксації краю насипу закруглились за рахунок проведення правильного кола (так званий «циркульний метод» за Ю. О. Шиловим²⁰), тобто, на ці неточності не звертали уваги. Коли ж до них почали приглядатись, вони стали причиною для викреслення різних химерних форм, в тому числі й «антропоморфних». Істина ж десь посередині, бо до наших днів, звичайно, не могли дійти непорушними ні ідеальне коло, ні будь-яка інша конфігурація, яку прагнули відтворити будівники кургану. В деяких зі згаданих «антропоморфних» насипів досить допустити 2—3 помилки на 0,5 м — й удавана «антропоморфність» зникне.

Отже, враховуючи наведені вище можливі помилки при фіксації контурів насипів курганів у плані, можна дійти висновку, що існування «антропоморфних» та інших «фігурних» насипів поки що треба вважати недоведеним. Вони, на наш погляд, ще не набули статусу наукового факту і тому всіляка їх інтерпретація, що вже досить вагомо поширилась в наукових і, особливо, в науково-популярних виданнях²¹, може вважатися передчасною. Перш ніж звертатися до інтерпретації та історичних реконструкцій археологічних фактів, вони повинні бути ретельно досліджені і доведені, тобто повинні перетворитися в добруті наукові факти.

Не хотілося б, щоб у читача склалося враження, що автор цих рядків лютий супротивник антропоморфних насипів взагалі. Теоретично існування подібних насипів, а також насипів іншої конфігурації можливе. Але після вивчення креслень подібних курганів виникають сумніви, які й висловлюємо тут з метою звернути увагу на більш ретельне дослідження цих явищ.

Безсумнівно те, що багато насипів курганів своєю конфігурацією значно відхиляються від кола, але не треба в цьому шукати причин, зумовлених тільки цілеспрямованою діяльністю людини, бо вони могли бути наслідком і цілком природних явищ. Дослідити в кожному окремому випадку ці причини необхідно для того, щоб науковий світ знав, чи маємо ми справу з явищем, що дійсно існувало, чи воно є плодом штучних побудов внаслідок помилок при фіксації контурів насипів в полі. Поки що, на жаль, на терезах істини переважає друге припущення.

Примітки

¹ Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани // Археологія.— 1977.— № 22.— С. 51; Шилов Ю. О., Погарська Т. Міфи з берегів Дніпра та Інду // Людина і світ.— 1982.— С. 27—35; Шилов Ю. А. О перспективах исследованиях степных курганов // Исторические чтения памяти М. П. Грязюкова.— Омск, 1987.— С. 113—116; Шилов Ю. А. Космические тайны курганов.— М., 1990.— 268 с.

² Див. наприклад: Андросов А. В. Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Проблемы археологии Поднепровья.— Дніпропетровськ, 1989.— С. 45—50

³ Див. наприклад: Черняков И. Т., Станко В. Н., Гудкова А. В. Холмские курганы // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 53—96. Щоправда, виходячи з креслеників «антропоморфного» насипу, опублікованого цими авторами, видно, що насип має досить аморфну форму і тому, навряд чи слід було називати його цим терміном, тим паче, що самі автори не виключали й того, що він міг бути хрестоподібної форми (там само.— С. 81).

⁴ Ковалева И. Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы.— Днепр «АРХЕОЛОГІЯ», № 4, 1992 р.

ропетровск, 1988.— С. 20—33; *Андрісов А. В.* Вказ. праця.; *Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л., Войтюк П. В.* Курганий могильник у с. Вербки // Исследования по археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1990.— С. 22—38.

⁵ Дані взято з таких джерел: *Шилов Ю. А.* Отчет о раскопках Херсонской экспедиции у с. Староселье в 1972 г. // Архів ІА АНУ.— 1972/35 б; *Шилов Ю. О.* Перший та четвертий Старосільські кургани...; *Шилов Ю. А., Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. и др.* Отчет о работах Херсонской экспедиции у с.с. Волочанск, Владимировка, Красное Акимовского р-на Запорожской обл. // Архів ІА АНУ.— 1980/15; *Шилов Ю. А., Кубышев А. И., Дорофеев В. В. и др.* Отчет о работах Херсонской экспедиции в 1981 г. // Архів ІА АНУ.— 1981/19; *Шилов Ю. А., Кубышев А. И. и др.* Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 г. // Архів ІА АНУ.— 1983/26; *Шилов Ю. А., Кубышев А. И., Дорофеев В. В. и др.* Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ІА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы // Архів ІА АНУ.— 1984/11; *Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н., Мухолад С. Е., Андрісов А. В.* Отчет о научно-исследовательской работе: Археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепропетровской области // Архів ІА АНУ.— 1987/176; *Ковалева И. Ф.* Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы...; *Андрісов А. В.* Вказ. праця.

⁶ Мається на увазі курган «Довга Могила» біля с. Широке Слов'янського р-ну Дніпропетровської обл., але хоча насип там і має антропоморфні риси, все ж виступ «голови» з заходу скоріш міг бути прибудовано з боку кургану культовою площадкою, що відзначає Й. Ф. Ковальова, а антропоморфність насипу в плані виникла випадково, а не зроблена намисне (див.: *Ковалева И. Ф.* Культурные комплексы...— Рис. 4.— С. 26—28).

⁷ *Шилов Ю. О.* Перший та четвертий Старосільський курган...— Рис. 1.

⁸ *Шилов Ю. О., Погарська Т.* Вказ. праця.— С. 34.

⁹ *Шилов А.* Космические тайны курганов...— Рис. 16.

¹⁰ *Самойленко В. Г.* О некоторых возможностях в изучении стартографии степных курганов // І кубанская археологическая конференция.— Краснодар, 1989.— С. 128—130.

¹¹ *Шилов Ю. А., Кубышев А. И., Дорофеев В. В.* — Вказ. праця.

¹² *Чмыхов Н. А., Шилов Ю. А., Корниченко П. Л.* Методические рекомендации по исследованию курганных памятников.— К., 1986.— С. 14.

¹³ Там же.— С. 38.

¹⁴ *Телегін Д. Я., Братченко С. Н.* Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів // Археологія.— 1974.— № 13.— С. 108.

¹⁵ *Отрощенко В. В., Болтрик Ю. В., Ляшко С. И., Никитенко М. М., Попандопуло З. Х., Савовский И. П., Томашевский В. А., Шелепов С. М., Шилов Ю. А., Шкарбан А. С.* Отчет Запорожской экспедиции ИА АН УССР // Архів ІА АН Укр.— 1975/2.— С. 119.

¹⁶ *Шилов Ю. А.* Отчет 1972...; *Шилов Ю. О.* Перший та четвертий Старосільські...— Рис. 1.

¹⁷ *Андрісов А. В.* Вказ. праця.— Рис. 1; *Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л., Войтюк П. В.* Вказ. праця.— Рис. 3.

¹⁸ *Шилов Ю. А.* Космические тайны курганов...— Рис. 12.— С. 117; *Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпакенко Г. Т.* Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккерменъ» // АПУ.— VIII.— К., 1960.— С. 113.— Рис. 87.

¹⁹ *Мозолевский Б. Н.* Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА АН УССР за 1979 г. // Архів ІА АНУ.— 1979/9.

²⁰ *Шилов Ю. А.* Космические тайны курганов...— С. 36.

²¹ Див. крім вище згаданих праць Ю. О. Шилова ще такі: *Шилов Ю. О.* Найстародавніші монументальні споруди на території України // Нариси з природознавства і техніки.— 1984.— № 30.— С. 29—34; *Шилов Ю. О.* Степові кургани // Пам'ятники України.— 1982.— № 1.

H. A. Рычков

АНТРОПОМОРФНЫЕ НАСЫПИ. МИФ ИЛИ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ?

Статья посвящена анализу появившихся в последние десятилетия в публикациях насыпей курганов, имеющих в плане вид антропоморфной фигуры. Данные насыпи введены в научный оборот и все больше становятся основой для реконструкции мифотворчества строителей курганов. Между тем, сам факт существования подобных насыпей нуждается в доказательствах.

Если обратить внимание на методику фиксации в поле контуров насыпей, то можно выделить ряд возможных ошибок, которым археологи, как правило, не придают

значения. Но именно эти ошибки, скорее всего, и явились причиной появления антропоморфных, зооморфных и других сложных форм насыпей.

N. A. Rychkov

ANTHROPOMORPHOUS MOUNDS. A MYTH OR REALITY?

The paper is devoted to the analysis of mounds which have in plan a view of an anthropomorphous figure. These mounds are put into scientific circulation and ever more serve as a basis for restoration of myth-creation of the mound-builders. Meanwhile, the very fact of existence of such mounds needs to be proved.

If we pay attention to methods of fixation of the mounds outlines in the field, we may recognize some possible errors which are, as a rule, disregarded by archaeologists. But it is these errors which most likely were responsible for appearance of anthropomorphous, zoomorphous and other complex shapes of mounds.

Одержано 12.06.1991

Вітаємо ювілярів!

ДО 80-РІЧЧЯ РІВИ ЙОНІВНИ ВЕТШТЕЙН

25 грудня 1992 року виповнюється 80 років Ріві Йонівні Ветштейн, учасниці Великої Вітчизняної війни, спеціалісту з античної археології, а нині пенсіонерці. Вона народилась у сім'ї службовців в м. Брусилові Коростишівського р-ну Житомирської обл. 1918 р. її родина переїхала до Києва, де вона закінчила неповну середню школу і ФЗУ. З 1931 по 1934 рік Ріва Йонівна працювала свердляркою на заводі «Арсенал», одночасно навчаючись на вечірньому робфакі.

1934 р. Ріва Йонівна Ветштейн стала студенткою історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка і навчалась на одному курсі з Є. В. Махно, А. Ш. Фурманською, Д. І. Бліфельдом, Ф. М. Штільманом. У 1939 р. вона з відзнакою закінчила університет і була прийнята асистентом скіфо-античного відділу Інституту археології АН УРСР.

Війна зруйнувала всі плани і на досить тривалий час відірвала Ріву Йонівну від археології. Разом з сім'єю вона евакуювалась в м. Воткінськ Удмуртської АРСР, де до літа 1943 р. викладала історію в середній школі, а потім стала медсестрою евакогоспіталя № 2941. Разом з госпіталем, у складі Другого Українського фронту, Р. Й. Ветштейн брала участь у звільненні території України, Румунії та Угорщини. У липні 1945 р. старша медсестра евакогоспіталя Р. Й. Ветштейн була нагороджена медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій

Вітчизняній війні». В лютому 1946 р., демобілізувавшись із армії в чині молодшого лейтенанта медслужби, Р. Й. Ветштейн повернулась до Києва і з 1 березня 1946 р. була поновлена на роботі в Інституті археології АН УРСР як молодший науковий співробітник відділу скіфо-античної археології.

У період боротьби з космополітизмом (1951 р.) Р. Й. Ветштейн було звільнено з посади штатного співробітника і прийнято тимчасово за трудовою угодою як начальника загону в складі Гаврилівської експедиції. Протягом подальших двох років вона працювала на договірних началах в різних експедиціях Інституту археології: Гаврилівській, Любимівській, Білгород-Дністровській та Золото-Балківській.

Наприкінці 1953 р. у Відділі Суспільних наук АН УРСР Р. Й. Ветштейн захистила кандидатську дисертацію на тему: «Керамічне виробництво Ольвії перших століть нашої ери». З 1954 до весни 1956 р. вона працювала на посаді молодшого наукового співробітника в заповіднику «Ольвія», а потім повернулась до Києва і протягом семи років перебувала на різних посадах: поза-

штатним лектором Республікансього екскурсійного бюро, методистом дитячої туристичної станції, методистом Будинку народної творчості, готувала до друку методичні розробки для Київського історичного музею, а в літній період займалась археологічними розкопками (Білгород-Дністровська, Салтівська, Кочетківська, Кіровська експедиції). І тільки у 1963 р. вона знову стала молодшим науковим співробітником відділу скіфо-античної археології.

Р. Й. Ветштейн автор багатьох друкованих праць, присвячених дослідженням різних видів ольвійського гончарного виробництва, в тому числі будівельних керамічних матеріалів. Її належить перша публікація глиняних форм для виготовлення теракотових статуеток ольвійськими коропластами, виявлення окремих категорій місцевого посуду і відкриття гончарної печі. Її ученицями були: А. С. Русєєва та В. В. Крапівна. Для другого тому «Археології Української РСР» Р. Й. Ветштейн написала розділ, присвячений місцевій античній гончарній кераміці¹.

Протягом кількох років у складі Ольвійської археологічної експедиції Р. Й. Ветштейн вела розкопки в районі римської цитаделі Ольвії. В результаті цих робіт було відкрито залишки римського преторія і велику кількість різноманітних знахідок, які значно поглибили джерельну базу для вивчення історії і матеріальної культури цього міста у перші століття нової ери.

¹ Археологія Української РСР.—К., 1971.—Т. 2.—С. 399—417.

ДО 75-РІЧЧЯ ЕЛЛИ ІСАКІВНИ СОЛОМОНИК

Виповнилось 75 років з дня народження і понад 50 років наукової діяльності видатного вченого, професора, доктора історичних наук — Елли Ісаکівни Соломоник.

Народилась вона 29 травня (11 червня) 1917 р. у місті Єкатеринбурзі. Після закінчення школи, у 1936 р., Е. І. Соломоник вступила до Ленінградського університету, який закінчила з дипломом першого ступеня у 1941 р. У цьому ж році в «Ученых записках ЛГУ» була опублікована її перша наукова праця «Кир Младший». Кафедра древньої історії вузу рекомендувала свою випускницю в аспірантуру, але війна стала на заваді і вона одержала призначення на роботу в Удмуртську АРСР, де й пропрацювала всі воєнні роки викладачем історії середньої школи, педучилища і технікуму в м. Сарапул; одночасно читала лекції з давньої історії на курсах підготовки вчителів.

У 1945—1948 рр. їй вдалось продовжити освіту в аспірантурі у С. Я. Лур'є, якого Е. І. Соломоник по праву вважає своїм учителем. 1948 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Ксенонфонт, Кир Младший и Лисандр как предшественники эллинизма», після чого була направлена на роботу у Відділ історії і археології Кримського філіалу АН СРСР, який з 1956 р. став Відділом античної і середньовічної археології Криму Інституту археології АН УРСР. Вся подальша діяльність ученого, до

формального виходу на пенсію у 1990 р., пов'язана з цією академічною установою, де вона опублікувала понад 120 наукових праць, в тому числі 8 книг.

Перша фундаментальна монографія Е. І. Соломоник «Сарматские знаки Северного Причерноморья» побачила світ 1959 р. Після виходу книги Елла Ісааківна була обрана на посаду старшого наукового співробітника, на якій і перебувала до останнього часу.

Визначальним моментом у науковій долі Е. І. Соломоник можна назвати 1957 р., коли П. М. Шульц поставив перед нею завдання підготовки до видання оновленого і доповненого новими знахідками першого тому корпусу написів В. В. Латишева. У зв'язку з цим виникла необхідність організації херсонеського епіграфічного лапідарія. У процесі цієї діяльності Елла Ісааківна набула нової необхідної на той час спеціальності з грецької та латинської епіграфіки. Не останню роль у цьому зіграли також масштабні розкопки Херсонеса, які щорічно поповнювали колекцію давніх написів. Великою подією у вітчизняній науці стала перша, після праць В. В. Латишева, книга Е. І. Соломоник «Новые эпиграфические надписи Херсонеса» (1964 р.). За рекомендацією Вченої Ради Інституту археології АН УРСР вона була з успіхом захищена в 1968 р. як докторська дисертація. Істотним внеском в епіграфіку Херсонеса стала і друга монографія під тією ж назвою, опублікована 1973 р. Завдання систематизації всього масиву лапідарної колекції перших століть нашої ери було вирішено в монографії «Латинские надписи Херсонеса Таврического» (1983 р.). Відзначимо також колективну працю під керівництвом Е. І. Соломоник «Граффити античного Херсонеса» (1978 р.), а також її власну монографію «Граффити с хоры Херсонеса» (1984 р.). Для широкого кола читачів була написана захоплююча науково-популярна книжка «Древние надписи Крыма» (1988 р.), а також для серії «Археологические памятники Крыма» брошура «Каменная летопись Херсонеса» (1990 р.).

За останні роки несподівано відкрились нові грані таланту Е. І. Соломоник. Практично немає жодної серйозної науково-суспільній організації, яка б не хотіла залучити до своєї діяльності Еллу Ісааківну: вона член Ради Єврейської общини Криму, ради Краезнавчого товариства, вченої Ради Кримського філіалу ІА АН України, краезнавчої редколегії, автор численних публікацій у місцевих періодичних виданнях, дослідниця трагічних сторінок «Чорної книги» і т. ін. Її заслуги перед наукою і культурою Криму оцінені по достоїнству: Республіканський фонд культури установив премію імені Елли Соломоник — за краще дослідження в галузі іудаїстики і єврейської культури.

Побажаємо ж Еллі Ісааківні Соломоник міцного здоров'я, творчої наснаги і довгих літ життя. Херсонес і всі ми чекаємо нових праць ювіляра.

ДО 60-РІЧЧЯ ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ НЕПРИНОЇ

Виповнилось 60 років Неприній Валентині Іванівні, кандидату історичних наук — фахівцеві, що досліджує неолітичні старожитності доби кам'яного віку лісової та лісостепової смуги України.

В. І. Неприна опублікувала понад 50 наукових праць, серед яких — монографія «Неоліт ямочно-гребенчатої керамики на Україні». Важливі місце у науковому доробку посідають її підсумкові статті в колективних монографіях та наукових збірниках. Сучасні знання про неоліт ямково-гребінцевої кераміки Східної Європи значною мірою спираються на результати її наукових досліджень. Вона розкопала і ввела до наукового обігу ряд важливих неолітичних пам'яток.

Зараз В. І. Неприна на пенсії і продовжує роботу над завершенням своїх наукових розробок.

ДО 70-РІЧЧЯ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА КУЧЕРИ

21 листопада 1992 р. виповнюється 70 років одному із старійших співробітників ІА АН України, доктору історичних наук Михайлу Петровичу Кучері.

Ювіляр народився у с. Березівці Наровлянського р-ну, що на Гомельщині, у сім'ї білоруських селян. У червні 1941 р., закінчивши середню школу, М. П. Кучера мріяв вступити до лісотехнічного вузу, але війна стала цьому на заваді. В липні 1941 р. він був мобілізований до лав Червоної Армії. Брав участь у боях з фашистськими загарбниками у складі інженерно-саперних частин на Західному, Брянському і Другому Білоруському фронтах. Захищав Москву, звільняв у 1944–1945 рр. свою Білорусію, а також Польщу, де й зустрів Перемогу. Про особисту мужність свідчать бойові нагороди: орден Червоної Зірки, медалі «За бойові заслуги» (двічі), «За оборону Москви», «За звільнення Варшави», «За перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». М. П. Кучеру вшановано також і урядовими нагородами Польщі: «Срібною медаллю заслуженим на полі слави», «За Варшаву», «За перемогу». Після демобілізації наприкінці 1946 р. він у 1947–1952 рр. навчається на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Будучи студентом, бере активну участь у роботі експедицій Інституту археології по дослідженю пам'яток матеріальної культури різних епох. Поступово сформувалося коло його наукових інтересів, тісно пов'язане з давньоруською тематикою.

Закінчивши з відзнакою університет, у 1952–1953 рр. М. П. Кучера навчається в аспірантурі при Інституті археології АН УРСР.

Упродовж 50-х — на початку 60-х рр. М. П. Кучера керує роботою археологічних загонів по дослідженю давньоруських та пізньосередньовічних укріплених поселень у Побужжі, Поросі, Придніпров'ї. Польову роботу він гармонійно поєднував з науково-аналітичною (рис. 1). У 1960 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену історичній інтерпретації та аналізу археологічного матеріалу багатолітніх різночасових досліджень давньоруського

Рис. 1. На розкопках Пліснеська (1953 р.): Крайній справа М. П. Кучера, крайній зліва В. К. Гончаров.

Рис. 2. Зліва направо: М. М. Шмаглій, М. Ю. Брайчевський, М. П. Кучера, Р. О. Юра.

літописного міста Пліснеська. З-під пера вченого виходять десятки праць, тісно пов'язаних із загальним вивченням давньоруських укріплених центрів.

М. П. Кучері належить пріоритет серед вітчизняних вчених у виділенні та опису надзвичайно інформативно важливої для середньовічної археології групи керамічних виробів XIV—XV ст., яку попередні дослідники не відрізняли від власне давньоруської і датували XII—XIII ст. Це дало змогу датувати пізньосередньовічні комплекси на території України (рис. 2).

У 60—70-х рр. М. П. Кучера бере активну участь у написанні й редактуванні III тому «Археології Української РСР». У 1977 р. за цю працю вчений удостоєний високого звання лауреата республіканської Державної премії.

З 1974 по 1976 р. М. П. Кучера очолював відділ польових досліджень Інституту археології. Саме на цей період припадають найбільш інтенсивні експедиційні роботи вченого, який за дорученням Ради Міністрів та Президії Академії наук республіки приступає до вивчення загадкових земляних споруд, відомих під назвою Змійових валів. За десятиліття копіткої та сумлінної праці, поєднаної з вивченням величезного обсягу писемних джерел, М. П. Кучері вдалося переконливо довести, що згадані вали є фортифікаційними спорудами періоду Київської Русі. Концепція М. П. Кучери знайшла загальне визнання серед найавторитетніших вчених при захисті ним докторської дисертації, присвяченої проблемі Змійових валів (1988 р.).

Перу вченого належить близько 80 наукових праць. Найважливішими серед них є монографії «Змієві валы Среднього Поднепров'я» (К., 1987), «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» (колектив авторів. К., 1984), а також грунтовне дослідження «Древній Пліснеськ» (АП.— 1962.— Т. XII).

З 1990 р. М. П. Кучера — консультант сектору давньоруської та середньовічної археології. Цю роботу М. П. Кучера і понині поєднує з активними науковими польовими пошуками. Він є керівником загону, який у с. Суботові Черкаської обл. веде дослідження на місці маєтку гетьмана Богдана Хмельницького. Кінцевою метою цих робіт має бути реставрація та музеєфікація архітектурно-археологічного вигляду родового гнізда славного сина України.

Співробітники Інституту археології АН України широ вітають ювіляра з його 70-річчям та 40-річчям наукової діяльності, зичать йому щастя, здоров'я, довгих років життя, а також нових славних звершень на ниві улюбленої дисципліни.

ДО 60-РІЧЧЯ СЕРГІЯ ДМИТРОВИЧА КРИЖИЦЬКОГО

11 грудня виповнюється 60 років з дня народження відомого українського археолога Сергія Дмитровича Крижицького — доктора архітектури, професора, члена-кореспондента АН України, заступника директора Інституту археології АН України, завідуючого скіфо- античним відділом цього ж Інституту.

Сергій Дмитрович народився 1932 р. в Києві. По закінченні школи, 1954 р., поступив до Київського державного художнього інституту. Його самостійна науково-дослідна діяльність розпочалась в НДІ теорії та історії архітектури, де з 1959 по 1964 рр. він працював на посаді архітектора.

З 1964 р. і понині його професійна (дослідницька, експедиційна, науково-організаційна) і суспільна діяльність нерозривно пов'язана з Інститутом археології АНУ. Тут він пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора Інституту.

С. Д. Крижицький відомий фахівець в галузі античної історії та культури, визнаний у нас та за кордоном, яскравий продовжувач вітчизняної школи дослідження Ольвії. У 1974–1981 рр. завідував заповідником «Ольвія» і вже 20 років (з 1972 р.) беззмінно очолює Ольвійську експедицію ІА АНУ.

За роки роботи С. Д. Крижицького Ольвійська експедиція стала базою якісно нової методики розкопок і розвідок, впровадження нових принципів класифікації, фіксації і реставрації археологічних пам'яток. В цілому роботи С. Д. Крижицького і очолюваного ним наукового колективу значно поповнили джерелознавчу та історико-культурну базу, дозволивши виконати цілий ряд узагальнюючих праць монографічного характеру.

Підсумки наукових пошуків С. Д. Крижицького викладені в понад 100 публікаціях. Серед них такі фундаментальні монографії, як «Жилые ансамбли древней Ольвии» (1971), «Жилые дома античных городов Северного Причерноморья» (1982), «Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов» (1985), «Сельская округа Ольвии» (1989, у співавторстві), «Античные поселения Нижнего Побужья» (1990, у співавторстві) та ін. С. Д. Крижицький брав участь у написанні ряду колективних узагальнюючих праць — «Історія Української РСР» (1977), «Археологія УРСР» (1971), «Археология УССР» (1986), «Античные государства Северного Причерноморья» (1984), «Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР» (1987). Під редакцією С. Д. Крижицького вийшла у світ велика кількість праць з археології, зокрема «Археологія», № 4, 1992 р.

кість збірників наукових праць і монографій. Сергій Дмитрович заступник головного редактора нашого журналу.

Багато часу та енергії С. Д. Крижицький віддає підготовці та становленню молодих науковців. Серед його учнів ряд відомих фахівців, кандидатів історичних наук.

На посаді заступника директора Інституту він проводить значну науково-організаційну та координаційну діяльність, налагоджує активне співробітництво з зарубіжними колегами.

Колектив Інституту археології АНУ широко здоровить ювіляра і зичить творчої наснаги та подальших успіхів на ниві наукової діяльності.

*Співробітники Інституту археології АН України
щиро вітають усіх ювілярів 1992 р. і бажають їм
успіху у житті та науці.*

РЕЦЕНЗІЇ

Domanska L.

Kawasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju poznamezolitucznuch spoleczen'stw Nizu strefy pogranicza Europy wschodniej i środkowej.— Poznan, 1990.— 30 rus.— 1 foto.

Приводом до написання праці, що рецензується, були розкопки, проведені Л. Доманською на пізньомезолітичному поселенні Денбі (п. 29) Вроцлавського воєводства в Польщі. Судячи з опису їх результатів, тут виявлено культурний шар досить доброї збереженості; відзначено рештки кількох наземних жителів прямокутної форми і зібрано більше 4000 крем'яних виробів та близько трьох тисяч кісток тварин. Для датування цього поселення одержано кілька радіокарбонних визначень. Крем'яний комплекс в цілому, очевидно, гомогенний і його культурно-хронологічна інтерпретація не викликає якихось ускладнень. За наявністю серед знарядь праці косих вістер яніславицького типу, виготовлених в мікрорізцевій техніці самих цих мікрорізців, а також трикутників, в тому числі високих яніславицьких і трапецієвих поселення впевнено може бути віднесено до так званої яніславицької (за С. Козловським) культури, чи до віслянського циклу, за Г. Венцковською. Датується воно пізнім мезолітом (VI тис. до н. е.). Такому визначенню культурної приналежності пам'ятки не суперечить і досить високий тут рівень пластичності техніки в обробці кременю і одноплощадочних нуклеусів.

Публікація матеріалів цих розкопок, про які було вже відомо з інших робіт, є, однак, не основним завданням монографії. Відштовхуючись від цього комплексу і враховуючи об'єкти яніславицької культури Польщі, а також споріднених з нею культур України епохи мезоліту, автор підімає кілька важливих питань історичного розвитку населення Польщі при переході від мезоліту до неоліту. Серед них проблеми формування яніславицької культури та поширення на території Північної Польщі і Низу Європейського взагалі відтворюючих форм господарства, зокрема скотарства.

У плані постановки цих проблем та їх вирішення ми і розглянемо саму роботу, яка складається з вступу та трьох основних частин.

У першій із них — Кавказько-північнопонтійський шлях передачі в Європу відтворюючих форм господарства — подається огляд культур епохи раннього і середнього голоцену Близького Сходу і Кавказу. Тут ставиться питання про Кавказ як ранній аграрний центр та складення кримсько-північнопонтійських мезолітичних (протонеолітичних за Л. Доманською) культур. Окремий розділ роботи присвячений південним імпульсам в процесі становлення культур лісостепу України і Польщі. Основним об'єктом у даному випадку є яніславицька культура, яку автор розглядає разом з дніпро-прип'ятьською чи рудоостровською культурою України як суцільне культурно-історичне явище, одну культуру.

В другій частині роботи йдееться в основному про результати розкопок поселень Денбі, а в третій ставиться питання про кавказько-надчарноморський етап неолітизації Низу Європейського на прикордонні Східної Середньої Європи.

У вирешенні проблеми походження яніславицької і споріднених з нею культур Литви (Максимоніс) і України — дніпро-прип'ятьської, що їх дослідники заразовують до одного кола (Л. В. Кольцов, Л. Л. Залізняк та ін.), Л. Доманська звертає увагу, перш за все, на мезолітичні пам'ятки Північного Причорномор'я, Криму і Кавказу. У зв'язку з цим вона подає загальний опис матеріалів кримської (Шан-Коба, Мурзак-Коба), гребениківської, кукрецької і донецької культур та деяких основних стоянок Північного Кавказу (Чох, Сосруко). На жаль, цей опис надто загальний і в ньому зовсім не окреслені важливі відмінності між окремими описаними культурами, що, як відомо, дуже різняться між собою. В один ряд тут поставлено зовсім різні, як за складом знахідок, так і генетично, культури, як, наприклад, гребениківська і кукрецька, остання і Сосруко (с. 16) тощо.

• У роботі із розгляду пам'яток, для яких властиві яніславицькі риси культури, чомусь випали матеріали Білорусії, зокрема такі, як Красновка (п. 1Б) на Правобережжі Дніпра (Ксендзов, 1986)

Постановці проблеми походження культур яніславицької спільноті заважає і той факт, що автором до її вирішення залучені далеко не всі відомі на півдні України культурні спільноти. В роботі, зокрема, зовсім не йдееться про пам'ятки осокорівсько-рогалицького, моспинського і ненаситицького типів, що ми іх тепер розглядаємо, як одну рогалицьку культуру.

Щоб повніше собі уявити роль мезолітичних пам'яток степової України і Криму в генезі культур Лісостепу і Полісся, а в тому числі і культур яніславицької спільноті, розглянемо сучасний стан структури культур Кримсько-Північнопонтійського району. Тут у ранньому і пізньому мезоліті виділяються три окремі спільноти, в тому числі кримсько-білоліська, рогалик-гребениківська і кукрецька. Культури першої (кримська, тип Білолісся) і другої (рогалицька, гребениківська) розвивались протягом всієї мезолітичної епохи (VIII – VI тис. до н. е.), а третьої (культура Кукрек) — відносяться лише до пізнього мезоліту. Коротко розглянемо основні риси культур мікролітичних знарядь, предметів сізброєння тощо.

Домінуючими формами мікролітів у культурах кримсько-білоліської спільноти були сегменти і трапеції. У ранньому мезоліті (Шан-Коба) переважали перші, а в пізньому (Мурзак-Коба) — другі. Як для сегментів, так і трапецій цього регіону культура часто властива ретуш (яка заходить на спинку виробу), не властива для інших культур. Є тут також і тупоспинні граветоподібні вістря (тилчаки), особливо добре представлені в Білолісся.

Культури рогалик-гребениківської спільноти, що розміщені в цілому північніше кримсько-білоліських, характеризуються річущим переважанням серед мікролітів трапецій видовжених чи середньовисоких пропорцій; сегменти тут практично невідомі.

Серед мезолітичних пам'яток степової України особливе місце займає культура Кукрек, для якої геометричні мікроліти не властиві зовсім, а, крім того, тут присутні специфічно кукрецькі знаряддя типу пластин-вкладишів з ретушшю по черевцю, різці на уламках кременю, звичайно, багатофасетичні, скребки високої форми, тупоспинні пластинки абузівського типу тощо, які в інших культурах невідомі.

Автор монографії, що рецензується, очевидно, має певну рацію, коли в пошуках генетичних коренів для культур Яніславицького кола, звертає увагу на Кримсько-Північнопонтійський регіон. Дійсно, тут, як і в культурах яніславицького типу, панує пластинчаста техніка обробки кременю і одноплощадочні нуклеуси. Мабуть, звідси (по Дніпру) міг поширитись на північ до Полісся і тип середньовисокої простої симетричної трапеції, що є характерним, як ми бачили вище (Денбі), і для Яніславиць.

Отже, думку, що проникнення на північ України і в Польщу впливів з надчорноморського регіону, які мали відіграти певну роль в складенні культур Яніславицького кола, слід вважати цілком припустимою. Про участь «польсько-українських елементів» у складенні яніславицької культури Польщі дослідники писали, до речі, уже й раніше (С. Козловський). Виходячи, однак, із сказаного вище про три окремі спільноти в мезоліті Кримсько-Надпонтійського регіону, ми можемо уточнити і конкретизувати вирішення деяких питань в цій проблемі.

В цьому відношенні, зокрема, слід підкреслити, що на півдні України культури Яніславицького кола певні аналогії мають лише серед матеріалів рогалик-гребениківської спільноти. На це вказує наявність в обох випадках високорозвиненої пластинчастої техніки, одноплощадочних нуклеусів і середньо-високих симетричних трапецій. Значно менше, однак, є спільного в кремені Яніславиць і культур кримсько-білоліської спільноти, де важливу роль відіграють такі типи знарядь, як сегменти, трапеції з ретушшю по спинці, пластини-анкоші та ін., що в культурах Яніславицького кола не зустрічаються зовсім. Те ж можна сказати і про культуру Кукрек, що, як ми бачили вище, характеризується цілім рядом виробів з кременю специфічно кукрецьких, що в інших культурах, як і в яніславицькій, не зустрічаються.

Варто також зауважити, що кукрецька культура, як, до речі, і гребениківська, відноситься до пізнього мезоліту і, очевидно, розвивалась паралельно з культурами Яніславицького кола, а тому генетичною підосновою останньої вони бути не можуть. Таким чином, якщо говорити про якісь «імпульси» в генезі культур Яніславицького кола з боку рогалицько-гребениківської спільноти степової України, то треба мати на увазі лише ранньомезолітичні стоянки осокорівсько-рогалицького типу, які в цілому передували культурам Яніславицького кола.

Говорячи про певну роль степових культур України в складі крем'яних виробів яніславицької, дніпро-прістяської, донецької культур і пам'яток типу Максиміоніст в Литві і Красна в Білорусії, необхідно все ж підкреслити, що вони всі разом становлять своєрідне явище в Європі. Про це говорить наявність тут косих вістер яніславицького і донецького типів, виготовлених в мікрорізцевій техніці, самих цих мікрорізців, високих трикутників тощо. Тому, очевидно, слід погодитись з думкою Л. Доманської, яка виділяє їх в окремий «яніславицько-рудоостровський» феномен (с. 45).

З проблемою культурно-генетичних зв'язків яніславицької культури і культур Півдня України Л. Доманська пов'язує також поширення тут ще одного типу крем'яних виробів, який вона називає «вкладишами денбського типу» (рис. 4, 22). Як вірно пояснює сам автор рецензованої праці, ці «вкладиші» є не що інше, як відходи при виготовленні різців, здебільшого бокового типу, на пластинах. Вони виникають тоді, коли сила удару по куту пластини при виготовленні різця чомусь поширяється не на відділення від заготовки різцевого сколу, а в бік самої заготовки. В результаті цього пластина косо розколюється на дві частини. Верхня з них є, по суті, браком при виготовленні різців, і кваліфікується як «вкладиш денбського типу». Отже, ці вкладиші виникали скрізь там, де виготовлялись бокові різці на пластинах. Питання про те, чи використовувались вони як вкладиші, ще потребує вивчення. У справі вирішення проблеми генези культур

Яніславицького кола, ці вироби через свою «космополітичність», мабуть, певного значення не мають.

Друга важлива проблема, що ставиться Л. Доманською в рецензований праці, пов'язана із висвітленням ролі Кавказько-Надпонтійського регіону у виникненні скотарства на півночі України і в Польщі при переході від мезоліту до неоліту. Сцираючись на висновки спеціалістів, згідно яких серед фауністичних решток поселення Денбі виділяють кістки свійської вівці-кози, автор ставить питання про поширення тут цього виду тварин із Кавказько-Північнопонтійського регіону. Л. Доманська цілком слушно зазначає спільність шляхів проникнення в Європу із країн Стародавнього сходу мікролітичної техніки в обробці кременю, зокрема мікролітів геометричних форм, і появу тут у зв'язку з цим перших доместикованих тварин. До такої думки, як відомо, ще раніше дійшов і Г. М. Матюшин.

Теоретично постановка автором питання про поширення доместикованих тварин у яніславицьку культуру не через Балкани і Центральну Європу, як думають інші вчені (Л. Черняк, Р. Денель), а через територію України, цілком правомірна, але конкретне його вирішення знову ж таки зумовлюється відсутністю достатніх матеріалів. На деяких мезолітичних місцезнаходженнях Північного Кавказу і Північносхідного Надазов'я (Чох, Матвіїв Курган) дійсно засвідчені рештки свійських тварин — вівці, кози. Але останні відділені від Куяв у Польщі, де знаходиться стоянка Денби, великими відстанями, на яких у мезоліті ці тварини не були відомі. Враховуючи цю обставину, питання про поширення імпульсу доместикації тварин у пізньому мезоліті Польщі із Кавказько-Понтійського регіону поки що слід залишити відкритим, принаймні, до накопичення нових фактів.

На завершення розгляду рецензованої праці можна зробити ще кілька зауважень. Нам, зокрема, здається, що твердження автора про те, що культури Яніславицького кола були результатом адаптації Кавказько-Надчорноморського суспільства (с. 39), слід вважати дуже прямолінійним. Пряний генетичний зв'язок племен цих територій довести поки що важко. Не відповідає дійсності і зауваження автора про те, що найраніші ознаки доместикації тварин в Причорномор'ї можна пов'язувати з культурою Кукрек (с. 29). Думається, що викладена в роботі гіпотеза походження буго-дністровської культури з участю східного імпульса (с. 36) також потребує перевідгляду.

В цілому робота Л. Доманської зацікавлює повним висвітленням фактичного матеріалу із пізньомезолітичного поселення Денбі та його інтерпретацією на широкому історичному фоні. Порівняно з іншими дослідниками Польщі і Центральної Європи, які так чи інакше торкалися мезолітичних матеріалів України, Л. Доманська змогла значно повніше вникнути в його зміст і характер, що сприяє більш глибокому розумінню історії мезолітичного населення як Польщі, так і України.

Д. Я. Телегін

Одержано 14.01.91

НАШІ АВТОРИ

ГАРЛАН ІВОН — професор Реннського університету II (Франція).

ГРАБ Василь Іванович — начальник слідчого відділення Управління Служби Безпеки України по Полтавській області, член правління Полтавського наукового товариства краєзнавців.

ІЄВЛЕВ Михайло Михайлович — співробітник ІА АН України. Спеціалізується у галузі античної та середньовічної палеогеографії.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

КУБИШЕВ Анатолій Іванович — науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи-середньовіччя.

КУЧЕРА Михайло Петрович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

МАКАРЕНКО Дмитро Єпісейович — доктор геолого-мінералогічних наук, зав. відділом Інституту геологічних наук АН України.

МОРУЖЕНКО Алла Олексіївна — доктор історичних наук, професор Донецького державного університету.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

ПИСАРЕНКО Юрій Георгійович — співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

РАССАМАКІН Юрій Якович — науковий співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі археології доби енеоліту-бронзи.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі археології доби бронзи.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — заст. директора Полтавського краєзнавчого музею. Вивчає історію Полтавщини.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України на загальних підставах. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ШИЛОВ Юрій Олексійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі археології доби бронзи.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДСП — Античные древности Северного Причерноморья
АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АИНКБ — Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
Арх. СБУ — Архів Служби Безпеки України
ВУАК — Всеукраїнський Археологічний комітет
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ДАПО — Державний архів Полтавської області
ДПУ — Державне політичне управління
ИКДР — История культуры Древней Руси
ИСКНЦВШ — Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы
КАМ — Культура античного мира
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК АН СССР — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АНУ — Науковий архів Інституту археології Академії наук України
НК — Надзвичайна комісія
НПЯКСЗУ — Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины
ОАК — Отчет Археологической Комиссии
СА — Советская археология
СМ — Советский музей
ТКАЭ — Труды Кахетской археологической комиссии
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
ЦУНК — Центральна Українська Надзвичайна Комісія
AJA — American Journal of Archaeology
AntJ — Antiquaries Journal
AthMitt — Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
BCN — Bulletin de correspondance hellénique
CVA — Corpus Vasorum Antiquorum
JdI — Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts
SCIV — Studii si cercetari de istorie Veche

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ТЕЛЕГИН Д. Я. Основные периоды исторического развития населения территории Украины в V — первой половине IV тыс. до н. э. 3

ИЕВЛЕВ М. М. Природные условия и их влияние на хозяйственную деятельность населения Нижнего Побужья в эпоху греческой колонизации (VII—V ст. до н. э.) 11

РУСЯЕВА А. С., КРАПИВИНА В. В. К истории Ольвии IV—I вв. до н. э. 17

ГАРЛАН И. О происхождении амфор типа «Солоха». 34

КУЧЕРА М. П. «Траяновы» валы Среднего Поднестровья 43

ПИСАРЕНКО Ю. Г. Клятва с дерном на голове (обряд и миф) 55

Публикации археологических материалов

Памяти Аллы Алексеевны Моруженко 66

МОРУЖЕНКО А. А. Скифский курган Передериева Могила 67

ПАЧКОВА С. П., КУБЫШЕВ А. И. Хронология Пироговского могильника 75

Память археологии

ГРАБ В. И., СУПРУНЕНКО А. Б. Судьба Михаила Рудинского 91

МАКАРЕНКО Д. Е. Эпистолярное наследие Н. Е. Макаренко 101

К 90-летию Владимира Андреевича Богусевича 108

Дискуссии

ШИЛОВ Ю. А. Новый этап археологического освоения курганов энеолита-бронзы Юго-Восточной Европы 111

РАССАМАКИН Ю. Я. К проблеме изучения курганных сооружений 121

РЫЧКОВ Н. А. Антропоморфные насыпи. Миф или действительность? 138

Поздравляем юбиляров!

К 80-летию Ривы Йоновны Ветштейн 148

К 75-летию Эллы Исааковны Соломоник

К 60-летию Валентины Ивановны Неприной

К 70-летию Михаила Петровича Кучеры

К 60-летию Сергея Дмитриевича Крижицкого

Рецензии

Domanska L. Kavasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju poznomezolitucznych społeczeństw Nizu strefy pogranicza Europy wschodniej i środkowej.— Poznań, 1990.— 30 rus.— 1 foto. 155

ІНДЕКС 74006

Фірма «ДОВІРА»

ISSN 0235—3490. Археологія. 1992. № 4. 1—160